

2006
Diz 36

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

NAMİQ SEYFULLA OĞLU MUSALI

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ I ŞAH İSMAYILIN
HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ (“ALƏMARA-YI ŞAH İSMAYIL”
ƏSƏRİ ƏSASINDA)

07. 00. 02 – Vətən tarixi

Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DISSERTASIYA

Elmi rəhbər: AMEA-nın müxbir
üzvü, tarix elmləri doktoru,
professor O.Ə.Əfəndiyev

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı – 2006

Ali Attestasiya Komissiyası
Daxil olma № 059.02/07
16.01.2007

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. "Tarix-i aləməra-yi Şah İsmayıl" əsəri və onun xüsusiyyətləri.....	9
1.1. Əsərin üslubu, əlyazma nüsxələri və öyrənilməsi səviyyəsi.....	9
1.2. Əsərin yazılma tarixi.....	21
1.3. Əsərin müəllifliyi və onun istifadə etdiyi mənbələr.....	26
II FƏSİL. I Şah İsmayılın hərbi-siyasi fəaliyyəti.....	39
2.1. I Şah İsmayılın Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi.....	39
2.2. I Şah İsmayılın qonşu dövlətlərlə münasibətləri.....	85
2.3. Şah İsmayıl Xətəinin şəxsiyyəti.....	139
III FƏSİL. I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə dövlət quruluşu məsələləri və ictimai-iqtisadi münasibətlər.....	148
3.1. Dövlət quruluşu məsələləri.....	148
3.2. Səfəvi ordusu.....	168
3.3. İctimai-iqtisadi münasibətlər.....	173
NƏTİCƏ.....	186
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	190

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. I Şah İsmayıl tərəfindən qurulan və tamamilə türk qızılbaş oymaqlarının gücünə arxalanan Azərbaycan Səfəvilər dövləti bütün türk dünyası tarixində ən qüdrətli imperiyalardan biri olmuş və Azərbaycan tarixinin ən şərəfli səhifələrdən birini təşkil etmişdir. Elə buna görə də çoxəsrlük tariximizdə özünəməxsus və əhəmiyyətli bir yer tutan Səfəvilər dövləti tarixinə dair qaynaqların tədqiq olunması Azərbaycan tarix elmi qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Həmin dövrdə Azərbaycanda və bütövlükdə Səfəvilər dövlətində baş verən proseslər barədə istər Osmanlı, Orta Asiya və Hindistan mənbələrində, istərsə də avropalı səyyahların və elçilərin səfərnamələrində xeyli məlumatların öz əksini tapmasına baxmayaraq, heç şübhəsiz ki, əsasən fars dilində yazılmış yerli mənbələrin əhəmiyyəti əvəzolunmazdır.

İslamın geniş ərazilərdə yayılması ilə müşayiət olunan Xilafətin qüdrətli çağlarında ərəb dili bütün İslam dünyasında özünə hakim dil mövqeyini təmin etsə də, XI əsrdən başlayaraq fars dili tədricən bir sıra müsəlman ölkələrində ərəb dilini sıxışdıraraq birinci dərəcəli yazı dili statusu qazanmaqda idi və fars dilindən istər diplomatiya və dəftərxana dili kimi, istərsə də ədəbi, elmi, həmçinin də tarixi əsərlərin yazılmasında geniş istifadə edilməsi ənənəsi gəldikcə özünə daha möhkəm yer tutmaqda idi. Artıq XIII əsrin əvvəllərində Hindistandan tutmuş Kiçik Asiyaya qədər geniş bir ərazidə fars dilində tarixi əsərlər yazılırdı [69, 70]. XI-XIII əsrlərdən XIX əsrədək fars dilinin Ön və Mərkəzi Asiyadakı rolundan bəhs edən İ.P.Petruşevski qeyd edir ki, "təkcə İranda deyil, həm də Rumda (Kiçik Asiyada), Azərbaycanda, Orta Asiyada, Şərqi Türkünstanda, Hindistanın müsəlman dövlətlərində farsca tarixi əsərlər yazılmaqda idi" [93, 299]. XI əsrin səlcuq yürüşlərindən başlayaraq İranda və müsəlman dünyasının böyük bir hissəsində siyasi hakimiyyət müxtəlif türk sülalələrinin əlinə keçsə də, türk dili saray və ordunun danışq dili kimi işlədilsə də, həmin dövlətlərin əksəriyyətində rəsmi yazı dili kimi fars dilinə üstünlük verilirdi. Lakin artıq Səfəvilər dövründə fars dilinin işlənmə dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşmışdı [106, 9]. Türk dili Səfəvi sarayında və ordusunda yeganə danışq dili olmaqla bərabər, bu dildən xarici ölkələrlə

münasibətlərdə diplomatik yazışma dili kimi də istifadə olunurdu. Səfəvilər sülaləsinin himayəsi altında türkdilli Azərbaycan ədəbiyyatı öz çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı, türk dilində nəsr ilə yazılmış bir sıra ədəbi, dini, tarixi və s. əsərlər meydana gəlirdi, hətta əvvəllər farsca yazılmış bəzi əsərlər türk dilinə tərcümə edilirdi. Eyni zamanda, həmin dövrdə yaşamış farsdilli müəlliflər öz əsərlərinin müxtəlif yerlərində türkcə sözlərə, ifadələrə, cümlələrə, hətta bir neçə sətirdən və ya səhifədən ibarət parçalara yer vermişlər [41, 17].

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, fars dili tarixi əsərlərin və salnamələrin yazılmasında öz əvvəlki rolunu hələ də qoruyub saxlayırdı. Hətta Həsən bəy Rumlu, İsgəndər bəy Türkman, Vəliqulu bəy Şamlu kimi türk qızılbaş tayfalarının nümayəndələri də öz tarixi əsərlərini bu dildə yazırdılar. O.Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, “Səfəvi dövləti tarixinə dair əsas və ən çoxsaylı mənbələr qrupunu müxtəlif xalqların nümayəndələri, o cümlədən də azərbaycanlılar tərəfindən yazılmış farsdilli feodal xronikaları təşkil edirlər” [102, 7]. Məhz bu səbəbdəndir ki, Səfəvi tarixinin öyrənilməsində farsdilli mənbələr xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Artıq respublikamızda farsca yazılmış Səfəvi qaynaqlarına dair bir mənbəşünaslıq ənənəsi mövcuddur. Buna misal olaraq ayrı-ayrı müəlliflərin “Tarix-i aləmə-yi Abbasi”, “Əhsənüt-təvarix” və “Xülasəüt-təvarix” kimi mənbələr üzərində tədqiqatlarını nümunə göstərmək olar [96; 15; 25]. Lakin buna baxmayaraq, bu ənənənin davam etdirilməsinə və əsasən də bu vaxtadək tədqiqatlara nisbətən az cəlb olunmuş və lazımi diqqətdən kənarda qalmış bəzi mənbələrin xüsusi olaraq öyrənilməsinə ciddi ehtiyac duyulmaqdadır. Belə mənbələrdən biri də anonim müəllif tərəfindən yazılmış və ilk Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayılın fəaliyyətindən bəhs edən “Tarix-i aləmə-yi Şah İsmayıl” (və ya “Tarix-i aləmə-yi Səfəvi”) əsəridir ki, bizim hazırkı tədqiqat işimiz bu mənbənin tədqiqinə və onun əsasında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin I Şah İsmayıl dövründəki (1501-1524) vəziyyətinin öyrənilməsinə yönəldilmişdir.

Müxtəlif əlyazma nüsxələri mövcud olan bu əsər iki dəfə İranda nəşr edilmişdir [170; 171]. Bəzi tədqiqatçılar öz əsərlərində bu mənbəyə müəyyən istinadlar etmiş, türkmən tarixçisi O.Əkəyev isə XV əsrin sonu –XVI əsrin I yarısında Türkmənistan

tarixi ilə bağlı tədqiqatında bu mənbədən əsas qaynaq kimi yararlanmışdır [101]. Lakin bütövlükdə “Tarix-i aləmə-yi Şah İsmayıl” əsəri Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixinə dair mənbə kimi xüsusi olaraq öyrənilməmiş və Səfəvi tarixi ilə əlaqədar əksər tədqiqatlara cəlb olunmamışdır. Elə I Şah İsmayıl Səfəvinin hakimiyyəti dövrünün adı çəkilən mənbənin materialları əsasında tədqiq edilməsi zərurəti də buradan doğmuşdur.

“Tarix-i aləmə-yi Şah İsmayıl” əsərinin mətni dastanvari formada, müəllifi naməlumdur, yazılış tarixi isə tədqiqatçılar arasında mübahisə obyektidir. Buna baxmayaraq bu əsər I Şah İsmayılın hökmranlığı zamanına dair yetərincə dolğun məlumat verən nadir mənbələrdən biridir. Mənbə əsasən I Şah İsmayılın hərbi yürüşlərinin və siyasi fəaliyyətinin təsvirinə həsr olunsada, əsərdə Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyəti, ictimai-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşuna dair dəyərli informasiyalara, habelə qonşu dövlətlər – Osmanlılar, Misir Məmlükləri, Teymurilər və Şeybanilərlə əlaqədar məlumatlara da təsadüf olunur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Hazırkı tədqiqat işində məqsədimiz “Tarix-i aləmə-yi Şah İsmayıl” əsərinin Azərbaycan tarixinə dair mənbə kimi əhəmiyyətini üzə çıxarmaqdan və həmin mənbənin o dövrün digər mənbələri ilə müqayisəsi əsasında, habelə müasir tədqiqat əsərlərindən faydalanmaqla I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövrünü işıqlandırmaqdan ibarətdir. Bundan irəli gələn aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- “Tarix-i aləmə-yi Şah İsmayıl” əsərinin ümumi strukturunu və üslubunu, səciyyəvi xüsusiyyətlərini, dövrünün digər mənbələri ilə müqayisədə dəyərini üzə çıxarmaq, mənbənin öyrənilməsi tarixinə nəzər salmaq və sözügedən məxəzin yazılma vaxtını aydınlaşdırmaq;
- mənbənin mətnindəki faktlar əsasında onun müəllifinin etnik mənsubiyyətini, sosial və sinfi vəziyyətini, təhsilinin və dünyagörüşünün səviyyəsini göstərmək, onun öz əsərini yazarkən istifadə etdiyi mənbələri müəyyənləşdirmək;
- I Şah İsmayılın Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda apardığı mübarizəni mərhələlərlə şərh etmək, onun xarici siyasətdə qarşısına qoyduğu məqsəd və prinsipləri göstərmək, qonşu

dövlətlər – Teymurilər, Şeybanilər, Osmanlılar və Məmlüklərlə, eləcə də Gürcüstan knyazlıqları ilə qarşılıqlı münasibətlərini xarakterizə etmək;

- Şah İsmayıl Xətəinin hərbi-siyasi xadim kimi şəxsiyyətinə mənbənin məlumatları əsasında qiymət vermək və onun Azərbaycan tarixindəki rolunu müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin xarakteri, ərazisi və əhalisi, əsaslandığı ideologiya, dövlət aparatındakı bir sıra vəzifələr, qızılbaş ordusunun quruluşu, hakim siniflər, ölkənin iqtisadi həyatı haqqında məlumat vermək, bəzi vergi növlərinin təyinatına aydınlıq gətirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada bu vaxta qədər Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixinə dair xüsusi tədqiqat obyektı olmamış yeni bir mənbə – “Tarix-i aləmə-yi Şah İsmayıl” əsəri barəsində və onun əsasında I Şah İsmayıl dövrünün hərbi-siyasi tarixi, ictimai-iqtisadi vəziyyəti, dövlət quruluşu məsələləri və s. problemləri haqqında bir sıra yeni müddəalar irəli sürülmüşdür:

- Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq “Tarix-i aləmə-yi Şah İsmayıl” əsəri kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunmuş və adı çəkilən əsərin mənbə kimi əhəmiyyəti üzə çıxarılmışdır;
- mənbənin yazılma tarixi dəqiqləşdirilmiş və onun günümüze qədər gəlib çatmış əlyazma nüsxələrinin paleoqrafik xüsusiyyətləri sistemli şəkildə təqdim edilmişdir;
- “Tarix-i aləmə-yi Şah İsmayıl”ın özündən əvvəl yazılmış Səfəvi qaynaqları ilə mətnlərarası müqayisəsi nəticəsində onun anonim müəllifinin istifadə etdiyi narrativ mənbələr müəyyənləşdirilmişdir;
- I Şah İsmayılın bir sıra hərbi-siyasi planlarının mahiyyəti açıqlanmış və onun bütün hərbi-siyasi fəaliyyətinin dövrləşdirilməsinə təşəbbüs edilmişdir;
- müharibələrin gedişi, I Şah İsmayılın yürüşlərinin marşrutu və döyüşlərdəki qüvvələr nisbəti ilə bağlı müəyyən məsələlər dəqiqləşdirilmiş, ilk dəfə olaraq bəzi diplomatik yazışmaların məzmunu verilmiş, bir sıra tarixi hadisələrin məğzi, səbəb və nəticələri göstərilmişdir;

- I Şah İsmayılın həyatı və şəxsiyyəti, həmçinin onun müasirləri olmuş bəzi görkəmli tarixi şəxsiyyətlər haqqında yeni məlumatlar üzə çıxarılaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir;
- I Şah İsmayıl zamanında Səfəvi dövlət aparatındakı bəzi vəzifələrin funksiyaları və onların daşıyıcıları, qızılbaş ordusunun müharibə zamanı səfərbər oluna biləcək real qüvvəsinin miqdarı, hərbi iyerarxiyanın formalaşma qaydaları dəqiqləşdirilmiş, qacarlar tayfasına məxsus olan Qarabağ bəylərbeyiliyinin yaradılmasına dair yeni faktlar üzə çıxarılmışdır;
- I Şah İsmayılın iqtisadi siyasəti ilə bağlı olan bir sıra məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmiş, “tiyul”, “ölkə”, “soyurqal”, “vəqf”, “xassə” və “mülk” adı ilə məlum olan torpaq mülkiyyəti formalarına dair yeni məlumatlar aşkarlanmış, tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq Səfəvi dövründəki “mal-i əmani” və “tərcüman” vergilərinin təyinatına aydınlıq gətirilmişdir və s.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Elmi iş, araşdırılan mənbə əsasında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin XVI əsrin birinci rübü ilə bağlı olan tarixinin tədqiqinə müəyyən elmi yenilik gətirməsi baxımından nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatın nəticələrindən ali məktəblərdə Azərbaycan tarixi və mənbəşünaslıq fənlərinin tədrisində istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya işində qarşıya qoyduğumuz məsələni tədqiq edərkən tarixi – müqayisəli, nəzəri yanaşma metodu əsas götürülmüş, tarixilik prinsipinə əməl olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyanın yazılması zamanı “Tarix-i aləmarə-yi Şah İsmayıl” əsərinin nəşr olunmuş mətnləri ilə yanaşı, XVI əsr Səfəvi müəlliflərindən İbrahim Əmininin “Fütuhat-i şahî” (“Şahın fəthləri”), Qiyasəddin Xandəmirin “Tarix-i həbibüs-siyər” (“Yaşayış dostunun tarixi”), “Şah İsmayılın anonim tarixi” adı ilə məşhur olan və salnaməçi Bicən adlı bir şəxs tərəfindən yazıldığı güman edilən “Cahangüşa-yi xaqan” (“Xaqanın dünyanı tutması”), Zeynalabidin Əli Əbdü bəyin “Təkmilətü-l-əxbar” (“Xəbərlərin təkmili”), Budaq Qəzvininin “Cəvahirül-əxbar” (“Xəbərlərin qiymətlişi”), Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” (“Tarixlərin yaxşısı”), Qazi Əhməd Quminin “Xülasətü-t-təvarix”

("Tarixlərin xülasəsi") əsərlərindən, XVII əsr Səfəvi müəlliflərindən anonim bir tarixçi tərəfindən yazılmış "Qızılbaşlar tarixi", Mirzə bəy Cünabədinin "Rövzətüs-Səfəviyyə" ("Səfəvilər bağçası"), İsgəndər bəy Türkmanın "Tarix-i aləmarə-yi Abbasi" ("Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi"), II Şah Abbasın anonim saray tarixçisinin "Xülasətüt-təvarix", Kamal xanın (Molla Kamalın) "Zübdətüt-təvarix" ("Tarixlərin seçkini"), Şeyx Hüseyn Zahidinin "Silsilətün-nəsəb-i Səfəviyyə" ("Səfəvilərin soy silsiləsi"), Mirzə Məhəmməd Məsumun "Tarix-i səlātın-i Səfəviyyə" ("Səfəvi sultanlarının tarixi") əsəri, bir neçə Avropa səyyahının səfərnamələri, bəzi Osmanlı və Hindistan mənbələri, həmçinin Xətai divanı yardımçı qaynaqlar kimi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Eyni zamanda, müasir tədqiqat əsərlərindən, xüsusən də Azərbaycan tarixçiləri O.Əfəndiyevin, Ə.Rəhmaninin, Y.Mahmudovun, Ş.Fərzəlibəylinin, Ş.Məmmədovanın, əcnəbi tədqiqatçılardan İ.Petruşevskinin, F.Sümerin, F.Kırzioğlunun, İ.Uzunçarşılıının, V.Hinzin, E.Brounun, V.Minorskinin, R.Seyvorinin, H.Roemerin, K.Rohrbornun, N.Fəlsəfinin, Ə.Tahirinin, M.Şeybaninin, O.Vilayətinin və adları ədəbiyyat siyahısında qeyd olunmuş bir sıra digər alimlərin araşdırmalarından istifadə edilmişdir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" şöbəsində yerinə yetirilmiş və şöbənin 3 dekabr 2004-cü il və 14 fevral 2005-ci il tarixli iclaslarında müzakirə olunaraq müdafiəyə təqdim edilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları "AMEA-nın Fəlsəfə kafedrasının təşkil etdiyi aspirant və dissertantların elmi-praktiki konfransı" (2002-ci ilin may ayı), "AMEA aspirantlarının elmi konfransı" (10-11 iyun 2004-cü il), AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun "Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri" IX Respublika elmi konfransında (23-24 sentyabr 2004-cü il) məruzə edilmiş, məqalə və tezis şəklində müxtəlif elmi məcmuələrdə dərc olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatdan ibarətdir. Hər bir fəsil üç yarımfəslə ayrılmışdır.

Dissertasiyanın mətnində tədqiq etdiyimiz mənbənin adını ixtisar edilmiş formada qısaca olaraq "Aləmarə" adlandırmağı məqsəduyğun hesab etmişik.

I FƏSİL

“TARİX-İ ALƏMARA-Yİ ŞAH İSMAYİL” ƏSƏRİ

VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Əsərin üslubu, əlyazma nüsxələri və öyrənilmə səviyyəsi

Səfəvilər zamanında yazılmış istor ümumi tarix səciyyəsi daşıyan əsərlərdə (məsələn Qiyasəddin Xandəmirin “Tarix-i həbibüs-siyər”, Budaq Qəzvininin “Cəvahirül-əxbar” əsərində və s.), istərsə də sülalə tarixi xarakterinə malik salnamələrdə (məsələn, Mirzə bəy Cünabədinin “Rövzətüs-Səfəviyyə” əsərində və s.) I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövrü bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapsa da, xüsusi olaraq Şah İsmayılın tarixinə həsr olunmuş cəmi üç narrativ mənbə, yəni İbrahim Əmininin “Fütuhət-i şahi”, Bircən adlı bir tarixçi tərəfindən yazıldığı güman edilən “Cahangüşa-yi xaqan” (bu əsər daha çox anonim “Tarix-i Şah İsmayıl” adı ilə məşhurdur) və naməlum bir müəllif tərəfindən qələmə alınmış “Tarix-i aləmara-yi Şah İsmayıl” (və yaxud “Tarix-i aləmara-yi Səfəvi”) əsərləri məlumdur. İlk iki mənbənin müəllifləri I Şah İsmayılın müasirləri olmuş və öz əsərlərini rəsmi saray tarixçiliyi üslubunda yazmışlar [102, 8-15].

“Tarix-i aləmara-yi Şah İsmayıl” zaman etibarilə ilk iki mənbədən xeyli sonra, hicri 1086-cı (1675/76) ildə qələmə alınsa da (əsərin yazılış tarixinin necə müəyyənləşdirilməsi barədə aşağıda bəhs olunacaqdır), bir çox baxımdan diqqəti cəlb edir. Əsər ənənəvi feodal salnaməçiliyi üslubunda deyil, fars dilinin sadə danışiq tərzində, həm də xeyli sayda türkcə kəlmələr işlədilməklə, bir neçə müstəsna halları nəzərə almasaq, hadisələrin baş verdiyi konkret il, ay və günlər göstərilmədən, lakin xronoloji ardıcılığa riayət edilməklə hekayətlər formasında yazılmış bir mənbədir. Digər mənbələrdən götürülmüş bəzi hissələr istisna olmaqla, əsərin dili çox sadə və yüngüldür. Hadisələr dastanvari və canlı bir üslubda təsvir edilir, tarixi hadisələrin iştirakçıları olan şəxslər arasında ikitərəfli söhbətlərə, hərbi əməliyyatların gedişi və digər hadisələr haqqında ətraflı şərhlərə rast gəlirik. Əsərdə tez-tez dastanlarda işlədilən ifadələrə, məsələn, keçid formulalarına təsadüf olunur: “Onları eyşdə və şikarda qoy və bir neçə kəlmə Misirdən və Sultan Qansudan eşit!” ; “Onu yolda

burax, bu tərəfdən xanın göndərdiyi adamdan eşit!” ; “O getmək fikrində olsun, siz isə həzrət-i şahdan eşidin” və s. Həmçinin xalq arasında populyar olan deyimlərə və zərb-məsəllərə geniş yer verilmişdir. Qeyd etməliyik ki, “Aləmara-yi Şah İsmayıl” Səfəvilər zamanına aid olan heç də yeganə dastanvari tarixi mənbə deyildir. Bu səpkidə daha iki əsər məlumdur: bunlardan biri Səfəvilər sülaləsinin tarixinə dair müxtəlif hekayətlərin yer aldığı “Tarix-i Səfəvian” (“Səfəvilərin tarixi”) əsəridir, digəri isə 930-963 (1524-1556)-cü illərin hadisələrini əhatə edib I Şah Təhmasibin hakimiyyətindən bəhs edən dastanvari tarixdir [189, 372-373].

“Aləmara”nın əsas mahiyyəti I Şah İsmayılın hərbi-siyasi fəaliyyətinin işıqlandırılmasından ibarət olmuşdur. Əsərin əvvəlində Şah İsmayılın 13-cü cəddi Firuzşah Zərrinküləhdən başlayaraq Səfəvi əcdadlarının ömür yolu qısaca şərh edilir, daha sonra I Şah İsmayılın həyat və fəaliyyətinin geniş təsviri öz əksini tapır, onun uşaqlıq illəri, hakimiyyətə gəlməsi, çoxsaylı yürüşləri və hərbi əməliyyatları, həmçinin siyasi-diplomatik gedişləri xeyli ətraflı təsvir edilir. Burada I Şah İsmayıl hərbi-siyasi fəaliyyəti ilə bağlı kifayət qədər dolğun məlumat öz əksini tapmış, həmçinin Səfəvilər dövlətinin daxili ictimai-iqtisadi vəziyyəti və dövlət quruluşu ilə əlaqədar informasiyalar da yer almışdır. Əsərdə Səfəvi xanədanına, xüsusən də Şah İsmayıla böyük rəğbət duyulur, o, “mürşid-i kamil” (“mükəmməl dini rəhbər”), “zilullah fil-ərzi” (“Allahın yer üzündəki kölgəsi”), “xələf-i dudman-i vilayət” (“Peyğəmbər sülaləsinin xələfi”), “şəhriyar-i kişvər-i imamət” (“imamət ölkəsinin hökmdarı”), “xaqan-i Süleyman-şan” (“Süleyman şanlı xaqan”), “şəhriyar-i İslam” (“İslam hökmdarı”), “şəhriyar-i dövrən” (“dövrün hökmdarı”), “nəvvab-i giytistan” (“dünyanın hökmdarı”), “vəlinemət-i aləmian” (“dünya adamlarının vəlineməti”), “nəvvab-i cahanbanî” (“dünyanı qoruyan hökmdar”), “Şah İsmayıl Bahadur xan” deyə yad olunur. Mənbədə qızılbaş sərkərdələrinin və döyüşçülərinin qəhrəmanlıqları da böyük bir şövlə mədh edilir. Fanatik şiə təəssübkeşliyi ruhunda yazılmış bu əsərdə Şah İsmayılın və onun döyüşçülərinin qılınc gücünə şiəliyi yayması, bəzi əsir düşmüş rəqiblərin “Əliyyən-vəliyullah” deyərək şiəliyi qəbul etməsi qürurla qeyd olunur, həmçinin müəllif sünnilərə qarşı kəskin mövqe nümayiş etdirir və Şah

İsmayılın düşməni olan ayrı-ayrı şəxsləri “müşrik”, “xarici”, “münafiq” “namərd” adlandırır.

“Tarix-i aləmara-yi Şah İsmayıl” əsərinin müəllif nüsxəsi günümüzdə gəlib çatmasa da, katiblər tərəfindən köçürülmüş bir neçə əlyazma nüsxəsi üzə çıxarılmışdır. Bunlardan yeddisi İrandan tapılmışdır, biri isə İngiltərənin India-ofis kitabxanasında mühafizə olunur.

Birinci nüsxə İran alimi doktor Hüseyn Miftahın Tehrandakı şəxsi kitabxanasında aşkar edilmişdir. Bu nüsxə Şapur Gürci adlı bir katib tərəfindən qeyri-mükəmməl nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Əlyazmanın kağızı noxudu rəngdədir, cildi dəridəndir. Ölçüsü 21 x 31 sm-dir. 412 səhifə həcmində olan əlyazmanın hər səhifəsində 19 sətir vardır.

Başlanır: ...جنت مکان فردوس آستان شاه عباس ماضی غازی اعلیٰ حضرت...

Bitir: ...مدفون نمود ند و غریق رحمت حق سبحانه و تعالیٰ گردید.

Nüsxə haqqında ilk dəfə M.T.Danəşpəjuh 1346 (1967/68)-ci ildə Tehrandə çap edilmiş “Nüsxəha-yi xətti” kataloqunun V cildində məlumat vermişdir [189, 372-373]. Y.Şükri isə bu nüsxəni “Aləmara-yi Səfəvi” sərəlvhəsi altında ayrıca kitab şəklində nəşrə hazırlamış və 1350 (1971/72)-ci ildə Tehrandə “İran tarixinin və coğrafiyasının mənbələri” seriyasında çap etdirmişdir. Həmin əsər 1363 (1984/85)-cü ildə eynilə, lakin bu dəfə “Tarix-i aləmara-yi Səfəvi” adı altında yenidən nəşr edilmişdir. Əlyazmanın köçürülmə tarixi silinsə də, Y.Şükri kağızın və yazının növünə əsasən bu nüsxənin əsərin nüsxələri içərisində ən qədimi olduğunu bildirmişdir [171, XXI, XXIV].

“Aləmara”nın Hüseyn Miftaha məxsus olmuş ikinci nüsxəsi haqqında ilk dəfə Y.Şükri məlumat vermiş, “Aləmara-yi Səfəvi” əsərinin nəşri zamanı bir çox hallarda əsas nüsxə ilə bu nüsxəni müqayisə etmiş və əsas nüsxədə bəzi səhifələr itirildiyindən, nəşrdəki 534-589-cu səhifələrin yerini ikinci nüsxənin köməyi ilə doldurmuşdur. Bəhs olunan əlyazma Məhəmməd Mehdiqulu Sultan Nurinin göstərişi ilə Əli Rza ibn-Mahmudcan əl-Bəhbəhani tərəfindən hicri 1234-cü ilin rəbi əl-sani ayının 8-də (4 fevral 1819-cu ildə) tamamlanmışdır. Nüsxənin həcmi 326 səhifə,

ölçüsü 20 x 30 sm-dir. Hər səhifədə 21 sətir vardır. Ustadanə və mükəmməl nəstəliq xətti ilə yazılmış, dəri cildə tutulmuşdur.

Başlanır: ... اما راویان اخبار و ناقلان آثار و طوطیان شکر شکن شیرین گفتار چنین...

Bitir: ... والتسعة المعصمين من ذرية الحسين عليه و عليهم السلام.

Əsərin üçüncü nüsxəsi əslən azərbaycanlı (təbrizli) olub Şirazda yaşayan İran alimi Əsgər Müntəzir Sahibə məxsus olmuş və o, bu haqda ilkin olaraq 1344-cü ilin fərvərdin (1965-ci ilin mart-aprel) ayında Tehrandə nəşr olunan “Yəğma” jurnalında məlumat vermişdir [155, 34-36]. Bu nüsxə Həsən ibn-Məhəmməd Cəfər əl-Musəvi tərəfindən Mirzə Məsumun oğlu Mirzə İbrahim üçün hicri 1240-cı ilin zilqədə ayının 20-də (6 iyul 1825-ci ildə) köçürülüb tamamlanmışdır. Y.Şükrinin müəyyənləşdirdiyinə görə, bu nüsxə eynilə ikinci nüsxədən köçürülmüşdür [171, XXXV-XXXVII]. Ölçüsü 19 x 28 sm-dir, həcmi 424 səhifədən ibarətdir. Hər səhifədə 19 sətir vardır. Nəstəliq xətti ilə köçürülmüş əlyazma qəhvəyi rəngli dəri cildə tutulmuşdur.

Başlanır: ... اما راویان اخبار و ناقلان آثار و طوطیان شکر شکن و شیرین...

Bitir: ... ان شاء الله تعالى از چشم بدان در حفظ و حمایت ملک منان بوده باشد.

1349 (1970/71)-ci ildə həmin nüsxə “Aləmarə-yi Şah İsmayıl” adı altında Ə.M.Sahib tərəfindən çap edilmişdir.

Əsərin dördüncü nüsxəsi ilahiyyat və fəlsəfə yönümlü Ali Sipəhsalar Mədrəsəsinin kitabxanasında mühafizə olunur. Bu əlyazma haqqında ilk məlumat İbn-Yusif Şirazi tərəfindən həmin mədrəsənin kataloqunun III cildində 1514 sayılı nüsxə kimi verilmişdir [177, 298]. Nüsxənin katibinin adı qeyd olunmur, köçürülmə tarixi kimi “129” göstərilir və aydındır ki, burada rəqəmlərdən biri əksini tapmamışdır. Qeyd edək ki, bu cür qüsurlar bir sıra orta əsr əlyazmalarına xasdır [7, 5-6]. Bəzi tədqiqatçılar rəqəm artırmaq yolu ilə nüsxənin köçürülmə tarixini bərpa etməyə cəhd göstərmişlər. Belə ki, İ.Y.Şirazi bunun 1029 (1619/20)-ci il ola biləcəyinə işarə etmişdir. Lakin əsərin özü 1086 (1675/76)-cı ilə aid olduğu üçün bu cür izahat əsassızdır. Məhz bu səbəbdən Ə.M.Sahib əsərin köçürülmə tarixini 1129 (1716/17)-cu ilə [170, XXVI], Y.Şükri isə 1209 (1794/95)-ci ilə aid etmişdir [171, XXXVIII]. Nüsxənin ölçüsü 20 x 29 sm-dir, həcmi 241 səhifədən ibarətdir. Hər

səhifədə 15 sətir vardır. Nəstəliq xətti ilə Avropa istehsalı olan ağ kağıza köçürülmüş, tünd qara rəngli dəri cildə tutulmuşdur. İlk səhifələri itirilmişdir.

Başlanır: ... لا علاج خود را به قافله رسانید تا بگویم که بخدمت آن شهریار خواهد رسید.

Bitir: .. شاه طهما سی را آوردند دردار السلطنة تبریز بر تخت نشاندند و السلام علیکم فی ۱۲۹.

Ə.M.Sahib “Aləmara-yi Şah İsmayıl” kitabının nəşrində bəzi dəqiqləşdirmələr üçün bu nüsxəyə müraciət etmişdir [170, 133,135,144,255,281,287,296,326,413, 432,612].

“Aləmara”nın beşinci nüsxəsi Seyid Məhəmməd Tahiri Şihaba məxsus olmuş və bu haqda ilk dəfə 1348 (1969/70)-ci ildə Tehrandə nəşr edilmiş “Rəhnüma-yi kitab” jurnalında məlumat vermişdir [182, 464]. Nüsxə 1126-cı ilin zilhicə ayında (8.XII.1714 – 6.I.1715-ci ildə) köçürülmüşdür. 364 səhifədən ibarətdir və hər səhifədə 21 sətir vardır, əvvəldən bir neçə səhifə düşmüşdür.

Başlanır: حکایت سید جبرئیل: سید جبرئیل خلق را به راه راست...

Bitir: ... بتاريخ شهر ذی الحجة الحرام سنه ۱۱۲۶ برحمتک یا ارحم الراحمین.

Altıncı nüsxə Vəhidül-mülk Şeybaniyə məxsus olmuş, lakin onun ölümündən sonra itirilmişdir [155, 34]. Bu nüsxə uzun müddət yoxa çıxdığına görə, kataloqlarda onun paleoqrafik xüsusiyyətləri barədə heç bir məlumata rast gəlmirik. Bəzi informasiyaları isə vaxtı ikən sözügedən əlyazmadan istifadə etmiş İran tarixçisi Nəsrullah Fəlsəfinin 1334 (1955/56)-cı ildə nəşr etdirdiyi “I Şah Abbasın həyatı” adlı monoqrafiyasının I cildindən alırıq: “Aləmara-yi Şah İsmayıl” – Ağa Müin Müsəvvirin çəkdiyi 25 miniatürə malik çox nəfis bir əlyazma nüsxəsidir ki, I Şah Abbasın padşahlığının 15-ci ilində, hicri-qəməri 1010-cu ilin rəbi əl-əvvəl (1601-ci ilin sentyabr) ayında yazılmışdır, ağa-yi Vəhidül-mülk Şeybaninin kitabxanasına məxsusdur” [188, 240]. Burada adı çəkilən Ağa Müin Müsəvvir İsfahan miniatür məktəbinin nümayəndəsi olub, yaradıcılığa XVII əsrin ortalarında başlamış və XVII əsrin ikinci yarısında Səfəvilər dövlətinin ən məhsuldar miniatür ustası olmuşdur. Şah Süleyman onu yüksək qiymətləndirmişdir. Yaradıcılığının son dövrü 1689-1694-cü illəri əhatə edir [138, 310,900-903]. Həm Müinin yaradıcılığını, həm də “Aləmara”nın haqqında aşağıda bəhs edəcəyimiz yazılma tarixini (1675/76-cı il) nəzərə aldıqda N.Fəlsəfinin göstərdiyi köçürmə tarixi şübhə doğurur. Yəqin ki,

burada da Ali Sipəhsalar nüsxəsində olduğu kimi, köçürülmə tarixini natamamdır. Heç şübhəsiz ki, Müinin bəzədiyi həmin nüsxə “Aləmara” yazıldıqdan az sonra köçürmüşdür. Buna görə də biz N.Fəlsəfinin əlyazmanın köçürülmə tarixi kimi təqdim etdiyi 1010-cu il tarixini qəbul etmir və bu nüsxənin 1100-cü (1688/89) və ya 1101-ci (1689/90) ildə köçürüldüyü fikrini irəli sürürük. Apardığımız axtarışlar nəticəsində, uzun müddət itkin düşmüş bu əlyazma nüsxəsinin taleyini aydınlaşdırma bildik və onun artıq tapıldığını müəyyənləşdirdik. O, hal-hazırda İranın Rza Abbasi muzeyinə məxsusdur (bu barədə muzeyin rəsmi internet saytında məlumat verilmişdir: www.rezaabbasimuseum.org).

“Aləmara”nın İranda aşkar edilmiş yeddinci nüsxəsi Əhməd Xan-Məlik Sasaninin şəxsi kitabxanasına məxsusdur. Bu əlyazma haqqında elmi ictimaiyyəti məlumatlandıran İ.Əfşar və M.T.Daneşpəjuh kitabənin paleoqrafik xüsusiyyətləri barədə ətraflı informasiya vermirlər və nüsxənin 1239 (1823/24)-cu ildə Mahmudcan ibn-Məhəmməd Əli Bəhbəhani tərəfindən nəstəliq xətti ilə köçürüldüyünü göstərməklə kifayətlənirlər [189, 114,372]. Bu nüsxənin katibinin yuxarıda bəhs etdiyimiz H.Miftaha məxsus ikinci nüsxənin köçürücüsü Əli Rza ibn-Mahmudcan əl-Bəhbəhaninin atası olduğu şübhə doğurmur.

Y.E.Bregel isə “Tarix-i aləmara-yi Şah İsmayıl” əsərinin daha bir nüsxəsinin İngiltərənin İndia-ofis kitabxanasında saxlandığını bildirmişdir [98, 1467]. Bu nüsxə barədə ilk dəfə 1903-cü ildə həmin kitabxananın fars əlyazmaları kataloqunu hazırlamış Herman Ethe 536-cı əlyazma kimi məlumat vermiş və bu əsərin Avropanın digər kitabxanalarında heç bir başqa nüsxəsinin olmadığını qeyd etmişdi [111,-213]. Müxtəlif katiblər tərəfindən nəstəliq xətti ilə köçürülmüş bu əlyazmanın həcmi 312 vərəqdır. Nüsxənin əvvəli və axırı naqisdir. Ölçüsü $8 \frac{1}{8} \times 5 \frac{1}{4}$ düyüm olan bu əlyazma “Tarix-i İsmayıl” adı ilə “İndia-ofis” kitabxanasında No.1877 şifrəsi altında mühafizə olunur. Əsərin öz mətni 305b vərəqində bitir:

...شاه طهماسب بهادرخان خلد الله ملكه را آوردند در دارالسلطنة تبريز بخت نشاندند.

Son altı vərəqdə isə Səfəvilər sülaləsinə dair xronoloji və şəcərəvi cədvəllər verilir.

Qeyd etməliyik ki, “Aləmara”nın əlyazma nüsxələri arasında ümumi məzmunu xələl gətirməyən müəyyən fərqlər mövcuddur. Bu fərqlərin katiblər tərəfindən meydana gətirildiyi şübhə doğurmur. Əlyazmaşünas M.Adilov qeyd edir ki, “bir mətnin nə qədər çox nüsxəsi aşkara çıxarılsa, bu nüsxələrdə müəllif mətninin təhrifi ilə əlaqədar interpolyasiyaların sayı da o qədər çox olur; bu halda katiblərin mətndəki ayrı-ayrı sözləri, misra və beytləri, hətta bütöv-bütöv şeirləri və abzasları dəyişdirdiyi aşkara çıxarılır”. Belə ki, “katib həm də çox vaxt həm də mətnşünas olur və buna görə də, bir sıra hallarda özündə mətnə müdaxilə etmək səlahiyyəti hiss edirdi” [2, 87-88]. “Aləmara”nın nəşr edilmiş nüsxələri arasındakı fərqləri bu cür qruplaşdırmaq mümkündür:

1) adi imla fərqləri:

Məsələn, Sultan Hüseyn Baraninin Şah İsmayılın hüzuruna elçi göndərməsi əhvalatı ilə bağlı Y.Şükri və Ə.M.Sahib nəşr edilmiş nüsxələr arasındakı fərqlərə diqqət yetirək:

Y.Şükrinin nəşri

چون شاه از خواب بیدار شد گفتند کسی از پی شما
فرستاده است سلطان حسین بارانی. شاه فرمود که
برو و دعا برسان و بگو امروز اندک درد دلی
هست مرا با للهام و جماعت من امروز صحبت
می دارد و فردا همه همراه خواهیم آمدن.

Tərcüməsi: “Şah yuxudan oyandıqda dedilər ki, Sultan Hüseyn Barani sizin arxanızca bir nəfər göndərib. Şah buyurdu ki, get və duamızı çatdır və de ki, bu gün bir az ürəyim ağrayır, lələmlə və camaatımla bu gün söhbət etsin və sabah hamımız həmrəh olub gələcəyik” [171, 55].

Ə.M.Sahibin nəşri

و نواب اشرف از خواب بیدار شد به عرض رسانیدند
که فرستاده سلطان حسین آمده است. آن شهریار
فرمود که نواب همایون ما را مانعی هست و آمدن
ممکن نیست شما امروز با الله و یاران صحبت
بدارید که فردا باهم خواهیم بود.

Tərcüməsi: “Və Nəvvab-i əşrəf yuxudan oyandı. Ərz etdilər ki, Sultan Hüseynin göndərdiyi adam gəlmişdir. O şəhriyar buyurdu ki, nəvvab-i hümayunumuzun maneəsi vardır və gəlməyimiz mümkün deyildir, siz bu gün lələmlə və dostlarınızla söhbət edin ki, sabah birlikdə olacağıq” [171, 51].

2) faktlarda və adlarda fərqlər:

Məsələn, Y.Şükrinin nüsxəsində Şah İsmayılın böyük qardaşı Sultan Əlinin Baysunqurla döyüş ərəfəsində öz ətrafına 11 minlik qoşun topladığı bildirilsə də

[171, 34], Ə.M.Sahibin nüsxəsində bu rəqəmin 15 min olduğu göstərilmişdir [170, 30]. Yaxud, Y.Şükrinin nüsxəsində Hüseyn Kiya Çolaviyə qarşı əməliyyatda Şah İsmayılın Əbal bəy Qorçubaşının komandanlığı ilə 1500 nəfərlik qüvvəni dağın arxasından düşməyə zərbə vurmağa göndərildiyi yazılsa da [171, 95], Ə.M.Sahibin nüsxəsində həmin tapşırığın Bayram xan Qaramanlunun başçılıq etdiyi 3 min nəfərlik qoşun tərəfindən həyata keçirildiyi qeyd olunmuşdur [170, 119].

3) müəyyən hekayətlərin yerlərinin dəyişdirilməsi:

Məsələn, Ə.M.Sahibin nüsxəsində Şah İsmayılın Tacı bəyimlə evlənməsi hekayəti Sultan Murad üzərindəki qələbədən dərhal sonra verilsə də [170, 80-81], Y.Şükrinin nüsxəsində həmin hekayət Bağdadın fəthindən sonraya salınmışdır [171, 148-149].

4) bir nüsxədə olmayan parçaların digərində verilməsi:

Buna tipik bir nümunə kimi onu göstərmək olar ki, Y.Şükrinin nüsxəsində mövcud olmayan bəzi şeir parçalarına Ə.M.Sahibin nüsxəsində rast gəlmək mümkündür [170, 115-117, 121, 127, 131, 139]. Y.Şükrinin nüsxəsinin əvvəlində I Şah Abbasın ata və ana tərəfdən nəşənaməsi verilsə də [171, XXVI-XXVIII], Ə.M.Sahibin nüsxəsində həmin hissə mövcud deyildir.

5) müəyyən hadisələrin qısa və ya geniş şərh olunmasındakı fərqlər:

Ə.M.Sahibin nüsxəsində Sultan Hüseyn Bayqaranın Şah İsmayılə məktubu tam əks olunsə da [170, 143-144], Y.Şükrinin nüsxəsində həmin məktub xeyli ixtisar edilmişdir [171, 196-197].

Ümumiyyətlə, əsərin nəşr olunmuş mətnləri arasında müqayisə apararkən, Ə.M.Sahibin nüsxəsinin nisbətən az qüsurlu və daha dolğun olduğu nəzərə çarpır.

“Aləmarə” hələ XX əsrin 30-cu illərində alman tarixçisi V.Hinzin diqqətini cəlb etmiş və o, mənbənin İndia-ofis kitabxanasında saxlanan və Avropada yeganə olan əlyazma nüsxəsindən istifadə etmişdir. O, özünün “Uzun Həsən və Şeyx Cüneyd” adlı monoqrafiyasında Şah İsmayılın ulu babası Xoca Əlinin Əmir Teymurla görüşü, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneydi Ərdəbildən qovması, Uzun Həsənin Şeyx Cüneydi qarşılamaı, Cüneydin Şirvanşah Xəlilullahla döyüşü zamanı Cahanşahın şirvanşaha köməyə qoşun göndərməsi kimi hadisələrin şərhı zamanı “Aləmarə”ya istinad etmişdir [51,

9,16,27,35]. İran alimi N.Fəlsəfi Çaldıran döyüşü ilə əlaqədar yazdığı əsərdə bu mənbənin V.Şeybaniyə məxsus nüsxəsindən yararlanmış və Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayılın Tacılı xanım ilə görüşməsi, Səfəvi ordusunda qadınların iştirakı kimi məsələlərdə "Aləmara"ya əsaslanmışdır [187, 67-68,77,87]. Alman tarixçisi E.Qlassen erkən Səfəvilərin tarixi ilə bağlı monoqrafiyasında "Aləmara"nın İndia-ofis nüsxəsini yardımçı mənbə kimi tədqiqata cəlb etmiş, Xoca Əlinin Teymurla görüşü, Şeyx Heydərin Şirvana hücumu və s. hadisələrdə bu əsərə müraciət etmişdir [145, 15,62-63,67-68,75,77]. ABŞ tarixçisi C.Reid qızılbaş tayfalarının strukturuna həsr etdiyi tədqiqatında "Aləmara"nın hər iki nəşrindən istifadə etmiş, qızılbaş tayfalarındakı "rişsəfidlik" təsisatını şərh edərkən, həmçinin 1499-cu ildə Şah İsmayılın Ərdəbilə hərəkəti vaxtı anası Aləmşah bəyimin ona şəhərdəki vəziyyətlə əlaqədar gizli xəbər göndərməsi, özbəklərin Kirmana hücumu, eləcə də, talişlu (Dədə bəy, Mirzə Məhəmməd), mosullu (Omür bəy), ustaclu (Sarı Pırə, Qara Piri bəy, Məhəmməd xan, Qaraxan xan) oymaqlarının bəzi sərkərdələrinin fəaliyyəti haqqında məlumat verərkən "Aləmara"ya istinad etmişdir [125, 72,84,86,142,155, 160,173,180-182]. N.Q.Qelaşvili 1984-cü ildə Gürcüstan EA-nın "Xəbərlər"inin tarix, arxeologiya, etnoqrafiya və incəsənət seriyasının 3-cü sayında gürcü dilində dərc edilmiş məqaləsində "Aləmara"nın Gürcüstanla bağlı məlumatlarını şərh etmişdir. Son zamanlarda İran alimlərindən Y.Rəhimli [190, 428] və Ə.Vilayəti də [40, 415] öz əsərlərinin qaynaqları sırasında sözügedən mənbənin də adını çəkmişlər. R.Seyvorinin "İran Səfəvilər zamanında" adlanan monoqrafiyasını farscaya çevirib nəşr etdirmiş K.Ozizi [165] və XVI əsr Səfəvi salnaməçisi B.Qəzvininin "Cəvahirül-əxbar" əsərini çap etdirmiş M.Bəhramnojad öz şərhlərində "Aləmara"nın çap nüsxələrindən bəhrələnmişlər [157].

Azərbaycan tarixşünaslığında "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın adını ilk dəfə O.Əfəndiyev Çaldıran döyüşü ilə əlaqədar N.Fəlsəfiyə istinadən qeyd etmişdir [103, 170]. Daha sonra M.Abbaslı Şah İsmayıl Xətaiyə həsr etdiyi kitabında bu mənbənin V.Şeybaniyə məxsus nüsxəsi barədə N.Fəlsəfinin izahatını olduğu kimi vermişdir [1, 10]. S.Onullahi Şah İsmayılın həyat yoldaşı Tacılı xanıma dair məqaləsində həmin qadının fərdi xüsusiyyətləri ilə bağlı "Aləmara-yi Şah İsmayıl"a istinad etmişdir [30,

46-47]. Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” əsəri əsasında tədqiqat işi ərsəyə gətirmiş Ş.Fərzəlibəyli həmin mənbədən istifadə etmiş orta əsr müəllifləri arasında “Aləməra-yi Şah İsmayıl”ın anonim müəllifini də qeyd etmişdir [15, 39]. Ş.Məmmədova Səfəvi qorçularının silahlarından bəhs edərkən “Aləməra”ya müraciət etmişdir [25, 52]. R.Ağayevin XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanın Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətlərindən bəhs edən monoqrafiyasında istifadə etdiyi mənbələrdən biri də “Aləməra” olmuşdur [3, 24].

Türkmənistanlı tarixçi O.Ekayev “Aləməra-yi Səfəvi”nin [171] materialları əsasında “XV əsrin sonu – XVI əsrin birinci yarısında Türkmənistan və türkmənlər” adlı monoqrafiya yazmışdır. Bu əsərdə sözügedən mənbənin Türkmənistan tarixi baxımından əhəmiyyəti üzə çıxarılmış və mənbənin Türkmənistan tarixi ilə əlaqədar müəyyən parçalarının rusçaya tərcüməsi verilmişdir [101, 72-131].

Lakin “Aləməra” Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixinə dair mənbə kimi xüsusu olaraq araşdırılmamış və bu əsərə digər mənbələrə nisbətən az müraciət edilmişdir. Belə vəziyyətin yaranmasına səbəb olan amillərdən biri də “Aləməra”nın ənənəvi salnaməçilik üslubunda deyil, dastanvari tarix formasında yazılması olmuşdur ki, bu da bəzi tədqiqatçıların onun tarixi mənbə kimi əhəmiyyətini inkar etməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, E.Qlassen “Aləməra”nın “adlar və faktlar baxımından etibarlı bir mənbə olmadığını” vurğulamışdır [145, 15]. Digər bir qrup tədqiqatçılar isə “Aləməra”nın önəmli bir tarixi mənbə kimi dəyərləndirmişlər. İngilis şərqşünası H.Ethe bu əsəri “Səfəvi sülaləsinin yüksəlişinin çox ətraflı tarixi” deyər qiymətləndirmiş və onu “yüksək dərəcədə dəyərli tarixi əsər” adlandırmışdır [111, 213]. Tədqiq etdiyi əsəri “janr etibarilə bədii ədəbiyyata yaxın tarixi mənbə” kimi səciyyələndirən O.Ekayev mənbənin bəzi qüsurlardan xali olmadığını bildirsə də, “tədqiq olunan əsərin mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyi” qənaətindədir [101, 10,132]. “Aləməra”nın hər iki nəşrindən yararlanmış R.Ağayev “onların tarixi mənbə kimi əhəmiyyətinin inkaredilməz” olduğu qənaətinə gəlmişdir [3, 24]. İran alimi İ.Əfşar “Aləməra-yi Şah İsmayıl”ın “Səfəvi dövrünün tədqiqatçıları üçün şirin və mötəbər bir mənbə” olacağını göstərmişdir [155, 34]. Digər bir İran tarixçisi Ə.Nəvai də sözügedən mənbəni yüksək qiymətləndirmişdir: “Bu kitab danışq dili şivəsində

yazılmasına baxmayaraq, verdiyi dəqiq və cəlbedici təfərrüat baxımından çox əhəmiyyətli-dir" [168, 42]. Y.Şükri əsəri "dastanvari tarix və ya tarixi dastan" kimi xarakterizə edərək, buradakı "tarixi xətalara təəccüblə yanaşmamağı" təklif edir: "Çünki burada vəqəələr tarixilik baxımından qələmə alınmamışdır və arzu edildiyi kimi zərurət hiss edilməmişdir ki, tarixi hadisələrin illərinə və zamanlarına işarə edilsin. Belə nəticəyə gəlirik ki, bu kitabın müəllifinin nəzərincə hadisənin baş verdiyi gün, ay, il deyil, dastanın qəhrəmanı olan şəxs və vəqəənin mahiyyəti və nəticəsi mühüm olmuşdur" [171, II.]. Eyni zamanda, Y.Şükri nəşr etdirdiyi əsərin mühüm tarixi mənbə olduğu qənaətindədir: "Cürətlə demək olar ki, Səfəvi sülaləsinin banisinin mübarizəsini, fədakarlığını, cəsurluğunu, əxlaqını, adətlərini və əqidəsini "Aləməra-yi Səfəvi" əsəri qədər əks etdirmiş olan az-az mənbə tapmaq mümkündür... Bu kitab təhqiq əhli və alimlər üçün ilkin, etimada və istinada qabil nisbətli bir məxəz ola bilər" [171, XIX].

Həç şübhəsiz ki, "Aləməra" orta əsrlər dövrünün bir sıra digər mənbələri kimi qüsurlar və nöqsanlarından xali deyildir. İlk növbədə onu nəzərə almaq lazımdır ki, "Aləməra" bir tarixi xronika olmayıb, I Şah İsmayılın ölümündən xeyli müddət keçdikdən sonra naməlum bir müəllif tərəfindən onun və əcdadlarının barəsində xalq arasında mövcud olan rəvayətləri toplayaraq, həmçinin konkret tarixi mənbələrdən istifadə olunmaqla yazılmış bir əsərdir.

"Aləməra"-nı digər Səfəvi mənbələri ilə müqayisə etməyimiz nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu əsərdəki tarixi hadisələrin və faktların şərhə həmin mənbələrlə eyni bir ciddi ziddiyyət təşkil etmir. Sadəcə olaraq, "Aləməra"-nın bəzi yerlərində hadisələrin təsviri zamanı müəyyən səhvlərə və xronoloji uyğunsuzluqlara yol verilmişdir. Məsələn, "Aləməra"-da Şeyx Heydərin oğullarının 7 il ərzində Kələb (?) qalasında dustaq olduğu qeyd edilsə də [170, 29; 171, 33], yaxşı məlum olan bir fakt ki, onlar əslində 4-4,5 il müddətində İstəxr qalasında həbsdə olmuşlar. Yaxud, digər bir yerdə bizim müəllif Ağqoyunlu sərkərdəsi İbə (və ya Eybə, Əbih) sultanın guya Şah İsmayılın böyük qardaşı Sultan Əliyə qarşı Ərdəbil yaxınlığındakı döyüşdə (1494-cü ildə) həlak olduğunu bildirir [170, 34; 171, 38]. Halbuki İbə sultan həmin döyüşdə deyil, ondan bir neçə il sonra, 904-cü ilin şəvvalında (1499-cu ilin may-iyun

aylarında) Ağqoyunlu şahzadələrindən Məhəmmədi mirzə ilə Əlvənd mirzə arasında Əzizkəndi yaxınlığındakı döyüşdə birincinin tərəfində iştirak edərək öldürülmüşdü [141, 170-171; 56, 16].

Əsərdə demək olar ki, bütün orta əsr mənbələrinə xas olan bir cəhəti də görmək mümkündür; yəni, müəllifin bir sıra hallarda təəssübkeşlik etdiyi tərəfin ordusunun sayını az, rəqib qoşunlarının kəmiyyətini isə xeyli çox göstərməsi müşahidə olunur. Məsələn, Şah İsmayılın 1507-ci ildə Maraş və Əlbistan hakimi Əlaüddövlə Zülqədərə qarşı yürüşündə 12 minlik qızılbaş ordusunun on qat çox, yəni, 120 min nəfərlik düşmən ordusuna qalib gəldiyi bildirilir [170, 198-205; 171, 109-115]. Qeyd etmək yerinə düşər ki, qızılbaşların sayının süni surətdə az göstərilməsi və bunun əksinə olaraq qarşı tərəfin qüvvələrinin şişirdilməsi Qiyasəddin Xandəmir, Həsən bəy Rumlu kimi rəsmi Səfəvi tarixçilərinə də aid olan xüsusiyyətlərdəndir [91, 230; 106, 87].

“Aləmara”da Şah İsmayılın düşmənlərini ləkələmək üçün onlar haqqında bəzi alçaldıcı uydurmalar da yer almışdır. Məsələn, bizim müəllif iddia edir ki, Osmanlı sultanı Səlim Yavuz, guya, hələ şahzadə olduğu vaxtlarda, 10 yaşından 17 yaşınadək qız paltarı geyərək hərəmxanada, kənzilər arasında yaşamışdır [170, 233-234; 171, 150-151]. Digər mənbələrlə təsdiqlənməyən bu məlumat müəllifin öz təxəyyülünün məhsuludur və fikrimizcə, Şah İsmayılın ən qatı düşməni olan Sultan Səlimi gözdən salmaq üçün uydurulmuşdur. Rəqib tərəfin barəsində alçaldıcı məlumatların verilməsi orta əsr tarixçiləri arasında geniş yayılmış bir metod idi və Osmanlı müəllifləri də yeri düşdükcə Şah İsmayılı təhqir etməyə yönəlmiş informasiyalar vermiş, Şeyx Balı Əfəndi isə bir qədər də uzağa gedərək bütün etik normaları kənara qoymuş, öz əsərində Şah İsmayılın anası Aləmşah bəyimin ünvanına nalayiq sözlər işlətməkdən çəkinməmişdir [123, 446-447].

“Aləmara”nın yuxarıda sadalanan nöqsanları ilə bərabər bir çox üstünlükləri də mövcuddur. Əvvəla, onu qeyd etmək lazımdır ki, “Aləmara”da hadisələr çox geniş və ətraflı təsvir edilir. Şah İsmayılın tarixinin əks olunduğu qaynaqlar arasında yalnız “Cahangüşa-yi xaqan” (anonim “Tarix-i Şah İsmayıl”) əsəri mövzu əhatəliliyi və həcmcə “Aləmara” ilə müqayisə edilə bilər. Bundan əlavə, “Aləmara”da rəsmi

salnaməçilərə tanış olmayan və xalqın yaddaşında qalaraq nəsil-dən-nəslə ötürülən bir sıra dəyərli informasiyalar öz əksini tapmışdır. “Aləməra”nın üstün cəhətlərindən biri də odur ki, aşağıda nəzərdən keçirəcəyimiz kimi, əsər yüksək hakim təbəqənin nümayəndəsi və ya bir saray məmuru tərəfindən deyil, sadə xalqın təmsilçisi tərəfindən yazılmışdır və hadisələrə “aşağıların” münasibətinin öyrənilməsi baxımından unikal bir mənbədir.

1.2. Əsərin yazılma tarixi

“Aləməra”nın yazılış tarixi tədqiqatçılar arasında mübahisə predmeti olmuşdur. Əsər I Şah İsmayılın tarixinə həsr olunub və onun vəfatından sonra oğlu I Şah Təhmasibin 930-cu (1524-cü) ildə hakimiyyətə keçməsi ilə başa çatır, əsərin sonunda Təhmasibin hakimiyyəti üçün dualar edilir: “Və cənnət məskənlə hökmdarın (Şah İsmayıl nəzərdə tutulur – N.M) 930-cu ildə vəfatından sonra dünyanı qoruyan həzrət, Allahın köməyini almış Şah Təhmasib əl-Səfəvi əl-Musəvi əl-Hüseyni Bahadır xan Zilullah fil-ərzeyn dövlət taxtına öz səadət vərdişi ilə cülus etdi, insanlar yeni bir sərvərə və qeyri-məhdud sevincə qovuşdular, inşallah ki, Tanrının hifz və himayəti sayəsində pis adamların nəzərlərindən qorunsun” [170, 626; 171, XXXVI].

Məhz belə bir xüsusiyyət bəzi araşdırmaçıların əsəri XVI əsrə, I Şah İsmayılın və I Şah Təhmasibin dövrünə aid etmələrinə yol açmışdır. Belə ki, İ.Y.Şirazi hesab etmişdir ki, bu əsər I Şah İsmayılın “öz dövründə, hicri X əsrdə yazılmışdır” [177, 298]. Əsərin İndia-ofis nüsxəsindən istifadə etmiş V.Hinz bu mənbənin 1530-cu ilə, Şah Təhmasib dövrünə aid ola biləcəyini güman etmişdir [51, 131]. Həmin nüsxə ilə tanış olmuş və onu şərti olaraq “anonymous India-office” adlandırmış E.Qlassen, Qazi Əhməd Quminin “Xülasətüt-təvarix” əsərindən öncə (yəni 1591/92-ci ildən əvvəl) yazılmış Səfəvi mənbələri sırasında bu əsərin də adını çəkmiş və beləliklə, “Aləməra”nı XVI əsr mənbələrindən hesab etmişdir [145, 15].

Məlumdur ki, orta əsr müəllifləri müəyyən hallarda öz əsərlərinin yazılış tarixini göstərməyi məqbul sayır, bu zaman daha çox əsərin yazılıb sona çatdığı günü, ayı və ili qeyd edir və bunu frontispisdə (əsərin əvvəlində) və ya daha çox hallarda müəllif kolofonunda verirdilər. Müəllif tarixlənməsi verilməyən mənbələrin

bəzilərinə isə mətnin içərisindən onun yazıldığı tarix haqqında informasiya əldə etmək olur [2, 81]. “Aləmara”nın nə əvvəlində, nə də axırında əsərin təlif olunma tarixi göstərilməsə də, mətnin daxilində belə bir informasiya mövcuddur. Belə ki, müəllif Şah İsmayılın əvvəllər Məmlüklərin xidmətində olmuş, sonra isə Osmanlılara qarşı çıxaraq Səfəvilərə sığınmış Qəzzali nəslinə pay torpaqları verməsi haqda bəhs edərkən yazır: “İndi bu vərəqlərin qaralaması təlif olunarkən 1086-cı ildir, Qəzzali övladları o vilayətdə vali və hakimdirlər” [170, 581; 171, 560-561]. Məhz bu qeydə əsaslanan Ə.M.Sahib əsərin 1086 (1675/76)-cı ildə yazıldığını irəli sürmüşdür: “Kitabın sonundakı dualardan belə başa düşülə bilər ki, guya müəllif Şah Təhmasib zamanında yaşamışdır. Lakin kitabın bu ibarəsindən (yuxarıda sitat gətirilən cümlə nəzərdə tutulur-N.M.) aydın olur ki, bu əsər 1086-cı ildə təlif edilmişdir”. Əsərin sonunda Təhmasibin şəninə söylənən dualara gəldikdə isə, Ə.M.Sahib hesab edir ki, “müəllif əsərin sonundakı ibarələri Şah Təhmasibin səltənətinin əvvəlində yazılmış bir məxəzdən eyniylə köçürmüşdür” [155, 35]. Mənbənin 1086 (1675/76)-cı ilə aid olması barədə bu mülahizə M.T.Danəşpəjuh və Y.Şükri tərəfindən də dəstəklənmişdir [189, 372; 171, XX-XXI].

“Aləmara” üzərində xüsusi tədqiqatlar aparmış O.Ekayev isə mənbənin yazılma tarixi ilə bağlı müddəalar irəli sürərkən müəyyən təhriflərə yol vermişdir. Belə ki, o, farsca ədəbiyyatın bio-bibliografik icmalını tərtib etmiş məşhur ingilis şərqşünası Ç.A.Storinin, guya, “Aləmara”nın XVI əsrdə yazıldığı, lakin 1675/76-cı ildə yenidən redaktə edildiyi barədə fikir söylədiyini bildirərək qeyd edir: “Ç.A.Stori yazır ki, ola bilsin “Aləmara-yi Səfəvi” və ya “Aləmara-yi Şah İsmayıl” əsərinin ilkin mətni XVI əsrdə yazılmış, 1675/76-cı ildə isə yenidən redaktə olunmuşdur”. Daha sonra O.Ekayev Ç.A.Storinin bu fikrin dəstəklədiyini bildirir [101, 6,9]. Biz bu məsələni xüsusi olaraq araşdırdıq və aydın oldu ki, Ç.A.Stori adı çəkilən mənbənin yazılma tarixi ilə əlaqədar heç bir qeyd etməmiş və bu məsələyə toxunmamışdır. Ç.A.Storinin əsərinin ingiliscə variantında “Aləmara-yi Şah İsmayıl” və ya “Aləmara-yi Səfəvi” adlı mənbənin mövcudluğu barədə heç bir məlumat rast gəlmirik [bax: 135]. Ç.A.Storinin əsərini rusçaya çevirərək olavələrlə nəşr etdirmiş rus alimi Y.E.Bregel həmin nəşrə Storiyə məlum olmayan 850 yeni mənbənin

haqqında məlumatlar daxil etmiş və öz əlavələrini üçbucaqlı mötərizə içərisində vermişdir [98, 40] və əsərin rusca nəşrinin tərtibinin bu və digər məsələləri barəsində öz müqəddiməsində bəhs etmişdir. Ç.A.Storinin əsərinin rusca nəşrində “Aləməra” haqqındakı məlumatlar da məhz Y.E.Bregelin əlavələrindən olmuş [98, 858-859], O.Ekayev isə bu əsərin rusca nəşrinin yalnız özünə lazım olan ikinci hissəsinə nəzər saldığı və Y.E.Bregelin birinci hissədə əks olunmuş müqəddiməsi ilə tanış olmadığı üçün üçbucaqlı mötərizələr daxilində verilmiş məlumatların Ç.A.Storiyə deyil, Y.E.Bregelə məxsus olduğunu müəyyənləşdirə bilməmiş və bio-bibliografik icmalın rusca nəşrinin ikinci hissəsində “Aləməra-yi Şah İsmayıl” haqqında verilmiş informasiyanı səhvən Ç.A.Storiyə aid etmişdir.

Bundan əlavə, heç Y.E.Bregel də “Aləməra”nı XVI əsrə aid etmir və O.Ekayevin istinad etdiyi 858-ci səhifədə də bu barədə hər hansı bir qeydə rast gəlmək mümkün deyildir. Y.E.Bregel “Aləməra”nın yazılış tarixi ilə əlaqədar sadəcə bunları bildirir: “Görünür, 1086 (1675/76)-cı ildə yazılıb və ya yenidən redaktə olunub” [98, 858]. Beləliklə, aydın olur ki, nə Stori, nə də ki, Bregel “Aləməra”nı XVI əsrə aid etməmişlər, bu fikir O.Ekayevin öz təxəyyülünün məhsulu olmuş, sadəcə olaraq, möhtərəm türkmənistanlı həmkarımız yəqin ki, özünün tədqiq etdiyi mənbənin əhəmiyyətini artırmaqdan ötrü onu XVI əsrə aid etməyi lazım bilmiş və bunun üçün mənbənin özündən heç bir tutarlı fakt tapa bilmədiyinə görə “Aləməra” barədə ümumiyyətlə heç bir bilgisi olmayan tanınmış ingilis tədqiqatçısının guya bu mənbənin yazılış tarixi barədə hansısa bir fikir irəli sürdüyünü iddia etmişdir. Həmçinin O.Ekayevin “Aləməra” ilə “Tarix-i Şah İsmayıl” (“Cahangüşa-yi xaqan”) əsərlərini eyniləşdirmək cəhdləri də əsassızdır və bu barədə aşağıda bəhs olunacaqdır.

Əslində “Aləməra”nın XVI əsrin mənbəsi olduğunu sübut edən heç bir tutarlı fakt yoxdur. Ə.M.Sahibin aşkar etdiyi kimi, bu mənbə 1675/76-cı ilə aiddir. Araşdırmalarımız nəticəsində mənbənin XVI əsrə deyil, XVII əsrə aid olmasına dair bir sıra əsaslı dəlillər ortaya çıxmışdır:

“Aləməra”nın anonim müəllifi öz əsərində Şah İsmayılın müasiri olmuş Babur şahın sonradan Hindistanı fəth etməsinə toxunarkən Böyük Moğolların tarixinə həsr olunmuş “Tarix-i Ökbəri” əsərinin adını çəkir [170, 499; 171, 453]. Əgər nəzərə alsaq

ki, Böyük Moğol hökmdarı I Əkbərə (1556-1605) həsr edilmiş “Tarix-i Əkbəri” və ya “Əkbərnamə” əsəri Əllami Əbülfəzl ibn-Mübarək (1549-1602) tərəfindən 1004 (1595/96)-cü ildə yazılıb sona çatdırılmışdır və bizim müəllif də öz əsərini yazarkən artıq onunla tanış olmuşdur, onda aydın olar ki, “Aləmarə” İ.Y.Şirazinin, V.Hinzin, E.Qlassenin iddialarının əksinə olaraq heç də erkən Səfəvi mənbələrindən deyildir.

Bundan əlavə, bütün əsər boyunca XVII əsrin terminologiyası hökm sürür. Məsələn, əsərdə hərbi komandan kimi XVI əsrə xas olan “əmirül-üməra” termini ilə yanaşı “sipəhsalar” terminindən də geniş istifadə olunur [170, 29,317,554; 171, 33,35,483,536]. Səfəvilərin dövlət quruluşu məsələlərini araşdırmış R.Seyvorinin açıqladığı kimi, sipəhsalar titulu erkən Səfəvilər zamanında işlədilmirdi və bu termin yalnız I Şah Abbas (1587-1629) zamanından ortaya atılmışdı [132, 207].

Məlumdur ki, Səfəvi qoşunları 1614-cü ildə İran körfəzi sahilindəki Cərun limanını tutduqdan sonra həmin şəhər I Şah Abbasın şərinə olaraq “Bəndər-Abbas” adlandırılmağa başlandı, XVI əsrdə isə “Bəndər-Abbas” adlı liman mövcud deyildi [128, 115]. “Aləmarə”da isə keçmiş Cərun limanının adı çəkilmir, həmin liman Bəndər-Abbas adlandırılır: “Əgər o, dinin düşmənlərinə lənət etsə, xidmətimizə gəlib təbərra və təvəlla eyləsə, onda Qızılüzən sahilindən ta Bəndər-Abbasa və Bəndər-Kəngə qədər ərazini ona şəfəqqət edərim, bir şərtlə ki, mənim adıma sikkə kəsdirsin və xütbə oxutdursun” [170, 103]. Yaxud başqa bir yerdə: “Həzrət-i Zilullahi Qəzzaliyə buyurdu ki, Şüştər, Hüveyzə, Dizful və Kuh-i Giluyədən ta Bəndər-Abbasa qədər və oradan ta Şətti-Bəsrə kənarına və Şirazın Lar keçidinə qədər olan ərazini ki, dörd padşahın oturacağı olmuşdur, biz sizə şəfəqqət edərək bağışlayırıq” [170, 581; 171, 560]. Bu qeydlərdən açıq-aşkar görünür ki, “Aləmarə”ni ən azından 1614-cü ildən əvvəlki dövrə aid etmək mümkün deyildir.

Həmçinin bizim anonim müəllif öz əsərinin bəzi yerlərində I Şah Abbasdan bəhs edir və onu vəfat etmiş insanlara şamil edilən “mazi” , “rəhmətlik” , “cənnət-məkan” kimi epitetlərlə yad edir: “Amma Ağa Rüstəmin paytaxtı Sari şəhəri idi və həmin vaxt o, susəpənləri seyr etmək üçün sonradan cənnət məkanlı hökmdar, rəhmətlik və bağışlanmış Şah Abbas Mazinin böyük bir şəhərə çevirərək Fərəhabad adlandırdığı Tahunə qəsəbəsinə gəldi” [170, 377; 171, 323]. Göründüyü kimi, burada

I Şah Abbasın öz sağlığında Mazandarandakı Tahunə qəsəbəsinin yerində Fərəhabad şəhəri saldırmasından bəhs olunur, həmçinin I Şah Abbasın ölümünə işarə edən epitetlər sadalanır. Və yaxud: "İki padşahzadədən başqa heç bir padşah altı aylığından padşahlıq etməmişdir: bunlardan biri bağışlanmış hökmdar Şah Təhmasibdir və ikincisi cənnət məkanlı hökmdar Şah Abbasdır ki, onu da südəmər vaxtında rəhmətlik Şah Təhmasib külli Xorasanın padşahı etmişdi və oranı ona bağışlamışdı" [170, 452; 171, 399].

"Aləmara"nın bütün nüsxələrində əksini tapmış bu kimi faktlar sübut edir ki, bu mənbənin yazılış tarixi I Şah Abbasın ölümündən, yəni 1629-cu ildən sonrakı dövrə aiddir. Nəhayət, "Aləmara"nın ən köhnə nüsxəsinin ilk səhifəsində əvvəli və axırı pozulmuş bir cümlənin daxilində 1666-1694-cü illərdə hökmranlıq etmiş Səfəvi şahı Süleymanın adı çəkilir: "Sultan Süleyman əl-Səfəvi əl-Musəvi əl-Hüseyni Bahadur xan" [171, XXI]. Həmçinin "Aləmara"nın israrla XVI əsrə aid edən V.Hinz və E.Qlassenin istifadə etdikləri İndia-ofis nüsxəsinin sonunda, 306a-312b vərəqlərində I Şah İsmayılın anadan olmasından, yəni 892 (1487)-ci ildən başlayaraq Səfəvi xanədanına dair gencoloji-xronoloji cədvəllər verilir və əlyazmanın sonu naqis olduğundan bu şərh 1015-ci (1606-cı) ilin hadisələrində yarımçıq qalır. Lakin həmin cədvəllərdən öncə verilmiş indeksdən aydın olur ki, hadisələrin təsviri Şah Süleymanın hakimiyyəti dövrünə qədər davam etdirilmişdir [111, 213].

Beləliklə, "Aləmara" yazılarkən "Tarix-i Əkbəri"dən istifadə olunması, əsərdə XVII əsrə aid istilahların geniş işlənməsi, I Şah Abbas dövrü ilə əlaqədar meydana çıxmış Bəndər-Abbas və Fərəhabad şəhərlərinin adlarının qeyd olunması, I Şah Abbasın ölümünə dair məlumatların mövcudluğu, nəhayət Şah Süleymanın adının çəkilməsi və əsərin yazılış tarixi kimi mətn daxilində 1086 (1675/76)-cı ilin verilməsi "Aləmara"nın XVI əsrin mənbəsi olması barədə İ.Y.Şirazinin, V.Hinzin, E.Qlassenin fikirlərinin yanlış olduğunu sübut edir. Bütün dəlillər onu göstərir ki, "Aləmara" I Şah İsmayılın dövründən çox sonralar, Şah Süleyman zamanında, konkret olaraq 1086 (1675/76)-cı ildə qələmə alınmışdır. "Aləmara"nın Ə.M.Sahib nüsxəsi üzərində apardığımız araşdırmalar zamanı bəlli olmuşdur ki, mənbənin cəmi iki yerində (yazılma tarixi və I Şah Təhmasibin taxta çıxması) il, səkkiz yerdə müəyyən

hadisələrin baş verdiyi ay göstərilmiş, bəzi yerlərdə isə hadisənin ili (“Şah İsmayılın cülusunun 7-ci ilində”) və ayı (“novruzdan sonra”, “həməl bürcünün əvvəllərində”) dolayısı ilə göstərilmişdir.

1.3. Əsərin müəllifliyi və onun istifadə etdiyi mənbələr

Təəssüf ki, “Aləmara”nın heç bir yerində əsərin müəllifinin adı qeyd olunmamışdır. Buna baxmayaraq, mütəxəssislər tərəfindən mənbənin mətni əsasında müəllifin etnik mənsubiyyəti, sinfi və sosial vəziyyəti, təhsilinin və dünyagörüşünün səviyyəsi barədə müəyyən fikirlər söylənilmişdir. “Aləmara”nın dil-üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi nəticəsində tədqiqatçılar onun müəllifinin azərbaycanlı olması qənaətinə gəlmişlər. Y.Şükri yazır: “Bu kitabda işlədilmiş lüğətə, tərkibata və istilahata görə demək mümkündür ki, müəllif Şimali İranın, xüsusən də Azərbaycanın əhlindən olmuş və ya bir müddət orada yaşamışdır” [171, XX]. Ə.M.Sahib də müəllifin “daha çox Azərbaycan ölkəsində ümumişlək olan kəlmələrdən, təbirlərdən və kinayətlərdən” istifadə etməsinə əsaslanaraq, onun azərbaycanlı olması fikrini irəli sürmüşdür [170, XVI]. O.Ekayev bizim anonim müəllifin azərbaycanlı olması ilə bağlı müddəanı öz əsərində qeyd etmişdir [101, 3].

Biz müəllifin etnik mənsubiyyəti barədə yuxarıda göstərilən mülahizəni dəstəkləyirik. Məlumdur ki, ərəb və fars dillərində yazılmış orta əsr Azərbaycan kitablarının müəyyənləşdirilməsi üçün mətdə rast gələ biləcək milli-lingvistik faktların, azərbaycanlılara xas dil-təfəkkür münasibətlərinin aşkara çıxarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [2, 43-44]. “Aləmara” sadə fars dilində qələmə alınıb və mətni oxuyarkən belə bir təsəvvür yaranır ki, əsər türkcə düşünüldü, farsca yazılmışdır. Bununla yanaşı, bizim müəllif öz əsərində xeyli türk sözləri işlətmişdir ki, bu sözlərin bəziləri hələ Səfəvilər dövründə termin kimi fars dilinə keçsələr də, digərləri fars dilinin leksikonuna daxil olmamışlar. Araşdırmalarımız nəticəsində “Aləmara”nın mətnində 130-dan çox türkcə sözlər, terminlər, ifadələr müəyyən edilmişdir: ağa, ağırq (“ağır yük” mənasında), axtarma (döyüşdən sonra qalib tərəfin döyüş meydanında axtararaq ələ keçirdiyi qənimət), atalıq (himayədar və başçı mənalarında), atlan-atlan (atlanmaq haqqında döyüş əmri), bahadur, beçəbaşı, *bələdçi*

(düzəltmə və mürəkkəb sözlər daxilindəki qeyri-türk söz və şəkilçilər kursivlə verilmişdir- N.M.), bəy, bəyim, bəylərbəyi, binə, boxça, boşqab, bölük, bölükət, bulaq, cəbbə, cilov, cumcuma (“bataqlıq” mənasında), çaq, çapar, çavuş, çəkmə, çərxçi, çərxçibaşı, daruğa, dərə, dəyənək, *divanbəyi*, dustaq, el, elçi, əbləq (taca və külaha, hətta atın başına və cilovuna vurulan bəzək), *ələmdarbaşı*, *əmirşikarbaşı*, gənc oğlan, gor, gödə, gövdə, xaqan, xan, xanım, xatun, xoca, ilğar (qoşunun sürətli hərəkəti), keşik, keşikçi, kəsib, köç, köpək, körpü, kutval, qab, qaçağan, qaçaqaç, qadağan, qaltaq, qapıçı, qara, qaravul, qarban (çiyindən asılan dəri oxqabı), qardaş, qışlaq, qızıl, qızılbaş, qorçu, qorçubaşı, qoruq, qoruqçu, qor-yasavul, qoşun, qovğa, qoyluğa (cəza üsulu), qulluqçu, ləçək, lələ, mamaça, minbaşı, nökar, ocaq, ordu, oturaq, oymaq, ölkə, örtük, *piyadabaşı*, sağ (“sağlam”, “salamat” mənasında), san (“say” mənasında), sancaqbəyi, saray, sarı, sarıq, sibə (“xəndək” mənasında), soraq, sovuraq, soy (“mənsə” mənasında), soyurqal, sursat, şahı-sevən, şiltaq, tapanca, tarxan, *tənsüqat* (nadir əşyalar mənasında), təvaçıbaşı, tiyul, top, topçu, toppuz, törə, tuğra, tuşmal (saray vəzifəsidir; bu barədə III fəslə bax), tufəng, tufəngçi, tümən, ulaq, ütü, üzəngi, var (“sərvət” mənasında), yabı, yağı, yapıncı, yara (“ixtiyar” mənasında), yaraq, yasaq, yasaqçı, yasavul, yaylaq, yeniçəri, yeniçəri ağası, yürüş, yüzbaşı, “özüdür”, “bu Şeyxoğludur”.

Əsərdə həmçinin “səni deyib gəlmişəm”, “başına dönüm”, “əl mənimdir, ətək sənin” və s. kimi türkcə ibarələrin farsca tərcüməsi, habelə bəzi Azərbaycan atalar sözlərinin (“kim bişirdi, kim yedi”, “nə əkərsən, onu da biçərsən”, “yaxşı oğul dayısına oxşayar” və s.) farsca variantı verilmişdir. Müəllif Dərbənd şəhərindən bəhs edərkən oranın adının ərəbcə (“Babül-əbvab”) və ya farsca (“Dərbənd”) formalarını deyil, məhz türkcə formasını (“Dəmirqapı”) qeyd etməyi üstün tutmuşdur. Əsərdəki bu cür dil-üslub xüsusiyyətləri “Aləmara” müəllifinin Azərbaycan türklərindən olması barədə mülahizələrin doğruluğunu təsdiq edir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, müəllif bir çox hallarda kürdlərə “yezid” (“kordan-e yezidi”) [170, 151, 152, 163; 171, 108, 126], ərəblərə isə “imansız” (“ərəban-e bi-iman”) [171, 136] damğası vursa da, türkləri “sadiq və təmiz qəlblı türk”, “sadiq türk camaatı” deyə xarakterizə etmişdir [170, 228; 171, 93].

Müəllifin öz əsərini ənənəvi saray və feodal salnaməçiliyi üslubunda deyil, sadə danışq tərzində və digər əsərlədən köçürdüyü parçalar istisna olmaqla təmtəraqlı cümlələrə yer vermədən yazması, həmçinin əsərin bir sıra yerlərində rəiyyətin vəziyyətinin canlı şəkildə təsvir olunması və onların üzləşdikləri problemlərin qabardılması onu göstərir ki, “Aləmara” müəllifi aristokratiya və saray çevrələrinin deyil, sadə xalqın nümayəndəsi olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, qatı şüa olan müəllif öz əsərini İslamın şüa cərəyanının, isna-əşəriyyə (on iki imam) əqidəsinin dayağı olan Səfəvilər sülaləsinin mədhi üzərində qurmuşdur. Həmçinin qeyd etməliyik ki, ümumiyyətlə, Şah İsmayıl mövzusu xalq içərisində çox populyar idi. O.Əfəndiyev yazır ki, Şah İsmayılın “əsas döyüşlərdə şəxsən iştirak etməsi, misilsiz şücaət və qəhrəmanlıq nümayiş etdirməsi, həm də böyük şair istedadı onu xalq dastanları səviyyəsinə qaldırmışdı” [34, 42]. Buna görə də, XVII əsrdə yaşamış müəllifin digər hər hansısa bir hökmdara deyil, məhz Şah İsmayılə müraciət etməsi təəccüb doğurmamalıdır.

Y.Şükri mənbədə sufiliyə xas olan çoxlu istilahların işlədilməsinə əsasən belə qənaətə gəlmişdir ki, “kitabın müəllifi təriqət və süluk əhlindən və Şeyx Səfi iradətməndlərindən olmuşdur” [171, XX]. Bu fikrə O.Əkəyev də şərik çıxır: “Anonim əsərin müəllifi aydındır ki, yüksək təbəqələrin nümayəndəsi deyildir, lakin o, “Səfəviyyə” ordeninə sadıq bir adam olmuşdur” [101, 4]. Həqiqətən də əsərdə dərvişlik və sufilik ədəb-ərkanına, zaviyə həyatına dair geniş məlumatlar əksini tapmışdır və müəllif “Şeyx Səfi ocağı” adlandırdığı Səfəviyyə təriqətinə dərin rəğbətini izhar etmişdir.

“Aləmara” müəllifi öz əsərini yazarkən həm şifahi, həm də yazılı mənbələrdən istifadə etmişdir. Bu barədə əsərin əvvəlində qeyd edilmişdir:

اما راویان اخبار و ناقلان آثار و طوطیان شکر شکن و شیرین گفتار چنین آورده اند که...

Bu qeyddən göründüyü kimi bizim müəllif nəsil-dən-nəslə keçərək onun zamanına qədər gəlib çatmış şifahi rəvayətlərlə (“rəviyan-e əxbar”) yanaşı, konkret tarixi məxəzlərdə əksini tapmış məlumatlardan (“naqılan-e asar”) da yararlanmışdır [170, 1; 171, XXXVI].

Heç şübhəsiz ki, əsərin əsas hissəsi şifahi xalq rəvayətlərinə əsaslanmışdır. “Aləmara” müəllifi özünün də sıx bağlı olduğu “Səfəviyyə” təriqətinin müridləri arasında Şah İsmayılın və onun “sufi”lərinin şücaətləri barəsində yayılmış hekayətləri öz əsərinə daxil etmişdir. O zamanlar Şah İsmayıl mövzusu xalq arasında çox populyar olduğundan, bizim müəllif öz əsərini yazarkən çox güman ki, mövzuya dair şifahi rəvayətlərin bilicisi olan müxtəlif şəxslərlə görüşmüş və öz əsərini onların məlumatları ilə zənginləşdirmişdir. Lakin o, topladığı məlumatlara heç də kor-korana yanaşmamış, onları müəyyən bir təhlil süzgəcindən keçirmişdir. O, eyni hadisə haqqında iki müxtəlif rəylə üzləşdikdə bu metoddan istifadə etmiş və həqiqəti üzə çıxarmağa çalışmışdır. Məsələn, ona Xürrəməbadda hökmranlıq etmiş “Abbasi lurları” (“lur-e Abbasi”) sülaləsinin adının mənası barəsində iki müxtəlif rəvayət söylənmiş, o isə bunların hər ikisini qələmə alsada, ikinci rəvayəti üstün tutduğunu və daha doğru hesab etdiyini vurğulamışdır: “Amma Abbasi lurları haqqında bir-iki müxtəlif izahat söyləyirlər. Əvvəlcisi odur ki, deyilənə görə, onlar Peyğəmbərin əmisi Abbasın nəslindəndirlər. Digəri odur ki, onların indi sahib olduqları mali-divan Bəni-Abbas xəlifələri zamanında Abbasilər sülaləsinin mətbəxinə aid olmuşdur və zahirən bu izahat daha dürüstdür” [170, 171].

Digər bir yerdə isə o, Təhmasibin anadan olması haqqında bəhs edərkən yazır: “Bəziləri deyirlər ki, doğuş Həmədan bölgəsində baş vermişdir. Lakin doğru olanı budur ki, doğuş İsfahan ətrafında baş vermişdir” [171, 164]. Göstərilən parçalar onu sübut edir ki, “Aləmara” müəllifi topladığı məlumatlara tənqidi yanaşmaq və hətta bəsit də olsa, müəyyən təhqiqat aparmaq qabiliyyətinə malik olmuşdur.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yaxşı tanış olan müəllif bəzi hallarda xalq dastanlarında rast gəlinən motivləri tarixi faktlarla sintez etməyə çalışmışdır. Məsələn, Şah İsmayılın Taclı bəyimlə evlənməsi haqqındakı hekayətdə qeyd olunur ki, qızılbaş sərkərdəsi Əbdü bəy Şamlunun qızı və Durmuş xan Şamlunun bacısı olan Taclı bəyim gözəl olduğu qədər də şücaətli və cəsur bir qız idi və atası ilə şərt kəsmişdi ki, “hər kim ki, nizə və qılınc döyüşündə mənə qalib gəlsə və ya güləşmədə mənə yıxsas, o mənim ərim olacaqdır” [170, 81]. Bu adət Oğuz ellərində geniş yayılmışdı və “Kitab-i Dədə Qorqud”da Baybura bəyin oğlu Bamsı Beyrəyin

Baybecan bəyin qızı Banıçıçəklə evlənməsi boyunda da öz əksini tapmışdır [6, 59]. “Aləmara”nın bəzi yerlərində pəhləvanların döyüşqabağı dialoqları, ikitərəfli döyüşləri və şücaətləri “Koroğlu” dastanı ilə həmahəng olan üslubda şərh edilir. Anonim müəllif bəzən əsərdəki fikirləri qüvvətləndirməkdən ötrü zərb-məsəllər və atalar sözləri kimi folklor nümunələrinə də yer vermişdir.

Aparığımız araşdırmalar nəticəsində, “Aləmara”nın yazılması zamanı rəvayətlərlə yanaşı yazılı mənbələrdən də istifadə olunması faktları aşkarlanmışdır. “Aləmara” müəllifinin ən çox müraciət etdiyi mənbə 1540-48-ci illər arasında Bicən adlı tarixçi tərəfindən yazıldığı güman edilən və daha çox şərti olaraq “Şah İsmayılın anonim tarixi” adlandırılan “Cahangüşa-yi xaqan” əsəridir. O.Əfəndiyev Bicənin əsərini Şah İsmayıl dövrünün tarixinə aid ən mühüm mənbə kimi səciyyələndirmişdir [11, 25]. “Aləmara”nın özünə aid nüsxəsi ilə “Cahangüşa-yi xaqan”ın D.Ross tərəfindən 1896-cı ildə nəşr edilmiş və Şah İsmayılın erkən yaşlarından bəhs edən hissəsi [124] arasındakı bəzi oxşar cəhətlər hələ M.T.Şihabın diqqətini cəlb etmişdi [182, 464]. Ondan əlavə ingilis tarixçisi R.Seyvorinin “İran Səfəvilər zamanında” adlı monoqrafiyasını farsca nəşr etdirib ona şərhlər yazmış İran tarixçisi K.Əzizi də R.Seyvorinin istinad etdiyi “Şah İsmayılın anonim tarixinin” bəzi parçalarının Ə.M.Sahibin çap etdirdiyi “Aləmara-yi Şah İsmayıl” əsəri ilə səsleşdiyinin fərqinə varmışdır [165, 18,19,26]. O.Ekayev “Aləmara” ilə həmin mənbənin iki müxtəlif parçasından müqayisəli nümunələr verərək (Şah İsmayılın 13-cü cəddi Firuzşah Zərrinküləhın həyatına və Ağqoyunlu Rüstəmin azyaşlı İsmayılı Lahıcan hakimi Kərkiyə Mirzə Əlidən tələb etməsinə dair) belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu əsərlərin mətni “əsas etibarilə üst-üstə düşür”. Onun fikrincə, “Şah İsmayılın anonim tarixi” “Aləmara”nın ilkin, XVI əsrdə yazılmış mətnidir və “Aləmara” müəllifi, guya, bu mətnə bəzi dəqiqləşdirmələr və əlavələr edərək onu redaktə etmiş və yenidən köçürmüşdür. Beləliklə, O.Ekayev bu iki mənbənin fərqli əsərlər olmasını şübhə altına almış və onları eyniləşdirərək, “Aləmara”nı “Cahangüşa-yi xaqan”ın yenidən redaktə olunmuş forması hesab etmişdir [101, 7-9]. “Cahangüşa-yi xaqan”ın mövcud olan iki əlyazma nüsxəsi əsasında (Londondakı Britaniya muzeyində və Kembric Universitetində saxlanılan nüsxələr) elmi-tənqidi mətnini hazırlamış Pakistan alimi

A.Müzəttər də bu məsələyə toxunmuş, lakin tamam fərqli mövqə nümayiş etdirmişdir. Onun fikrincə, “Aləmara”nın və “Cahangüşa-yi xaqan”ın Şah İsmayılın əcdadlarından bəhs edən əvvəlinci hissələri üst-üstə düşsə də, Şah İsmayılın özünün tarixinə gəldikdə, bu iki mənbənin mətni “bir-birindən fərqlidir” [158, V-VI].

Biz “Aləmara” ilə “Cahangüşa-yi xaqan”ın mətnlərinin tam müqayisəsini apararaq, söylənilən hər iki versiyanın yanlış olduğu qənaətinə gəlmişik. İlk növbədə onu qeyd etməliyik ki, hər iki mənbənin A.Müzəttərin göstərdiyi kimi Şah İsmayılın tarixinə qədərki hissəsi deyil, Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneydin ölümünə qədərki hissəsi tamamilə olmasa da, əsasən üst-üstə düşür. Məsələn:

“Cahangüşa-yi xaqan”

صلاح الدين رشيد نورالله مرقدہ در کمال صلاح و تقوی و دانش بود و اسباب و اموالی که داشت تمام در راه خدا صدقه نمود و به لباس درویشی در آمده به جانب قریہ کلخوران رفت و در آن قریہ به سر می برد.

Tərcüməsi: “Səlahəddin Rəşid (Allah qəbrini nurla doldursun) yaxşılıqda, təqvada və bilikdə kamala çatmışdı və sahib olduğu əşyaların və malların tamamını Tanrı yolunda sədəqə etmişdi və dərviş libası geyərək, Kəlxuran kəndi tərəfə getmiş və o kənddə yaşamışdı” [158, 9].

“Cahangüşa-yi xaqan”

چون نامه میرزا جهانشاه به آن حضرت رسید
مريدان خود را طلبیده و گفت در جواب اين مرد چه
نویسم؟ مريدان گفتند آنچه به خاطر شريف مرشد
می رسد در جواب بنویسند.

Tərcüməsi: “Mirzə Cahanşahın naməsi o həzrətə çatdıqda öz müridlərini çağırdı və dedi: “Bu kişinin cavabında nə yazım?”. Müridlər dedilər: “Mürşidin şərəfli xatirinə nə gəlersə, cavabda eləcə yazılsın” [158, 36].

“Aləmara-yi Şah İsmayıl”

صلاح الدين رشيد مردی بود در کمال صلاح و تقوی و دانش و اسباب و اموالی که داشت تمام را در راه خدا به مسلمانان صدقه داد و خود به لباس درویشی بر آمده در قریہ کلخوران رفت و در آنجا به سر می برد.

Tərcüməsi: “Səlahəddin Rəşid yaxşılıqda, təqvada və bilikdə kamala çatmış bir kişi idi və sahib olduğu əşyaların və malların tamamını Tanrı yolunda müsəlmanlara sədəqə vermişdi və özü dərviş libası geyərək, Kəlxuran kəndinə getmiş və orada yaşamışdı” [170, 4].

“Aləmara-yi Şah İsmayıl”

چون نامه میرزا جهانشاه به حضرت سلطان جنید
رسید مريدان را طلب نموده گفت که در جواب نامه
چه نویسم؟ مريدان گفتند آنچه به خاطر شريف می
رسد جواب بنویسند.

Tərcüməsi: “Mirzə Cahanşahın naməsi Həzrət Sultan Cüneydə çatdıqda müridləri çağıraraq dedi ki, namənin cavabında nə yazım? Müridlər dedilər: “Şərəfli xatirinə nə gəlersə, cavab eləcə yazılsın” [170, 23].

Lakin Şeyx Cüneydin həlak olması hadisəsinin təsvirindən başlayaraq bu iki mənbə arasında hadisələrin şərhı bir-birindən fərqlənir. “Cahangüşa-yi xaqan”da hadisələrin baş verdiyi dəqiq tarixlər göstərilir və konkret tarixi faktlar şərh olunur. Halbuki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, “Aləmara”da tarixi hadisələrin vaxtları demək olar ki, göstərilməmiş və daha çox rəvayətlərə üstünlük verilmişdir. Buna görə də, Cüneydin ölümündən sonrakı hadisələrin təsvirində, eləcə də Şah İsmayılın tarixinin şərhində bu iki mənbə bir-birindən A.Müzəttərin iddia etdiyi kimi tamamilə olmasa da, əksər hallarda fərqlənir. Bu isə O.Ekayevin bu iki mənbəni eyniləşdirmək cəhdlərini heçə çıxarır. Ancaq buna baxmayaraq, Cüneydin ölümündən sonrakı hadisələrin təsvirində də “Aləmara” müəllifi bir sıra hallarda “Cahangüşa-yi xaqan” əsərinə müraciət etmişdir. Mətnlərin müqayisəsi nəticəsində müəyyənləşdirmişik ki, “Aləmara” müəllifi Şeyx Fəydərin qızılbaş tacı düzəltməsi [158, 41-42; 170, 26; 171, 30], Ağqoyunlu Rüstəm şahın İsmayılın böyük qardaşı Sultan Əlini öz varisi təyin etməsi [158, 51-52; 170, 29-30; 171, 34], Rüstəm şahın Gilanda gizlənmiş Səfəvi İsmayılı Kərkiyə Mirzə Əlidən tələb etməsi və Mirzə Əlinin hiylə işlədərək Ağqoyunlu elçilərini aldatması [158, 69-75; 170, 36-41; 171, 40-45], İsmayılın İmam Sahib əz-Zamandan (ə) xüroc izni alması [158, 86-88; 170, 42-43; 171, 46-47], Ağqoyunlu Əlvənd mirzənin Şərr döyüşündən öncə Şah İsmayılı məktublaşması [158, 135-136; 170, 57-58; 171, 61-62], Şah İsmayılın 1501-ci ildə Təbrizdə şiə xütbəsi oxutdurması [158, 147-149; 170, 60-61; 171, 64-65], 1503-cü ildə Şah İsmayılın öz elçisi Qənbər ağanı Ağqoyunlu Sultan Muradın sarayına göndərməsi [158, 164-167; 170, 67-69; 171, 71-74], Hüseyn Kiya Çələvinin əsirliyi [158, 209; 170, 131; 171, 98], Əlaüddövlə Zülqədərle döyüşdən əvvəl Şah İsmayılın öz lələsi Hüseyn bəy Şamlu ilə birlikdə gecə vaxtı gizlincə ordugahı dolaşması [158, 251-252; 170, 202-203; 171, 112-113], qızılbaş sərkərdəsi Məhəmməd xan Ustaclunun ordusunun Əlaüddövlənin oğlu Kor Şahrux Zülqədər qoşunları ilə döyüşündən öncə ustacluların və zülqədərlərin itlərinin boğuşması [158, 173; 170, 228; 171, 140], Əlaüddövlə Zülqədər Məmlük və Osmanlı sultanlarına qarşı hiylə işlətməsi [158, 278; 170, 62; 171, 66], özbək hökmdarı Şeybani xanın Teymuri şahzadəsi Babura rəğbət bəsləyən Səmərqənd kələntərini [158, 326; 170, 262; 171, 191] və Heratda

xoşlamadığı rübaini oxuyan xanəndəni edam etdirməsi [158, 341-342; 170, 307-308; 171, 256], Şah İsmayılın Şeybani xanın kəsilmiş əlini itaətsizlik göstərən Mazandaran hakimi Ağa Rüstəmə göndərməsi [158, 385-386; 170, 377-379; 171, 324-326], ustacluların Misir sultanı Qansu Qurinin göndərdiyi həbəş qulamı ilə döyüşü [158, 480-485; 170, 236-240; 171, 153-157] və Sultan Səlimin Təbrizi işğal etdiyi vaxt xətibin xütbəni səhvən Şah İsmayılın adına oxuması [158, 506-507; 170, 533; 171, 503] ilə bağlı əhvalatları “Cahangüşa-yi xaqan” əsərindən əxz etmişdir. Müləhizəmizin təsdiqi üçün bəzi nümunələrə nəzər salaq:

“Cahangüşa-yi xaqan”

مرا داعیه سلطنت و جهاندارى نیست مى خواهم که
دین آباء و اجداد خود حضرات ائمه معصومین
صلوات الله علیهم اجمعین را رواج دهم و تا جان
داشته باشم در راه دین مبین شمشیر بزنم که حق به
مرکز خود قرار بگیرد.

Tərcüməsi: “Mənim səltənət və cahandarlıq iddiam yoxdur və istəyirəm ki, öz ata-babamın, məsum imamlar həzrətlərinin (hamısına Allahın salamları olsun!) dininə rəvac verim və nə qədər ki, canım var, din-i mübinin yolunda qılınc vurum ki, haqq öz mərkəzində qərar tutsun” [158, 136,622].

Və yaxud digər bir yerdə:

شاه می خواهد که فرصت به دست او آید و مرا هم
از میان بردارد و در این مدت که به جنگ من
نیامد از امیر الوند برادرم خاطرش جمع نبود و می
گفت که تا کار الوند پادشاه را نسازیم به جانب
سلطان مراد حرکت نیامد کرد و مرا مراد نامراد
لقب داده.

Tərcüməsi: “Şah istəyir ki, əlinə fürsət düşsün və məni də aradan qaldırsın və bu müddət ərzində ona görə mənimlə

“Aləmara-yi Şah İsmayıl”

مرا داعیه سلطنت و پادشاهی نیست و می خواهم که
دین آبا و اجداد و حضرات معصومین را رواج دهم
و تا جان در تن خواهم داشت در راه خدا و رسول
و دین مبین شمشیر خواهم زد تا حق به مرکز جود
قرار گیرد.

Tərcüməsi: “Mənim səltənət və padşahlıq iddiam yoxdur və istəyirəm ki, ata-babamın və əcdadımın və məsum həzrətlərinin dininə rəvac verim və nə qədər ki, bədənimdə canım olacaqdır, Allahın, Rəsulun və din-i mübinin yolunda qılınc vuracağam ki, ta haqq öz mərkəzində qərar tutsun” [170, 58].

شاه می خواست که فرصت به دست او افتاده و مرا
از میان بردارد و بدین جهت در این مدت به جنگ
من نیامد و خاطرش از الوند جمع نبود و با خود می
گفت تا کار الوند را نسازم سلطان مراد حرکت
نخواهد کرد و مرا نامراد می دانست.

Tərcüməsi: “Şah istəyirdi ki, əlinə fürsət düşsün və məni aradan qaldırsın və o cəhətdən mənimlə döyüşməyə gəlmirdi

döyüşməyə gəlməmişdir ki, qardaşım Əmir Əlvənddən xatircəm deyildi və deyirdi ki, Əlvənd padşahın işini bitirməyincə Sultan Muradın üstünə hərəkət etməyəcəyəm və mənə “Murad-namurad” ləqəbi vermişdi” [158, 166].

ki, Əlvənddən xatircəm deyildi və öz-özünə deyərdi ki, Əlvəndin işini bitirməyincə Sultan Murad hərəkət etməyəcəkdir və mənə Namurad hesab etmişdir” [170, 68].

Bu müqayisələr A.Müzəttərin “Aləmarə” ilə “Cahangüşa-yi xaqan”ın Şah İsmayılın tarixinə aid olan hissələrinin üst-üstə düşmədiyi barədə mülahizələrinin yanlış olduğunu üzə çıxarır. Eyni zamanda, O.Əkayevin bu mənbələri tamamilə eyniləşdirmək cəhdləri də əsassızdır. Çünki yuxarıda sadaladığımız əhvalatların təsvirindən savayı, bu iki mənbənin bütün digər hissələri bir-birindən tamamilə fərqlidir.

“Aləmarə” müəllifinin istifadə etdiyi digər mənbə XVI əsr qızılbaş tarixçisi Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” əsərinin 900-985 (1494-1578)-ci illəri əhatə edən X cildi (“Əhsənüt-təvarix”in cildlərinin sayı haqqında bax: 15, 11-14) olmuşdur. Məsələn, Şah İsmayılın Şiraz şəhərinə daxil olmasını bizim müəllif eyniylə “Əhsənüt-təvarix”dən əxz etmişdir:

“Əhsənüt-təvarix”

و حضرت جهانبانی بدولت و کامرانی عروس
مملکت شیراز را بی کلفت اغیار در آغوش
تصرف کشید. نظم:

گلستان شیراز بی خار بود
چنان گنج بی کلفت مار بود
گر انما یه باغی رسیده برش
نه در بسته نه باغبان بردرش

همای دولت و سعادت بر آن دیار انداخت و آفتاب
طلعت همایون آن خطه میمون را مشرف منور
ساخت پیک گردون اخبار فتح و نصرت بمسامع
جهانین رسانید.

Tərcüməsi: “Və dünyanı qoruyan həzrət dövlət və kamranlıqla Şirazın məmləkət gəlinini ağyarın əlindən alıb öz ağuşuna

“Aləmarə-yi Şah İsmayıl”

پس آن حضرت به دولت و کامرانی عروس
مملکت شیراز را بی کلفت اغیار در آغوش
تصرف آورده. بیت:

گلستان شیراز بی خار بود
چنان گنج بی کلفت اغیار بود
گر انما یه باغی رسیده برش
نه در بسته نه باغبان بردرش

و اما همای دولت و سعادت سایه اقبال بدان دیار
انداخته و آفتاب طلعت همایون آن خطه میمون را
مشرف و معزز ساخت پیک گردون سیر اخبار
فتح و تصرف را به مسامع عالمیان رسانیده.

Tərcüməsi: “Sonra o həzrət dövlət və kamranlıqla Şirazın məmləkət gəlinini ağyarın əlindən alıb öz ağuşuna çəkdi.

çəkdi. Nəzm: “Şiraz gülüstani xarsız idi; Necə ki, xəzinə ilansız idi; Zəngin bağ öz barını yetirmişdi; Nə qapısı bağlı idi, nə də qapısında bağban var idi”. Dövlət quşu səadət kölgəsini o diyarın üzərinə saldı və hökmdarın parlaq günəşi həmin bəxtiyar bölgəni müşərrəf və münəvvər etdi. Fələyin peyki fəth və nüsret xəbərlərini dünya adamlarının qulaqlarına çatdırdı” [160, 73].

Beyt: “Şiraz gülüstani xarsız idi; Necə ki, xəzinə əğyarsız idi; Zəngin bağ öz barını yetirmişdi; Nə qapısı bağlı idi, nə də qapısında bağban var idi”. Və amma dövlət və səadət quşu iqbal kölgəsini o diyarın üzərinə saldı və hökmdarın parlaq günəşi həmin bəxtiyar bölgəni müşərrəf və müəzziz etdi və fələyi seyr edən peyk fəth və təsərrüf xəbərlərini dünya adamlarının qulaqlarına çatdırdı” [170, 110-111].

“Aləməra” müəllifi əvvəlcə folklor nümunəsi kimi yaranmış, XVI əsrin sonlarında ayrı-ayrı hissələri yazıya alınmış “Şah İsmayıl və Taclı xanım vaqeəsi”ndən də istifadə etmişdir. “Vaqeə”nin təhkiyə hissəsi farsca olsa da, şeirləri Azərbaycan dilində yazılmış 11 hecalı qoşmalardan ibarətdir. Ə.Məmmədov müəyyənləşdirmişdir ki, əslində əsərin təhkiyə hissəsi də Azərbaycan dilində olmuş, yalnız sonradan farscaya çevrilərək yazıya alınmışdır [22, 17; 23, 102-103]. “Vaqeə”nin I Şah Abbas dövrünün məşhur xəttatı Mir İmad tərəfindən qələmə alınmış ilkin mətni itib-batsa da, onun sonradan köçürülmüş cüzi hissələri AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan, qədim dövrlərdən başlayaraq Nadir şah Əfşarın hakimiyyətə gəlməsinə qədər İran tarixindən bəhs edən “Xülase-yi tarix-i padişahan-i Əcəm” adlı əsərlə eyni cildə daxil edilmiş və günümüze qədər gəlib çatmışdır [163, 33a-34b]. “Vaqeə”nin həmin hissəsi iki parçadan ibarətdir: Çaldıran döyüşündən geri çəkilərkən bataqlığa düşən Şah İsmayılın Xızır ağa tərəfindən oradan çıxarılması və ondan sonra şahın Qaradaş qalasına gedərək orada öz yaxınları, həmçinin həyat yoldaşı Taclı xanımla görüşməsi. Apardığımız müqayisə nəticəsində müəyyənləşdirmişik ki, bizim müəllif öz əsərini yazarkən XVI əsrin sonlarında yazılmış bu “Vaqeə”nin farsca mətnindən istifadə etmişdir. Belə ki, Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündən geri çəkilərkən başına gələn hadisələrin təsviri bu iki mənbədə əsasən üst-üstə düşür. Məsələn:

“Şah Xətai və Tach xanım vəqəəsi”

چون چشم خضر آقا به شاه افتاد خود را از اسب
پائین انداخت گفت قربانت شوم در اینجا چه می
کنی؟ شاه گفت مرا در آور رفت که پا به جمجمه
نهد شاه گفت زینهار پیش میا کمند بینداز کمربند
میان را کشود انداخت شاه سر کمربند را گرفته
بیرون آمد.

“Aləmara-yi Şah İsmayıl”

چون خضر آقا چشمش بر شاه افتاد خود را از
استر به زیر انداخت و گفت قربانت شوم اینجا چه
می کنی؟ شاه گفت پیش میا کمند بکشا و سر کمند
را بینداز او به فرموده شاه عمل نموده شاه را
بیرون آورد.

Tərcüməsi: “Xızır ağanın gözü şaha sataşdıqda özünü atdan yerə atdı, dedi: “Qurbanın olum, burada nə edirsən?”. Şah dedi: “Məni çıxart!”. Getdi ki, ayağını bataqlığa qoysun, şah dedi: “Əsla irəli gəlmə! Kəmənd at!”. O, belinin kəmərbəndini açıb tulladı. Şah kəmərbəndin ucundan tutub oradan çıxırdı” [163, 34b].

Tərcüməsi: “Xızır ağanın gözü şaha sataşdıqda özünü atdan yerə atdı və dedi: “Qurbanın olum, burada nə edirsən?”. Şah dedi: “İrəli gəlmə! Kəməndini aç və kəməndin ucunu buraya tulla!”. O, şahın buyurduğuna əməl edib şahı oradan çıxardı” [170, 528].

“Aləmara” müəllifinin öz əsərində adını çəkdiyi yeganə mənbə Hindistan tarixçisi Əllami Əbülfəzl ibn-Mübarəkin 1004 (1595/96)-cü ildə yazdığı “Tarix-i Əkbəri” və ya “Əkbərnamə” əsəridir. Bu əsər əsasən Böyük moğol hökmdarı Əkbərin (1556-1605) tarixinə həsr edilse də, əsərin ilk hissələrində onun əcdadları, o cümlədən də Böyük Moğol dövlətinin banisi Babur şah haqqında məlumat verilmişdir. Mənbədə “həzrət-i giytistani, firdövs-məkani Zəhirəddin Babur şahın” həyat və fəaliyyətinə geniş yer verilmiş [172, 39b-56a], lakin Şah İsmayılın ona göstərdiyi hərbi yardımın üzərindən sükutla keçilmişdir. Buna baxmayaraq, Babur şahın Nəcm bəy (Şah İsmayılın sərkərdəsi Yar Əhməd Nəcmi-Sani nəzərdə tutulur-N.M.) ilə birlikdə Orta Asiyada hərbi əməliyyatlar apardığı qeyd olunmuşdur. İbn-Mübarək yazır ki, 1512-ci ildə Babur şah “Nəcm bəy ilə ittifaqda Qicduvan qalası yaxınlığında özbəklərlə döyüşə girmiş və Nəcm bəy öldürülmüş, o həzrət (yəni Babur şah-N.M.) isə Kabula yollanmışdı, bundan sonra qeybdən gələn ilhamla Mavəraün-

nəhrdən əl çəkib Hindistan mülkünü zəbt etməyi qarşısına qoymuşdu” [172, 42a]. “Əkbərnamə”nin bu məlumatı ilə tanış olan bizim müəllif Babur şaha “qeybdən gələn ilhamı” Şah İsmayıl ilə əlaqələndirmişdir. Belə ki, “Aləmara”da qeyd olunduğuna görə, “vilayət və imamət dudmanının” bir hökmdarı olan Şah İsmayıl öncəgörənlik edərək, Babur şaha “onun bəxtiyarlıq ulduzunun Hindistan tərəfdə parlayacağı” müjdəsini vermiş və ona Türküstandan əl çəkərək Hindistanı zəbt etməyi məsləhət görmüşdü. Guya, məhz bu məsləhətdən sonra Babur şah Hindistanı istila etməyi qərara almışdı və “bu müqəddimənin şərhı “Tarix-i Əkbəri”də müfəssələn qeyd olunmuşdur” [170, 499; 171, 453].

“Aləmara”da hökmdarlar arasında yazışmalara dair bir sıra sənədlərə rast gəlirik. Bunlardan bir qisminin “Cahangüşa-yi xaqan”dan köçürüldüyünü müəyyən edərsək də, “Aləmara”da digər mənbələrin heç birində əksini tapmamış diplomatik sənədlərin də mövcudluğunu üzə çıxarmışıq. Mənbədə qızılbaş ordusunun Xorasanın Təbəş bölgəsinə yürüşü vaxtı Sultan Hüseyn Bayqara ilə Şah İsmayıl arasındakı məktublaşmaların [170, 143-144], Baburun Şeybanilərə qarşı hərbi yardım istəmək məqsədilə Şah İsmayıl ilə [170, 402], Şah İsmayılın göstərişi ilə vəkil Mirzə Şahhüseynin Qəndəhar insidenti ilə bağlı Babura yazdığı [170, 600] məktubların, həmçinin Səfəvilərə sığınmış Osmanlı şahzadəsi Muradın taleyi ilə əlaqədar Sultan Səlimlə Şah İsmayıl arasındakı yazışmaların [170, 511-512] heç bir mənbədə rast gəlinməyən mətnləri əks olunmuşdur. Mümkündür ki, mənbə müəllifi dövrümüzdə qədər gəlib çıxmayan hansısa münşəat toplusundan da istifadə etmişdir.

Bizim müəllif adları çəkilən tarixi mənbələrlə yanaşı bir sıra şairlərin yaradıcılığı ilə də tanış olmuş və öz əsərində bəzən onlardan sitat gətirmişdir. O, öz əsərinin bir neçə yerində Firdövsinin, Sədi Şirazinin, Hafizin və Caminin şeirlərindən parçalar vermişdir [170, 177, 203, 227, 261, 469, 522; 171, 113, 189, 415, 558]. Bunlardan savayı, “Aləmara”da Şah İsmayılın şairliyindən də söhbət açılır və onun Həzrət Əlinin mədhinə bədahətən şeir deməsindən bəhs edilir: “O həzrət (Şah İsmayıl – N.M) köməklikdən naümid oldu, Həzrət Ömirülmöminin ələyinə təvəkkül əlni uzadaraq, o həzrətin mədhinə qəsidə söyləməyə başladı və 35 beyti tamam etdi” [170, 528; 171, 497]. Həqiqətən də Şah İsmayılın “Xətai” təxəllüsü ilə yazdığı türkçə

şeyrlər divanında Həzrət Əli və digər imamlar haqqında çoxlu şeirlərə rast gəlirik [33, 48,68,71,91,144,169,378; 122, 1032a və s.].

Y.Şükri “Aləmara” müəllifinin “kəmsavad və avam” bir şəxs olduğunu bildirir, həmçinin onun “elmi bünövrə və səviyyəyə malik olmadığını” iddia edir [171, XX,IL]. Lakin yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, bizim müəllif aşağı təbəqənin nümayəndəsi olsa da, hər halda öz zamanəsinə görə müəyyən dərəcədə elmi səviyyəyə malik və savadlı bir şəxs olmuşdur. O, şifahi rəvayətlər və xalq dastanları ilə yanaşı, öz dövrünün “Cahangüşa-yi xaqan”, “Əhsənüt-təvarix”, “Tarix-i Əkbəri” və s. kimi tarixi salnamələri ilə yaxından tanış olmuş, türk və fars dillərini bilmiş, Firdövsinin, Sədinin, Hafızın, Caminin farsdilli poeziyasını, Xətəinin türkcə divanını oxumuş və onlardan bəhrələnmişdir. Müəllifin Yaxın Şərqdəki bir çox ərazilərlə yanaşı Firəng, Portuqal, Venedikt, Zəngibar, Çin-ü Maçin kimi uzaq ölkələrin adını çəkməsi, eləcə də Dəşti-Qıpçaq qazaxlarının hökmdarı Qasım xanın İdil (Volqa) çayı کنارındaki düşərgəsinin təsvirini verməsi bizim fikrimizcə onun geniş coğrafi təəvvürlərə malik olduğunu göstəricisidir.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, “Aləmara” müəllifi XVII əsrdə yaşamış, azərbaycanlı olmuş, sadəcə xalqın içərisindən çıxmış, Səfəvilər sülaləsinin təbəələrindən olub həmin sülaləyə rəğbətlə yanaşmış, “Səfəviyyə” sufi təriqətinin ardıcılardan olmuş, öz dövrünə görə müəyyən tarixi, ədəbi və coğrafi dünyagörüşünə yiyələnmişdir. Onu Şah İsmayılın tarixini yazarkən yeni məlumatlar verməyən və əsasən özündən əvvəlki müəlliflərə müraciət edən digər XVII əsr müəlliflərindən fərqləndirən ən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, o, yazılı mənbələrdən istifadə etsə də, əksər hallarda tamamilə orijinal informasiya vermişdir. “Aləmara”da Səfəvi sülaləsinin əcdadları, Şah İsmayılın hakimiyyətə yüksəlişi, onun hərbi yürüşləri və siyasi, diplomatik fəaliyyəti, fərdi keyfiyyətləri və şəxsiyyəti, onun dövründə Səfəvilər dövlətinin qonşu dövlətlərlə münasibətləri, Səfəvilərin dövlət quruluşu və ordu sistemindəki bir sıra vəzifə və titulların izahatı, qızılbaş ordusunun say tərkibi və strukturu, ölkənin ictimai-iqtisadi vəziyyəti, şəhər həyatı, ticarət, bəzi vergi növləri və s. haqqında verilmiş məlumatlar Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

II FƏSİL. I ŞAH İSMAYILIN HƏRBİ-SİYASİ FƏALİYYƏTİ

2.1. I Şah İsmayılın Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi

Səfəvilər sülaləsi öz adını Şah İsmayılın 6-cı əcdadı, mərkəzi Ərdəbildə yerləşən nəhəng bir sufi təriqətinin əsasını qoymuş Şeyx Səfiəddin İshaqın (1252-1334) adından götürmüşdür. Səfəvi nəslinin gerçək tarixi şəxsiyyət kimi qəbul edilən ən qədim əcdadı XI əsrdə yaşadığı güman olunan [128, 2] Firuzşah Zərrinküləhdir. Bir sıra Səfəvi mənbələrində, o cümlədən də “Aləmara”da Səfəvi əcdadlarının tarixçəsi məhz onun həyatının təsviri ilə başlayır. Hələ XIV əsrdən Səfəvilərin hansısa bir şəkildə seyid nəşəbli olmaları barədə qeyri-müəyyən rəvayətlər mövcud olmuş, Səfəvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra öz hökmranlıqlarının legitimliyini əsaslandırmaqdan ötrü bu faktordan geniş surətdə istifadə etmişlər. Hətta Səfəvi müəllifləri müxtəlif şəcərə cədvəlləri tərtib edərək, öz şahlarının ən qədim əcdadı Firuzşahı VII şiə imamı Musa əl-Kazim vasitəsilə Peyğəmbər və imamlar nəslinə bağlamağa çalışmışlar. Lakin tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, “Firuzşahdan Şeyx Səfiyə qədərki şəcərə cədvəli ümumən səhih olsa da, Firuzşahı VII imam Musa əl-Kazıma bağlayan 14 nəsilli şəcərə Səfəvi sarayında yaşamış sonrakı müəlliflərin işidir” [186, 126].

Bu vaxta qədər tarixşünaslıqda Səfəvi əcdadlarını qeyri-türk etnoslarla əlaqələndirmək üçün müəyyən cəhdlər edilmiş, Firuzşahın Ərəbistandan [51, 5; 175, 277], “Kürdüstan”dan [153, 26; 149, 352; 72, 266] və ya hətta Fars vilayətindən [112, 140] köçərək Azərbaycanın Ərdəbil nahiyyəsinə gəldiyi barədə iddialar ortaya atılmışdır. Lakin tədqiqatlar dərinləşdikcə bir sıra yerli və əcnəbi alimlər Səfəvi əcdadlarının türk mənşəli olduqlarını təkzibedilməz dəlillərlə sübut etmişlər [45, 329; 65, 52-53; 102, 39-41; 69, 45; 70, 748,780; 92, 205; 97, 275; 59, 225; 47, 543; 60, 18; 50, 259]. Orta əsr mənbələrində Səfəvi əcdadlarının türk olduqlarını göstərən külli miqdarda faktlar mövcuddur [183, 18b,20a,20b; 150, 246b; 158, 15,16; 154, 12; 169, 19,20; 44, 108]. Bu cəhətdən “Aləmara” da istisnalıq təşkil etmir. Bu əsərdə Firuzşahın vətəninə Ərdəbil olduğu qeyd edilir [170, 1; 171, 3]. Buradan aydın olur

ki, I Şah İsmayılın 13-cü əcdadı olan Firuzşah bəzilərinin iddialarının əksinə olaraq heç də kənar yerlərdən köç edərək Azərbaycana gəlməmişdi, Azərbaycanın Ərdəbil bölgəsi Səfəvi nəslinin ən qədim əcdadının öz doğma vətəni idi. Firuzşahdan sonra onun xələfləri – Əvəz əl-Xəvas, Məhəmməd Həfız, Səlahəddin Rəşid, Qütbəddin, Saleh və Cəbrayıl Ərdəbil bölgəsində yaşamış və əsasən ruhani həyat tərzini keçirmişlər [170, 3-7; 171, 5-9]. Mənbədə Şah İsmayılın 7-ci əcdadı Cəbrayıl (1209-1258) və onun oğlu Səfiəddin (1252-1334) dəfələrlə “türk dərvişi”, “türk oğlu” və “türk gənci” adlandırılırlar [170, 6,8,9,10; 171, 11,12]. Şah İsmayılın məşhur ulu babaları haqqında xalq arasında əsrlər boyunca dolayan rəvayətlərə əsaslanan “Aləmarə”nin bu unikal məlumatları Səfəvi sülaləsinin ən erkən əcdadlarının əzəldən Azərbaycanın Ərdəbil bölgəsində yaşamış bir türk nəslini olduğunu göstərir.

Şeyx Səfi öz gəncliyində indiki Lənkəran rayonu ərazisinə [118, 521; 27, 38-40] gələrək məşhur təriqət şeyxi, “yer üzündə 100 min müridi olan və bunlardan 12 min nəfərinin birbaşa xidmətində durduğu, həmçinin 400 xəlifəsi olan” Şeyx Zahid Gilaninin müridliyini qəbul edib yetkin bir ruhani kimi formalaşmış [170, 8-13; 171, 10-16], 700-cü ilin rəcəb ayında (12 mart – 10 aprel 1301-ci il) Zahidin vəfatından [169, 93] sonra Ərdəbilə qayıdaraq, orada öz adı ilə “Səfəviyyə” adlanan sufi təriqətinin əsasını qoymuşdu. Şeyx Səfinin ölümündən (12.09. 1334-cü il) sonra oğlu Şeyx Sədrəddin Musanın (1305-1392) müridliyi dövründə təriqət xeyli genişlənmiş və böyük nüfuza sahib olmuşdur [170, 14; 171, 17]. Artıq Sədrəddinin oğlu Xoca Əlinin zamanında (1392-1429) təriqətin şöhrəti o qədər artmışdı ki, “ariflərə və şeyxlərə” ehtiramı ilə seçilən [156, 73] Əmir Teymur “Rum qeysəri” üzərindəki qələbədən sonra Anadoludan qayıdarkən Ərdəbildə olmuş, Xoca Əli ilə görüşüb Ərdəbil bölgəsində “Həzrət-i Şeyx Səfi övladına və onun asitanəsinə vəqf olaraq” torpaqlar bağışlamışdı. Həmçinin şeyxin xahişi ilə o, Anadoludan gətirdiyi əsirləri azad etdi, azadlığa çıxanların “hamısı Şeyx Səfi ocağının müridlərinə çevrildilər, bir parası Sultan Xoca Əlinin xidmətində qaldılar, qalanları isə öz vətənlərinə getdilər” [170, 19-21; 171, 23-26]. V.Minorskinin müəyyənləşdirdiyi kimi, bu görüş 806-cı ilin şəvvalında (1404-cü ilin aprelində) baş tutmuşdu [120, 189]. Öz müridliyi dövründə təriqəti xeyli gücləndirmiş Xoca Əli ömrünün sonlarında həcc ziyarətinə getmiş və

geri qayıdarkən Qüdsi-Xəlildə (Yerusəlimdə) vəfat edərək orada basdırılmışdır [170, 21-22; 171, 26]. Q.Ə.Qumi bu hadisəni 832-ci ilin rəbi əl-axır (1429-cu ilin yanvar) ayına aid edir [178, 54]. Ondan sonra yerinə oğlu Şeyx İbrahim (1429-1447) keçdi. “Aləmara”nın Y.Şükri nüsxəsinin nəşəbnamə hissəsində onun adı qeyd olunsada [171, XXVI], əsərin mətnində onun barəsində heç bir məlumat verilmir. Digər Səfəvi mənbələrində də onun fəaliyyəti haqqında ciddi informasiyaya rast gəlmirik.

851 (1447)-ci ildə Şeyx İbrahimin ölümündən sonra müridliyə onun 6 oğlundan ən kiçiyi [168, 66] olan Cüneyd keçdi. Digər mənbələrdə onun neçənci ildə anadan olması və şeyxliyə neçə yaşında keçməsi barədə heç bir məlumat verilmir. “Aləmara” yeganə mənbədir ki, bu haqda konkret informasiyaya malikdir: bizim müəllifə görə, Cüneyd şeyxliyə başlayarkən 20 yaşında idi [170, 21; 171, 26]. Beləliklə, aydın olur ki, Cüneyd 831 (1427/28)-ci ildə anadan olmuşdur. Məhz onun zamanından etibarən Şeyx Səfinin qurduğu, sufiliyə əsaslanıb məzhəbçilik davalarından kənarda duran Səfəviyyə təriqəti açıq şiə xarakteri aldı və Səfəvi şeyxləri şiəlik şüarları altında siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə atıldılar [60, 32]. Cüneydin siyasi iddiaları və ətrafına “Azərbaycana, Anadoluya və Şimali Suriyaya yayılmış” yarımköçəri türkman elatlarından [138, 206] silahlı qüvvələr toplaması Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahla (1435-1467) onun arasında konflikte səbəb oldu. Qaraqoyunlu casuslarının hazırladıqları raportda Cüneydin üsyan qaldıracağı təqdirdə onun ətrafına yarımköçəri tayfalardan asanlıqla 20 minlik silahlı qüvvənin toplasa biləcəyi qeyd olunurdu. Cahanşahın təzyiqi altında Cüneyd Azərbaycanı tərk edib Anadoluya getməli oldu [170, 24; 171, 28]. 1449-1456-cı illərdə Anadoluda yaşadığı hərbi-siyasi macəralardan sonra [63, 242-244] Diyarbəkrdə hökmranlıq edən və Cahanşahla rəqabət aparan Ağqoyunlu Uzun Həsənin sarayına sığınıb onun bacısı (Xədicə bəyim) ilə evləndi və üç il orada qaldı. Lakin Cüneydin yenidən Azərbaycana qayıtması və Şimali Qafqazdakı “nəsrənilərlə döyüşmək bəhanəsi ilə Şirvan ölkəsini zəbt etmək” məqsədi güdən yürüşə çıxması onun üçün fəlakətlə nəticələndi. Cüneydin “Çərəkəz ölkəsinə getmək bəhanəsi ilə Şirvanı tutmağa gəldiyini” öyrənən Şirvanşah Sultan Xəlil (1417-1462) dərhal 20 minlik ordu hazır etdi, Təbərsəran hakimi Əbül-Məsum xan və Qaraqoyunlu

Cahanşah da onun köməyinə hərəyə 5 minlik qoşun göndərdilər [170, 24-25; 171, 29-30]. 11 cəmədi əl-əvvəl 864 (4 mart 1460)-cü ildə Elburz dağ silsiləsinin qərbində yerləşən Qarasu vadisində [51, 35] müttəfiqlərin 30 minlik ordusu ilə Cüneydin “sufiləri” üz-üzə gəldilər və nəticədə Səfəvi qoşunu ağır məğlubiyyətə uğradı, Cüneyd isə qətlə yetirildi [170, 25; 171, 30]¹.

Cüneydin əvəzinə “irşadlıq mövqeyinə əyləşmiş” azyaşlı oğlu Heydər öz dayısı Uzun Həsənin hərtərəfli qayğısı ilə əhatə olunmuşdu. 1467-ci ildə Ağqoyunlularla Qaraqoyunlular arasında həlledici toqquşma baş verdi və Qaraqoyunlu ordusu ağır məğlubiyyətə uğradı, Cahanşah qətlə yetirildi. Azərbaycanın fəthindən sonra Uzun Həsən xüsusi hörmət bəslədiyi bacısı oğlu Heydəri yenidən Ərdəbil zaviyəsinə təyin etdi və öz qızı Aləmşah bəyimi ona əvə verdi [170, 25-26; 171, 30]².

Uzun Həsənə arxalanan Heydər Səfəviyyə təriqətinin qüvvətləndirilməsi üçün tədbirlər gördü. Rəvayətə görə, o, yuxuda Həzrət Əlini görərək ondan öz müridləri üçün üzərində 12 imam əlaməti olan 12 dilimli qırmızı tac düzəltmək məsləhəti alıb buna əməl etdi. Sonradan Səfəvi tərəfdarlarının səciyyəvi nişanəsi hesab olunan bu baş örtüyü “tac-i Heydəri” adlandırıldı, onu örtənlərə isə “türk adətincə qızılbaş deyildi” [170, 26; 171, 30]. Məhz həmin zamandan etibarən Səfəvi sülaləsinin sadıq tərəfdarları olan yarımköçəri türk tayfaları qızılbaş adını aldılar.

Lakin Uzun Həsənin oğlu Sultan Yaqubun zamanında (1478-1490) Ağqoyunlu – Səfəvi münasibətləri xeyli gərginləşdi. Öz hərbi qüvvələrini kompletləşdirərək Şimali Qafqaz xristianlarına qarşı uğurlu cihad yürüşləri keçirən Heydərin qüdrətinin artması Yaqubu bərk narahat edirdi. “Aləmara”nın məlumatına

¹ “Aləmara” müəllifi öldürülmüş Cüneydin cəsədinin “sufilər” tərəfindən Ərdəbilə aparılıb orada dəfn edildiyini bildirsə də [170, 25; 171, 30], məlumdur ki, şeyxin cəsədi əvvəlcə indiki Qusar rayonunun Həzrə kəndində basdırılmış, yalnız 1544-cü ildə Şah Təhmasib onun nəşinin qalıqlarını Ərdəbilə köçürərək Həzrədəki keçmiş məzar üstündə türbə tikdirmişdi [27, 54; 68, 92].

² Şeyx Heydərin bu qadınla nikahından 3 oğlu dünyaya gəldi: Sultan Əli, İbrahim və İsmayıl [170, 29; 171, 33]. Gələcəkdə Səfəvi dövlətinin banisi olmuş sonuncu oğlan – İsmayıl 25 rəcəb 892 (17 iyul 1487)-ci ildə Ərdəbildə doğulmuşdu [178, 75; 185, 8]. İtaliya mənbələrinə görə, Heydərin Uzun Həsənin qızından bu 3 oğlu ilə yanaşı 3 qızı da vardı ki, onlar soradan Şah İsmayılın sərkərdələri Bayram bəy Qaramanlunun, Məhəmməd xan Ustaclunun və Həsən-Keyf hakimi Sultan Xəlilin həyat yoldaşları olmuşlar [140, 186.203]. Bundan savayı, şeyxin digər qadınlardan daha 4 oğlu (Həsən, Süleyman, Davud və Mahmud) vardı [26, 54].

görə, hələ Uzun Həsənin sağlığından Heydəri görməyə gözü olmayan Yaqub “ona qarşı ədavət kəmərinə belinə bağlamışdı”. Çox keçmədi ki, o, “Şeyx Səfi övladlarına düşmən oldu” və “paxıllıq və həsəd üzündən əhalini Şeyx Səfi müridlərinin tacını örtməməyə çağırdı”. Yaqubla münasibətlərin getdikcə pisləşdiyini və Ərdəbildə fəaliyyət göstərməyin mümkünsüzlüyünü dərk edən Heydər öz atasının çoxdankı planını həyata keçirib Şirvanı zəbt etmək və atasının qisasını almaq üçün yürüşə çıxdı [170, 27; 171, 31]. 29 rəcəb 893 (9 iyul 1488)-cü ildə Təbərsaranda, Şahdağın ətəklərində baş vermiş [106, 76] həlledici döyüşdə Sultan Yaqubun göndərdiyi Ağqoyunlu sərkərdəsi Süleyman bəy Bicanoghlunun, Şirvanşah Fərrux Yəsarın (1462-1500) və təbərsəranlıların birləşmiş qüvvələri qızılbaş ordusuna qalib gəldilər və Şeyx Heydər öldürüldü [170, 27-28; 171, 31-32]³.

Heydərin qətlindən sonra Sultan Əli atasının yerinə keçdi. “Aləmara” müəllifinin yazdığına görə, “Sultan Heydər hələ döyüşə yollanarkən özünün Sultan Əli mirzə adlı böyük oğlunu öz vəsisi və vəliəhdi təyin etmişdi” [170, 28; 171, 32]. Tezliklə Ağqoyunlular Aləmsah bəyimi və onun 3 oğlunu həbs etdilər. Lakin Ağqoyunlu səltənəti daxilində baş verən gözlənilməz hadisələr Səfəvi hərəkatının canlanması üçün ümid yaratdı. Sultan Yaqubun ölümündən sonra onun oğlu Baysunqurun hakimiyyətinin (1490-1492) ikinci ilində hökmdardan incik düşmüş qüdrətli Ağqoyunlu sərkərdəsi İbə sultan⁴ dövlət çevrilişi edərək, Uzun Həsənin digər bir nəvəsi Rüstəm mirzəni həbsdən azad edib Təbriz taxtına əyləşdirdi. Məğlubiyyətə uğrayan Baysunqur öz ana babası şirvanşahın yanına qaçdı [170, 29; 171, 33; 100, 143-144]. Tezliklə babasından hərbi yardım alan Baysunqur hakimiyyəti qaytarmaq üçün hazırlıqlara başladı. Öz yaxın ətrafı ilə müşavirə keçirərək hiyləgər plan qurmuş Rüstəm əvvəlcə Səfəvi şeyxzadələrini həbsdən azad edib onları böyük ehtiramla Təbrizdə qarşıladı, Sultan Əlinin çağırışı ilə toplanmış qızılbaşlardan Qarabağda

³ Mənbələrə görə, Şeyx Heydərin cəsədi ilk öncə Təbərsaranda dəfn olunsada, 22 il sonra onun oğlu Şah İsmayıl tərəfindən Ərdəbilə köçürülmüşdür [154, 20-21]. A.Bakıxanov şeyxin ilkin qəbrinin Təbərsarandakı Ətək mahalında, Rubas çayının sol sahilində, Tinid kəndindən 1 fərsəx aralıda olduğunu qeyd etsə də [68, 93], tədqiqatlar nəticəsində məzarın Xızı rayonunun Tıxlı kəndi yaxınlığında yerləşdiyi müəyyənləşdirilmişdir [27, 56]. Heydərin cəsədi 1510-cü ildə Ərdəbil ətrafındakı Kiyav adlı yerə köçürülərək orada dəfn edilmişdir [51, 124].

⁴Bu ad Əbih və Eybə kimi də oxunur. Lakin F.Sümer müəyyənləşdirmişdir ki, onun əsl adı İbrahim idi və ona qısaca olaraq İbə sultan deyilirdi [56, 14].

Baysunqurun darmadağın olunub öldürülməsində istifadə etdikdən⁵ altı ay sonra isə şeyxzadələri və onların sərkərdələrini aldadıb ziyafətə dəvət edərək, orada xaincəsinə öldürməyi qərara aldı. Lakin Səfəvilərə simpatiya bəsləyən Ağqoyunlu rəislərindən biri gecə ikən Sultan Əlini bu gizli plandan xəbərdar etdi. Hüseyn bəy Şamlu, Əbdal bəy Dədə, Qara Piri bəy Qacar və İlyas bəy kimi qızılbaş əmirləri dərhal şeyxzadələri götürüb 400 nəfərlik dəstənin müşayiəti ilə gizlincə Təbrizi tərk edib Ərdəbilə yollandılar. Rüstəm şah bundan xəbər tutan kimi İbə sultanın başçılığı ilə onların ardınca 5 minlik qoşun göndərdi [170, 31-32; 171, 36-37]. İ.Türkman Sultan Əlinin 700, İbə sultanın 4 min döyüşçüyə malik olduğunu yazır [154, 23]. Ağqoyunlu qoşunu onları Ərdəbil ətrafında haqlaya bildi.

Bu döyüşdən sağ çıxacağına inanmayan Sultan Əli kiçik qardaşı İsmayılı Səfəviyyə ordeninin rəhbəri təyin etdi və öz lələsi Hüseyn bəy Şamluya İsmayılın lələsi olmağı tapşırırdı. Sultan Əli öz qardaşları İsmayıl, İbrahim və Süleymanı Hüseyn bəy Şamlu başda olmaqla 7 nəfər etibarlı qızılbaş sərkərdəsinin müşayiəti ilə Ərdəbilə yola saldı. Onlar getdikdən sonra İbə sultanın qoşunu Sultan Əlini və tərəfdarlarını mühasirəyə aldılar və baş verən döyüşdə Ağqoyunlular min nəfərə qədər itki vermələrinə baxmayaraq qalib gəldilər, Sultan Əli isə qətlə yetirildi [170, 33-34; 171, 37-38].

Beləliklə, Səfəvilər XV əsrin II yarısında öz dövlətlərini qurmaq uğrunda üç dəfə mübarizəyə qalxsalar da, buna nail ola bilmədilər və hər dəfə məğlubiyyətə düşər oldular. Bu, ilk növbədə Səfəvi hərəkatının uğurla sona çatmasına kömək edə biləcək əlverişli ictimai-siyasi şəraitin olmaması, habelə Səfəvilərə qarşı çıxan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin onları dəf etmək üçün hələ yetərinə gücə sahib olmaları ilə əlaqədar olmuşdur.

Rüstəm tərəfindən Ərdəbil hakimi təyin edilmiş Əlixan sultan Cəgürlü “Sultan Heydərin sufilərindən çoxusunu qətlə yetirib onların mallarını qarət etdi və onların qohumlarının da əksəriyyətini Sultan Əli mirzə ilə bərabər döyüşdə iştirak etmələri bəhanəsi ilə qətlə yetirdi və Ərdəbildə çoxlu azğınlıqlar törətdi”. Onun əmri ilə hətta

⁵ V.Minorskiyə görə, bu döyüş 1493-cü ilin avqustun ikinci yarısında Gəncə və ya Bərdə həüdudlarında baş vermişdi [100, 144].

Aləmşah bəyimin evi də tarac edildi [170, 34-35; 171, 39]⁶. Şeyx Heydər in oğulları qızılbaş sərkərdələri tərəfindən Gilana – Ağqoyunlu vassalı olmasına baxmayaraq Səfəvi ailəsi ilə yaxşı münasibətlər saxlayan [46, 262] Lahıcan hakimi Kərkiya Mirzə Əlinin (“Aləmara”da Əmir Kiya deyə qeyd olunur) sarayına aparıldılar və o, “onları öz sarayında elə gizlətdi ki, yadlar onların əhvalından xəbər tutmasınlar”. Casuslar vasitəsilə şeyxzadələrin Lahıcanda olmasından agah olan Rüstəm şah 1494-97-ci illərdə üç dəfə onları Əmir Kiyadan tələb etsə də, Lahıcan hakimi hər dəfə and-aman edərək, Ağqoyunlulara sədaqətli olduğunu və şeyxzadələrin onun torpağında gizlənmədiyini bildirdi [170, 35-41; 171, 39-45]⁷.

1497-ci ildə Ağqoyunlu dövlətini bürümüş böhran özünü tam şəkildə biruzə verməyə başladı. İbə sultan başda olmaqla bir qrup əmir Rüstəmi devirib yerinə Gödək Əhmədi taxta yüksəltdilər, lakin sonradan onun daxili siyasətindən razı qalmadıqları üçün onu da hakimiyyətdən salıb Rüstəm kimi qətlə yetirdilər [92, 178-179]. Bundan sonra Ağqoyunlu imperiyasını hakimiyyət uğrunda amansız daxili savaş bürüdü. “Aləmara”nın məlumatına görə, bu münaqişələrdə başlıca rol nüfuzlu əmirlərə məxsus idi və onlar hakimiyyətə çıxardıqları şahzadələrdən siyasi alət kimi istifadə edir, şahzadələr isə onlardan tam asılı vəziyyətdə olur, hətta “onların razılığı olmadan su da içə bilmirdilər”. Ağqoyunlu dövlətinin son illərindəki vəziyyətinə ironiyalı münasibət bildirən bizim müəllifin sözlərinə görə, hakimiyyət çevrilişləri o qədər sürətlə baş verirdi ki, bir hökmdar yemək bişirmək haqda göstəriş verir, bu

⁶ Digər Səfəvi mənbələrindən fərqli olaraq, “Aləmara” Aləmşah bəyimin sonrakı taleyi haqqında məlumat verən yeganə mənbədir. Bizim müəllif qeyd edir ki, Ərdəbildə yaşayan Aləmşah bəyim 1499-cu ildə Gilandan Ərdəbilə hərəkət edən İsmayılı mühüm kəşfiyyat məlumatları ilə təmin etmiş, 1500-cü ilin yazında onunla Ərdəbildə görüşmüşdü. Həmçinin 1503-cü ildə Şah İsmayıl İsfahanı tutarkən orada öz xalası ilə görüşmüş və xalası ondan Aləmşah bəyimin, İbrahim mirzənin və Süleyman mirzənin əhvalını soruşmuşdu [171, 174].

⁷ Şeyxzadələr Lahıcanda olarkən Şah İsmayılın qardaşı İbrahim mirzənin tanınmamaq üçün başındakı qızılbaş tacını türkmən taqiyasına dəyişərək gizlincə Ərdəbilə səfər etdiyi məlumdur. Q.Ə.Qumi onun Ərdəbilə qayıtdıqdan sonra [178, 74], Ser Con Malkolm isə Gilanda olarkən vəfat etdiyini qeyd etmişlər [146, 266]. Lakin “Aləmara”da onun Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə sağ olduğu və hərbi-siyasi proseslərdə iştirak etdiyi göstərilir. Osmanlı müəllifləri 1508-ci ilin hadisələrindən bəhs edərkən İbrahimin Ərzincana basqın etmiş Trabzon valisi Səlim tərəfindən əsir alındığını, Şah İsmayılın bu barədə Sultan II Bayəzidə şikayət etdiyini bildirirlər [52, 94-95]. Səlimin hərəkətlərini təqdir etməyən Bayəzid ona xəbərdarlıq etmiş, çox güman ki, İbrahim də həmin zaman azad olunmuşdu. Osmanlı mənbələrinin bu yöndəki məlumatları “Aləmara”nın İbrahim mirzənin sağ olması ilə bağlı yazılarını təsdiq edir.

arada hərbi çevrilişlə onu əvəz etmiş digər bir hökmdar həmin yeməyin süfrəyə gətirilməsini əmr edir, nəhayət daha bir çevriliş baş tutur və həmin yeməyi taxta yeni çıxmış növbəti hökmdarlar əyləşib yeyirdilər və guya, “kim bişirdi, kim yedi” atalar sözü də məhz o vaxtlar yaranıbmiş [170, 47-49; 171, 51-53]. Beləliklə, B.Qəzvininin təbirincə desək “İraqi-əcəm və Azərbaycan məmləkətlərində hərç-mərclik idi və hər iki gündən bir kimsə padşah olurdu” [157, 112]. Lakin Səfəvi hərəkatının aktivləşməsi sülalədaxili savaş nəticəsində Ağqoyunlu səltənətinin sağ qalmış iki nümayəndəsinin – Sultan Yaqubun oğlu Muradla Uzun Həsənin digər nəvəsi, şahzadə Yusifin oğlu Əlvəndin və onları dəstəkləyən əmirlərin öz aralarında dil tapmalarına səbəb oldu: razılaşmaya əsasən, Qızılüzən çayı sərhəd olmaqla Ağqoyunlu dövləti iki hissəyə bölündü, yəni, həmin çaydan cənubdakı ərazilər Şiraz paytaxtı olmaqla Muradın, çaydan şimaldakı ərazilər isə mərkəzi Təbriz olmaqla Əlvəndin ixtiyarına keçdi [170, 48-49; 171, 52-53]. C.Vudsun məlumatına görə, bu saziş 906-cı ilin əvvəllərində (1500-cü ilin yayında) bağlanmışdır [141, 173]. Lakin bu bölgü əsasən nominal xarakter daşıyırdı, çünki bu hökmdarların hakimiyyəti bəzi bölgələrdə yalnız simvolik xarakter daşıyırdı [91, 225-226].

C.İbrahimov XV əsrin sonunda Azərbaycan tarixinin əhalinin amansız istismarı, yüksək vergilər, ödənclər və mükəlləfiyyətlərlə, həmçinin arasıkəsilməz feodal çəkişmələri ilə xarakterizə olunduğunu göstərir. Yaranmış gərgin vəziyyət ölkənin ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında dəyişikliklərin baş verməsini diktə edirdi. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması, feodal dağınıqlıqlarının ləğvi, dövlət aparatının gücünün möhkəmləndirilməsi Azərbaycanın o dövrdəki taixi inkişafının obyektiv tələbləri idilər [75, 49-50]. Feodal pərakəndəliyi ölkənin ayrı-ayrı hissələri arasında təsərrüfat əlaqələrinin möhkəmlənməsinə mane olur və məhsuldar qüvvələrin inkişafını ləngidirdi. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması əhalinin geniş təbəqələrinin tələblərinə cavab verirdi [24, 32].

Beləliklə, Ağqoyunlu dövləti daxilindəki vəziyyət, səltənətin parçalanması və zəifləməsi Səfəvilərin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Həmçinin H.R.Roemer Osmanlı, Məmlük, Teymuri və Şeybani dövlətlərinin həmin

zamandakı durumunu təhlil edərək, beynəlxalq vəziyyətin Səfəvilərin çıxışı üçün xeyli münasib olduğunu göstərmişdir [138, 210].

Azyaşlı İsmayıl Lahıcanda gizlədilərkən Səfəvi hərəkatının idarə olunmasında “Aləmara”nın “yeddi nəfər pak-etiqadlı sufi” kimi xarakterizə etdiyi qızılbaş sərkərdələri qrupu mühüm rol oynayır. “Onlar qızılbaşlar arasında öz arvad-uşaqlarından, mallarından və varlarından əl çəkərək, öz başlarını bu yolda qoymuşdular” [170, 170]. R.Seyvori Hüseyn bəy Şamlu, Əbdal bəy Dədə, Xadim bəy Xüləfa, Rüstəm bəy Qaramanlu, Bayram bəy Qaramanlu, İlyas bəy Ayqutoğlu Xınıslu və Qara Piri bəy Qacardan ibarət olub “əhl-i ixtisas” adlanan bu qrupu “Səfəvi hərəkatının nüvə mərkəzi” deyərək səciyyələndirmiş və həmin illərdə hərəkatın uğurla sona çatdırılmasında onun xüsusi rolunu qeyd etmişdir [129, 234]. “Aləmara”nın məlumatına görə, qızılbaş hərəkatı üçün hazırlıqlar Rüstəm şahın ölümündən sonra xüsusilə intensivləşmişdi [170, 41; 171, 45]. 905-ci ilin məhərrəm ayının ortalarında, təxminən 22 avqust 1499-cu ildə [190, 413] İsmayıl hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlamaq məqsədi güdürək, yaxın tərəfdarları ilə birlikdə Lahıcanı tərk etdi. Bundan sonra o, Deyləmdən keçməklə Taroma hərəkat etmiş, oradan isə Xalxala, Qızılüzən sahillərinə yönəlmişdi. 905 (1499/1500)-ci ilin qışını Astaranın Ərcüvan kəndində keçirdikdən sonra Ərdəbilə gəlmiş, oradan da Qarabağ – Göyçə – Çuxursəd istiqamətində irəliləyərək, Şərqi Anadoludakı Ərzincan məntəqəsinə gedib çıxmışdı. Bütün bu hərəkatların əsas məqsədi daha çox qızılbaş döyüşçülərinin cəlb edilməsindən ibarət idi. Mənbələrdə İsmayılın ilkin gedişləri zamanı onun hərbi kontingentlərinin sayı barədə müxtəlif məlumatlar verilməkdədir. İtaliyalı səyyah K.Zenonun məlumatına görə, İsmayılın “Gilandakı ordusunda 2 min nəfər vardı və onların sayı Ərdəbilə gəldikdən sonra daha 2 min nəfər artdı” [140, 48]. Lakin digər mənbələr bu informasiyanı təsdiqləmir və İsmayılın kiçik bir dəstə ilə Gilanı tərk etdiyini bildirirlər. Məsələn, anonim venesiyalı tacir göstərir ki, “İsmayıl 10-12 adamla Gilandan çıxmış, Ərdəbildə isə ona daha 2 min nəfər qoşulmuşdu” [140, 187]. Bu hadisələrin müasiri olmuş salnaməçi Bican, Gilanı tərk edərkən İsmayılı yalnız “əhl-i ixtisas” üzvü olan 7 əmirin müşayiət etdiyini [11, 20-

21], Budaq Qəzvini isə həmin zaman onun yanında 70 nəfərlik dəstənin olduğunu qeyd etmişdir [157, 112].

Bizim müəllifin şərhinə görə, İsmayıl Gilandan çıxarkən yanında “həmin 7 nəfər pak etiqadlı sufi” vardı, lakin Gilanı tərk edən kimi onlara daha 70 nəfər qoşulmuş, qoşunun kəmiyyəti “günbəgün 5-10 nəfər artmış, nəticədə, Tarom ətrafında onların sayı 130 nəfərə çatmışdı”. Məhz Taromun 4 fərsəxliyində İsmayılın Ağqoyunlu qoşunları ilə ilk toqquşması baş verdi. Tarom hakimi Hüseyn sultan Türkmən (onun adı bəzi mənbələrdə Hüsəməddin kimi qeyd olunur) 700 nəfərlik dəstə ilə onun yolunu kəssə də, baş vermiş döyüşdə qızılbaşlar qalib gəldilər və Hüseyn sultan başda olmaqla 400 Ağqoyunlu əsgəri həlak oldu, əsirlərin bir qismi isə şüəliyi qəbul edib İsmayıla qoşuldu. Bu qələbədən sonra İsmayıl “Taroma daxil oldu və qoşununun sayı 200 nəfərə çatdı” [170, 44-45; 171, 48-49]. Digər Səfəvi mənbələrinin heç birində İsmayılın bu ilk döyüşü və ilk qələbəsi haqda məlumat verilməmişdir. Yalnız gilanlı salnaməçi Əli ibn-Şəmsəddin ötəri olaraq yazır ki, “Biye-pəs hakimləri İsmayılın yolunu Taromda kəssələr də, bu təhlükə aradan qaldırıldı və Ərdəbilə rəvan oldular” [173, 105]. Lakin İsmayıl Ərdəbilə birbaşa yolla deyil, həm bizim müəllifin, həm də Bicənin və H.Rumlunun göstərdiyi kimi, cənuba və cənub-qərbə, Xalxala yönələrək gedirdi. O.Əfəndiyevin fikrinə, “bu manevr həmin ərazidə yaşayan Şamlu tayfasını qızılbaş bayraqları altına cəlb etmək məqsədi ilə həyata keçirilmişdi” [102, 46].

Bicən və H.Rumlu Taromda qızılbaşların sayının 1500 nəfərə çatdığını, İsmayılın Tarom hakimi Hüsəməddindən çəkinərək Xalxala yönəldiyini bildirsələr də [158, 90; 160, 26], bizim müəllifin şərhə bundan fərqlidir. “Aləmarə”yə əsasən, Taromda İsmayılın döyüşçüləri 200 nəfər təşkil etdiyi halda, o, Xalxala hərəkət edərək, oranın da hakimini məğlubiyyətə uğratmış və Xalxala daxil olmuşdu. Xalxala gəldiyinin ilk günündə qoşunu 700 nəfərə çatsa da, orada qaldığı bir neçə gün ərzində bu rəqəm 1500 nəfərə qədər artmışdı [170, 45; 171, 49]. Həmçinin Bicən və H.Rumlu İsmayılın Xalxaldan Ərdəbilə yönəldiyini, lakin Ərdəbil hakimi Əli bəy Cəgürlünün təhdidindən sonra Ərdəbil bölgəsini tərk edib qışlamaq üçün Astaranın Ərcüvan kəndinə getdiyini qeyd etməkdədirlər [158, 91; 160, 27]. Öz əsərində bu əhvalatın

başqa bir versiyasına yer vermiş bizim müəllif bu hadisəni digər mənbələrdə rast gəlinməyən təfərrüatla əks etdirmişdir. Onun yazdığına görə, İsmayılın qoşunu 1500 nəfərə çatandan sonra o, Xalxaldan Ərdəbilə doğru irəliləmiş, Qaradərə adlı yərə çatmışdı. Lakin vəziyyət heç də onun xeyrinə deyildi. Çünki Ərdəbil bölgəsində yaşayan və Səfəvi tərəfdarı olan yarımköçəri tayfalar hələ Qarabağdakı yaylaqlarından qayıtmamışdılar. Bundan əlavə, İsmayılın Qaradərəyə gəldiyindən xəbər tutan Ə.Cagirlü bütün yolları bağlamış, “şikar bəhanəsi ilə” Ərdəbilin boşaldılmasını əmr etmiş və bütün bunlardan xəbərsiz olan İsmayılın 1500 nəfərlik dəstəsini Qaradərədə pusquya salıb məhv etmək üçün 7 minlik qoşun hazırlamışdı. Amma bu zaman Ə.Cagirlünün tabeliyindəki Ağqoyunlu əmirlərindən birinin müəllimi olan bir Səfəvi tərəfdarı bu plandan Aləmşah bəyimi ağah etmiş və o da, dərhal öz oğlu İsmayılın yanına adam göndərərək, “indi gəlmək vaxtı deyil, şəhərdə heç kəs yoxdur, müridlərin hamısı yaylaqdadırlar və gərək daha 6 ay səbr edəsən” deyərək onu təhlükə barədə məlumatlandırmışdı. Səhər namazı vaxtı bu xəbəri alan İsmayıl, Hüseyn bəy Lələnin və digər əmirlərin təkidi ilə öz qoşununu götürüb gündoğar vaxtı Qaradərəni tərk etmiş, Ə.Cagirlünün ordusu çaşt vaxtı⁸ oraya gəldiyində heç kimi görməmişdi [170, 45-47; 171, 49-51].

Bu məlumatdan aydın olur ki, İsmayıl heç də Ə.Cagirlünün xəbərdarlığından sonra geri çəkilməmişdi. Əksinə, Ə.Cagirlü xəbərdarlıq etmədən onu pusquya salmaq istəmiş, lakin Aləmşah bəyimin qətiyyəti sayəsində buna nail ola bilməmişdi.

Qışı başa vurduqdan sonra İsmayıl novruzun əvvəlində (1500-cü ilin martında) qəflətən Ərdəbil şəhərinə daxil oldu. Qızılbaş qoşununun gəldiyini görən şəhər sakinləri Ağqoyunlu administrasiyasına qarşı üsyan qaldıraraq şəhərdəki 2 minlik Ağqoyunlu qarnizonunu darmadağın etdilər, Ə.Cagirlü isə qətlə yetirildi [170, 49; 171, 53-54]. Ərdəbil hadisələri Azərbaycanın oturaq əhalisinin Səfəvilərin hakimiyyətə yüksəlib mərkəzləşmiş dövlət qurumlarında maraqlı olduğunu bariz nümunəsidir. Lakin hərəkətə savaşaçı tərəfə oymaqlarının yetərinə döyüşçü qüvvəsini cəlb etmədən hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmağın qeyri-mümkünlüyünü dərk edən qızılbaş qərargahı Azərbaycan ərazilərindən keçməklə

⁸ Çaşt vaxtı – səhər və günorta yeməkləri arasında olan vaxtdır.

Ağqoyunlu dövlətinə daxil olan Şərqi Anadolunun Ərzincan bölgəsinə getməyi və bu maneərlə Azərbaycan və Anadoludakı daha çox Səfəvi tərəfdarlarını hərəkətə qoşmağı qərara aldı.

İsmayıl 1500-cü ilin yazında Ərzincana gedən yolda, Göyçə gölü ətrafına çatdıqda, orada hökmranlıq edən və Qaraqoyunlu Cahanşahın nəvəsi olan Sultan Hüseyn Barani ilə üzləşməli oldu. “Aləmara”nın məlumatına görə, 20 min evlik elata başçılıq edən S.H.Barani Cahanşahın övladlarından idi və hər il Ağqoyunlu hökmdarına sovqat verməsinə baxmayaraq, qiyam qaldırıb hakimiyyətə gəlmək niyyətində idi [170, 49-50; 171, 54]. Onun özünü “Barani” adlandırması təsadüfi deyildi, çünki T.Nəcəflinin götərdiyi kimi, Qaraqoyunluların hakim sülaləsi Barani və ya Baranlı adlanırdı [28, 27]. Beləliklə, S.Ə.Rəhimzadənin təbirincə desək, “Sultan Hüseyn Barani Cahanşah Qaraqoyunlunun nəvələrindən idi və Azərbaycan səltənətinə öz varislik hüququnu irəli sürürdü” [167, 123]. Məhz buna görə də o, öz silahdaşlarına “mən xürruc etmək istəyirdim, lakin Şah İsmayıl məndən əvvəl xürruc etdi” deyərək, hakimiyyətə iddiaçı bir şəxs kimi İsmayılı özünə siyasi rəqib hesab edirdi və “öz elinin ağsaqqalları” ilə keçirdiyi məşvərətdə onu mehribanlıqla qarşılayıb ziyafətə dəvət etməyi və orada hiylə yolu ilə zəhərləyib öldürməyi qərara almışdı. Barani özü bir fərsəxlikdən İsmayılı qarşılamğa çıxmış, özünün 12 minlik qoşunla ona birləşəcəyinə və Ağqoyunluların taxtdan salınaraq İsmayılın Təbriz mülkündə hökmdar olmasına yardımçı olacağına söz vermiş, İsmayılı səhəri gün keçirəcəyi ziyafətə dəvət etmişdi [170, 50; 171, 54-55]. Lakin qızılbaşlar onun hərəkətlərindən şübhələndikləri üçün səhəri gün ziyafətə bir qrup əmir getdi, İsmayıl isə xəstə olduğunu bəhanə edərək növbəti gün təşrif buyuracağını bildirdi. Əmirlər qayıdan kimi gecə ikən qızılbaş qoşunu öz düşərgəsini xəlvətə tərk edib oradan uzaqlaşdı [170, 51-52; 171, 55-56; 106, 85]. Səhəri gün S.H.Barani İsmayılın Çuxursəd tərəfə getdiyini anlayıb onları təqib etdi və qızılbaş qoşununu haqlaya bildi. Lakin “xaqan-i sahibqran düşməndən qorxmadı, ayağını möhkəm tutub düşmənlərin ürəyinə xof saldı, onları geri çəkilməyə məcbur etdi” [178, 87; 158, 104; 160, 35]. Baraninin 7-8 minlik qoşunu ilə İsmayılın 3 min qızılbaşı arasında döyüş “Qaraqoyunluların” məğlubiyyəti və onlardan 4 min nəfərin həlak olması ilə

nəticələndi [170, 52; 171, 56]. S.Məmmədovun bildirdiyinə görə, S.H.Barani qəti olaraq 1500-cü ilin payızında Gəncə yaxınlığında Əlvənd tərəfindən darmadağın edilmişdi [83, 161].

İ.Əmini “Göyçə-dəniz nahiyyəsində” Barani ilə görüş zamanı “ləşkər-i hümayun”un, yəni, İsmayılın qoşununun 1500 nəfərə çatdığını qeyd edir [150, 6a]. Lakin fikrimizcə, “Aləmara”da əks olunmuş 3 min rəqəmi [171, 56] daha məqbuldur. Çünki O.Əfəndiyevin də müəyyənləşdirdiyi kimi, yolun başlanğıcında qızılbaş qoşununun miqdarı 1500 nəfər olsa da, Azərbaycandan keçərkən İsmayıl çoxsaylı tərəfdarlar qoşulmuşdu və Anadoluya daxil olana qədər İsmayılın qoşunu xeyli artaraq bir neçə min nəfərə çatmışdı [102, 47].

İsmayıl Çuxursəd, Doqquz-Ulam, Kağızman və Ərzurumdan keçməklə Tərcanın cənubundakı Sarıqaya yaylağına çatdı və 2 ay orada qaldıqdan sonra Ərzincana getdi. Rəsmi salnaməçilərin məlumatına görə, 906-cı ilin əvvəllərində (1500-cü ilin iyul-avqust aylarında) Ərzincanda onun şamlu, ustaclu, rumlu, təkəli, zülqədər, əfşar, qacar, varsaq tayfalarının döyüşçülərindən, həmçinin “Qaracadağ sufilərindən” ibarət ordusu 7 min nəfərə çatmışdı [158, 106; 160, 41; 164, 3; 102, 47]. Məhz bu məlumatdan istifadə edən bəzi tədqiqatçılar Səfəvi dövlətinin qurulmasında Azərbaycanın türk tayfalarının rolunu inkar etməyə və bu prosesdə Anadolu və Suriyada məskunlaşmış türk tayfalarının həlledici faktor olduğunu sübut etməyə çalışmışlar [90, 79; 56, 3]. Halbuki O.Əfəndiyevin ilkin mənbələr əsasında sübut etdiyi kimi, Səfəvilərin əsas zərbə qüvvəsini təşkil edən rumlu və şamlu tayfaları Azərbaycanda XVI əsrdən xeyli əvvəl yaşamışlar, həmçinin “İsmayıl Azərbaycan hüdudlarını tərk edib Kiçik Asiyaya daxil olmazdan öncə onun hərbi kontingentləri içərisində şamlu, rumlu, ərəslü, zülqədər tayfalarının həmçinin Qaradağ, Əhər və Talış sufilərinin adları çəkilməkdədir” [102, 46-47; 105, 133-138]. “Aləmara”nın materialları bu faktları bir daha təsdiq edir. Mənbədən aydın olur ki, rumlu tayfası hələ XV əsrin əvvəllərindən, Xoca Əli və Teymur zamanından Ərdəbil ətrafında məskunlaşmışdı. Şamlu tayfasından olan Hüseyn bəy Lələnin qardaşı Həsən bəyin evi Ərdəbil şəhərində idi ki, bu fakt şamluların da Ərdəbildə sakin olduqlarını göstərir. Həmçinin İsmayılın xürcunun lap əvvəlində adları çəkilməyən tərəkəmə

qızılbaş tayfalarının yaylaqlarını Qarabağda, qışlaqlarını isə Ərdəbil bölgəsində keçirdikləri, eyni zamanda, zülqədər tayfasının bir hissəsinin artıq Azərbaycanın Araz çayı sahillərində yaşadıkları qeyd olunur [170, 49-50; 171, 50-51,54].

Səfəvi dövlətinin qurulmasında Anadolu tayfalarının da iştirakı danılmaz bir fakt olsa da, onu qeyd etməliyik ki, XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəli üçün qızılbaş tayfalarını “Anadolu türkləri” və “Azərbaycan türkləri” deyə iki qismə bölmək düzgün olmazdı. Çünki həmin zaman Azərbaycanda, Anadoluda və ya Suriyada məskunlaşmalarından asılı olmayaraq azəri türkcəsində danışan və “türkman” etnik adı altında ümumiləşdirilən bu tayfalar vahid bir ulusa aid idilər və istinadgahı Azərbaycanda yerləşən Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərini qurmuş və inkişaf etdirmiş türkman elləri hələ XV əsrin əvvəllərindən özlərini Osmanlı və Orta Asiya türklərindən fərqləndirirdilər [39, 59; 5, 117-118; 100, 5]

Ərzincanda qızılbaş qərargahı Şirvan üzərinə hərəkət etməyi qərara aldı. İlk hədəf kimi Şirvanın seçilməsi heç də təsadüfi deyildi və əsasən iki səbəblə əlaqədar idi: əvvəla, İsmayıl Ağqoyunlularla həlledici savaş ərəfəsində nisbətən zəif düşməne qarşı döyüşdə öz ordusunu sınaqdan keçirmək istəyirdi və ikincisi, bunun üçün onun psixoloji motivi də var idi, yəni, o, Şirvan hökmdarları tərəfindən öldürülmüş əcdadlarının intiqamını almaq arzusunda idi [128, 25].

“Aləmara”da Ərzincan hadisələri şərh olunmasa da, Şirvan yürüşünə geniş yer verilmişdir. 1500-cü ilin payızın əvvəllərində qızılbaş ordusu Ərzincanı tərk edib Şirvan üzərinə yürüşə başladı. Bəzi Səfəvi mənbələrinə görə, İsmayıl Bayram bəy Qaramanlunu təkəlü və zülqədər döyüşçüləri ilə ordunun əsas hissəsindən ayıraraq Qoyun-ölümü mövqeyindən Kür çayını keçməyə göndərmiş, lakin onlar çayı keçməyin çətinliyini görüb qeyri-müəyyənlikdə qalmışlar. Arxadan ordu ilə gəlib çıxan İsmayıl özünü atla birgə suya vuraraq çayı keçmiş, onun ardınca bütün ordu hərəkət edərək o taya keçməyə müyəssər olmuşdu [174, 455]. Bizim mənbəyə görə isə, İsmayıl Qara Piri bəy Qacarı 2 min nəfərlik dəstə ilə Kür üzərindən körpü salmağa göndərsə də, Şirvanşah Fərrux Yəsar buna mane olmaq üçün həmin mövqedə 3 minlik qoşun yerləşdirdiyindən, qızılbaşların körpü salmaq cəhdi baş tutmadı. Kür sahilinə gəlib çatan İsmayıl “həzrət-i pərvərdigarın pak zatına təvəkkül

edərək, özünü qələbə dəstgahlı ordu ilə birlikdə həmin sonsuz dəryaya vurub çayı keçdi, həmçinin zəfər pənahlı ordudan heç kimi su aparmadı". Çayı keçən qızılbaş ordusu dərhal şirvanşahın sahilə yerləşdirdiyi qoşuna hücum edib onları məğlubiyyətə uğratdı [170, 52-53; 171, 56-57]. Bican və H.Rumlu İsmayılın Kürdən keçdikdən sonra Şəki hakiminin silahlı dəstələri ilə üzləşdiyini və "qazilərin odlulovlu amansız qılıncları ilə onların həyat xarmanını yandırdıqlarını" qeyd edirlər [158, 112; 160, 43]. "Aləmara"dakı məlumatla bu qeydləri müqayisə etsək belə nəticəyə gələ bilərik ki, şirvanşahın müttəfiqi və ya ola bilsin vassalı olan Şəki hakimi öz qoşununu Fərrux Yəsarın göstərişi ilə Kür sahilində yerləşdirərək qızılbaşların yolunu kəsməyə cəhd göstərmişdi. İ.Əmini Qoyun-ölümü keçidini "Kür ilə Arazın qovuşduğu və Cavad adı ilə məşhur olan yerin yaxınlığında" [150, 13b] lokalizə etsə də, Şəki qoşunu ilə bağlı əhvalat bu keçidin Kürün nisbətən yuxarı axarlarında yerləşdiyini göstərir.

906-cı ilin cümadi əl-əvvəl (1500-cü ilin dekabr) ayında F.Yəsarın və İsmayılın qoşunları arasında həlledici döyüş baş verdi [138, 211]. Bizim müəllif Gülüstan qalası yaxınlığındakı Çobanı (və ya Cəbani) düzündə baş vermiş bu döyüşü Şah İsmayılın ilk böyük döyüşü və ilk böyük qələbəsi hesab edir [170, 625]. Həmin döyüşdə qızılbaş ordusunun sayının 7 min nəfər olduğunu bildirən Səfəvi müvərrirləri şirvanşahın qüvvələrinin sayını xeyli artıq göstərirlər. Q.Ə.Qumi şirvanşah ordusunun 20 min süvari və 5 min piyadadan [178, 100], H.Rumlu 20 min süvari və 6 min piyadadan [160, 43], Xandəmir 20 min süvaridən və 6-7 min piyadadan [174, 457], İ.Türkman 20 min süvaridən və bir neçə min piyadadan [154, 27], B.Qəzvini cəmi 25 min nəfərdən [157, 115], Bican isə əsərinin bir yerində 20 min nəfərdən [158, 163], digər bir yerində 20 min süvari və 6 min oxatan piyadadan [158, 115] ibarət olduğunu qeyd etmişlər. M.Cünabədi qızılbaşların sayını 7 min, şirvanşahın döyüşçülərinin isə 20 min nəfər göstərmişlər [184, 134]. Lakin "Aləmara"da Şirvan yürüşü zamanı qızılbaş ordusunun 10 min [171, 58], şirvanşahın qüvvələrinin isə 20 min olduğu qeyd edilir [170, 53; 171, 57]. Z.Ə.Əbdü bəy 12 min qızılbaşın 20 minlik şirvanşah ordusuna qarşı vuruşduğunu yazır [38, 32]. Mənbələrdəki rəqəmləri müqayisə etdikdə "Aləmara"da və "Təkmilətül-əxbar"da

əksini tapmış qüvvələr nisbətini biz daha inandırıcı hesab edirik. O.Əfəndiyev Səfəvi mənbələrində Şirvanşah Fərrux Yəsar və Ağqoyunlu Əlvəndlə döyüşlərdə rəqib tərəfin sayının qızılbaş qoşunundan təxminən 4 dəfə çox göstərilməsinə şübhə ilə yanaşdığını bildirməkdədir [102, 53]. Eyni zamanda, F.Sümer qızılbaş qoşununun sayı üçün Z.Ə.Əbdü bəyin qeyd etdiyi 12 min rəqəmini daha məqbul hesab etmişdir [56, 20]. Y.Rəhimli haqlı olaraq göstərir ki, əgər mənbələr Cüneydin və Sultan Əlinin zamanında Səfəvi qoşununun miqdarını 10-12 min nəfərdən ibarət olduğunu bildirirlərsə, mümkün deyildir ki, İsmayılın zamanında onların sayı azalmış olsun [190, 429].

Çobanı döyüşündə şirvanşah ordusu ağır məğlubiyyətə düşər oldu, F.Yəsarın özü isə qaçarkən öldürüldü. Onun oğlu Şeyxşah xəzinəsini Gülüstən qalasında yerləşdirib oranın müdafiəsini qulamı Xosrova tapşırırdı, özü isə Elburz dağlarına çəkildi (o, sonradan Xəzər sahilindəki Şəhrinov limanından gəmi ilə Biye-pas Gilanına qaçmış, 1502-ci ildə Şirvana qayıdaraq hakimiyyətə keçmişdi). Qara Piri bəy Qacar 4 minlik qoşunla Gülüstanı mühasirəyə alsada da “həmin qalanı tutmağın müşkül olduğunu anlayıb” İsmayıla xəbər göndərdi [170, 53-54; 171, 57]. Bizim müəllif İsmayılın qala ətrafına gəlib Xosrova elçi göndərərək təslim olmağı tələb etməsindən, Xosrovun isə elçini qətlə yetirməsindən, məhz bundan sonra İsmayılın əmri ilə “qızılbaş qazilərinin” qalanı ələ keçirməsindən bəhs etsə də, heç şübhəsiz ki, o, bu zaman Bakı qalasının alınması əhvalatını səhvən Gülüstən qalasına şamil etmişdir. Çünki 1501-ci ilin yazında məhz Bakı qalasında İsmayılın elçisi öldürülmüş və bundan sonra qala hücumla alınmışdı [67, 101-102]. Gülüstən qalasını ələ keçirmək isə qızılbaşlara nəsib olmamışdı. Çünki İsmayıl Gülüstanı mühasirə edən vaxt Əlvəndin Naxçıvanda iri hərbi qüvvələr yığılması haqqında məlumat gəlmiş və o, öz sərkərdələri ilə keçirdiyi məşvərətdə Gülüstən qalasının mühasirəsindən əl çəkib Azərbaycan taxtgahı uğrunda mübarizəyə başlaması məqsəduyğun saymışdı [96, 35; 102, 52].

“Aləməra”ya əsasən, İsmayılın Şirvanı ələ keçirməsi xəbərini alan kimi Əlvənd “ordu toplanması haqqında əmr verdi və Şirvana yürüş üçün 30 minlik qoşun cəmləndirdi” [170, 54; 171, 58]. İsmayılın Kürü keçib irəlilədiyini eşidən Əlvənd Osman

sultan Türkman adlı sərkərdəsini 10 minlik qoşunla onun yolunu kəsməyə göndərdi. İsmayıl bu maneəni dəf etmək üçün Qara Piri bəy Qacarın və İlyas bəy Halvaçioğlunun komandanlığı ilə 5 minlik qoşun yolladı və baş vermiş döyüşdə Osman və onun oğlu Məhəmməd də daxil olmaqla 5 min Ağqoyunlu döyüşçüsü həlak oldu. Döyüş qızılbaşların qələbəsi və çoxlu qənimət ələ keçirməsi ilə sona çatdı [170, 55-57; 171, 58-61]. “Aləmara”da Qara Piri bəy Qacarın bu döyüşdə həlak olduğu bildirilsə də, digər mənbələrə görə, o, həmin vaxt ölməmiş və 1503-cü ildə Sultan Murada qarşı döyüşdə də iştirak etmişdi [38, 36]. “Qızılbaşlar tarixi”nin anonim müəllifi onun 1512-ci ildə özbəklərə qarşı Qicduvan vuruşmasında həlak olduğunu yazmışdır [21, 36].

Osmanın məğlubiyyəti xəbəri Əlvəndə çatdıqda, o, qorxuya düşərək Naxçıvanı tərk edib Şərura doğru çəkildi [174, 464; 178, 118]. “Aləmara”da deyilir: “Ordunun məğlubiyyəti və Osman sultanla oğlu Məhəmmədin qətlə yetirilməsi xəbəri Əlvəndə çatdıqda, o, qorxaq və ürkək olub əmr etdi ki, köç etsinlər. Elə 3 mənzil getmişdi ki, dünyanı qoruyan hökmdarın onun 2 fərsəxliyində olduğunu xəbər gətirdilər”. Belə olduqda Əlvənd münaqişəni sülh yolu ilə həll etməyə təşəbbüs göstərdi. O, İsmayıl yazdığı məktubda Ağqoyunlularla Səfəvilərin qohumluq əlaqələrini xatırladaraq, onunla heç bir savaşının olmadığını bildirir, “çün Fərrux Yəsar şahı öz əcdadlarının intiqamı üçün qətlə yetirmisən və Şirvan vilayətini zəbt etmisən, biz də Ərdəbil vilayətini sənə bağışlayırıq” deyərək onu bu güzəştin müqabilində Ağqoyunlu səltənətinə qarşı müharibə açmamağa çağırırdı. O, İsmayılın “yad ölkələri” fəth etməsinə etirazının olmadığını yazaraq, bu işdə hətta ona kömək edəcəyinə vəd verirdi. Məktubun sonunda savaşmaq üçün yetərinə qüvvəyə malik olduğunu vurğulayan Əlvənd özünün sülh təklifinin zəiflikdən irəli gəlmədiyini nəzərə çatdırırdı.

Özünün cavab məktubunda İsmayıl, Ağqoyunlu padşahlarının Şeyx Səfi övladlarına etdikləri “səbəbsiz ədəbsizlikləri, hörmətsizlikləri və mürvətsizlikləri” bağışlamağa hazır olduğunu, özünün “heç bir səltənət və padşahlıq iddiasının olmadığını” bildirir, yeganə məqsədinin “din-i mübinə rəvac verməkdən” ibarət olduğunu yazaraq, Əlvənddən şiəliyi qəbul edib “Əliyyə-n-vəliyullah” kəlməsini

deməyi tələb edirdi. Əks təqdirdə Əlvəndlə münaqişəni müharibə meydanında həll edəcəyini qeyd edən İsmayıl, “günahsız qardaşımın qanını səndən alacağam” deyə onu hədələyirdi.

İsmayılın təklifinə qəti etiraz edən Əlvəndin cavabı lakonik oldu: “Mən heç vaxt bu işi etmərəm və savaşımağı üstün tutaram. Sənin də əlindən nə gəlsə əsirgəmə!”. Bu cavabın ertəsi günü məşhur Şərrur döyüşü baş verdi. “Aləmara”da qeyd olunur ki, döyüş İlyas bəy Halvaçıoğlunun başçılıq etdiyi qızılbaşların ön dəstəsinin – “çərxcı”lərin hücumu ilə başladı və vuruşma nəticəsində Ağqoyunlu ordusu darmadağın edildi. Şəxsən döyüşə atılan İsmayıl Əlvəndin ələmdarını qətlə yetirdi [170, 57-59; 171, 61-63]. Bizim müəllif 18 min Ağqoyunlu əsgərinin həlak olduğunu bildirsə də, digər mənbələr bu döyüşdə Ağqoyunluların cəmi 8 min itki verdikləri barədə yekdildirlər [38, 33; 71, 147; 184, 151; 25, 65].

Ağır məğlubiyyətə düçar olmuş Əlvənd Şərqi Anadoludakı Ağqoyunlu ərazilərinə qaçmağa məcbur oldu. Səfəvi mənbələrinə görə, bu qələbədən sonra 907 (1501/02)-ci ildə “şah-i aləmpənah Təbrizə rəvan oldu və Azərbaycan səltənətinin taxtına əyləşdi” [157, 118-119] və bununla da Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsası qoyuldu⁹.

İsmayılın hakimiyyətə yiyələnməsi bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə müşayiət olundu. Bunlardan birincisi İsmayılın öz ana babası Uzun Həsənin padşahlıq taxtına əyləşməsi ilə əlaqədar idi: “Həzrət-i şahın bayraqları Təbrizə çatdıqda Təbriz sakinləri şahı qarşıladılar, o həzrəti pişvaz edib hər neçə qədəmində başına tabaqlarla qızıl tökdülər, o həzrəti Həsən padşahın evinə apardılar, Həsən padşahın kürsüsünü gətirdilər və o şəhriyar xoşbəxtlik saatında qızıl taxtda qərar tutdu” [170, 59-60; 171, 63]. Bu aksiya, yəni, İsmayılın məhz Ağqoyunlu

⁹ N.Fəlsəfi Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməyini 907-ci ilin ramazan ayının 2-nə (1502-ci ilin mart ayına) aid etsə də [187, 1], Şah İsmayılın Cənubi Azərbaycanın Dizmar vilayəti ilə bağlı 5 yanvar 1502-ci il tarixli fərmanı bu mülahizənin yanlışlığını göstərməkdədir [26, 52]. R.Tapper və L.Lokhart İsmayılın 1501-ci ilin iyulunda [137, 324; 116,s.19], E.Qlassen, H.Roemer, F.Sümer 1501-ci ilin iyul-avqust aylarında [145, 85; 147, 233; 56, 21], Q.Sərvər və S.Ə.Rəhimzadə 907-ci ilin əvvəllərində (1501-ci ilin 17 iyulundan sonra) [127, 38; 167, 147] hakimiyyətə gəldiyini bildirsələr də, O.Əfəndiyev və H.Braun bu hadisənin 1501-ci ilin payızında baş verdiyini irəli sürmüşlər [102, 53; 139, 184]. Son tədqiqatlara görə, İsmayılın Təbrizdə taxta çıxması 907 (1501)-ci ilin payız fəslinin sonlarında, qışa yaxın baş tutmuşdu [190, 423].

paytaxtı Təbrizdə, həm də məhz babası Uzun Həsənin sarayında və onun taxtında özünü şah elan etməsi heç də təsadüfi xarakter daşıyırdı. Şah İsmayıl bununla yenidən qurduğu Səfəvilər dövlətinin Ağqoyunlu xanədanının hüquqi varisi olduğunu nümayiş etdirirdi.

Əlvəndin bütün xəzinəsini qızılbaşlara paylayan İsmayıl növbəti mühüm tədbir kimi şiə islahatının həyata keçirilməsini qərara aldı. Qızılbaş əmirləri Təbrizin 200-300 minlik əhalisinin 2/3 hissəsinin sünni olduğunu əsas gətirərək rəiyyətin açıq etirazlarından çəkindiklərini bildirdilər və bu islahatı təxirə salmağı məsləhət gördülər. Lakin öz qərarının qəti olduğunu söyləyən Şah İsmayıl bu yolda hətta qan tökülməsindən də çəkinməyəcəyini bəyan etdi. Şahın Hüseyn bəy Lələ, Əbdal bəy Dədə, İlyas bəy Halvaçioğlu və s. kimi qızılbaş sərkərdələri ilə keçirdiyi məşvərətdə cümə günü məsciddə şiə xütbəsi oxunan zaman görülməli təhlükəsizlik tədbirləri müzakirə olundu və qərara alındı ki, qızılbaşların hamısı yaraqlanıb məscidə gəlsin və Təbriz əhlindən olan hər iki nəfərin arasında bir qızılbaş dursun, əgər əhalidən etiraz edən olarsa dərhal qətlə yetirilsin.

Cümə günü şah özü şəxsən Təbrizdəki cümə məscidinə gedərək, “şiə böyüklərindən olan” Mövlana Əhməd Ərdəbiliyə minbərə çıxıb 12 imam adına xütbə oxumağı əmr etdi, özü isə minbərin aşağısında dayanıb qılıncını sıyırdı. Xütbə oxunan zaman əhali arasında çaxnaşma düşdü. Təbriz sakinlərinin 1/3 hissəsini təşkil edən şiələr xütbəni alqışladılar, əhalinin 2/3 hissəsini əhatə edən sünnilər isə etiraz səslərini ucaldılar: “Şəhərin 1/3 hissəsi şükür etdi, dedilər ki, dodaqlarına və ağzına qurban, ey Həzrət-i Mövlana! Amma qalan 2/3 hissəsi yerlərindən hərəkət etmək istəyirdilər ki, qızılbaş cavanları iki tərəfdən onlara hücum çəkdi”. Bununla da, etiraz dalğası heç başlamadan sona çatdı. Şiə xütbəsi oxunduqdan sonra təbərri deyildi, yəni, Peyğəmbər nəslinin hakimiyyətini qəsb etmiş ilk üç xəlifə (sünnilərin pərəstiş etdikləri Əbu-Bəkr, Ömər və Osman) lənətləndi: “Xütbə oxunduqdan sonra həzrət-i şah qılıncını qaldırdı, dedi ki, təbərri eyləyin! 900 il müddətində belə bir təberranı heç bir qulaq eşitməmişdi və həmin 1/3 hissə avazla ucadan dedilər və həmin 2/3 hissə gördülər ki, qızılbaş cavanları xəncərlərini və qılınclarını əllərində tutublar və bildilər ki, deməyələr öldürülməyələr. Hamısı qorxudan dedilər” [170, 60-

61; 171, 64-65]. Bu məlumat digər mənbələrlə də təsdiq olunur. H.Rumlunun yazdığına görə, Şah İsmayıl göstəriş vermişdi ki, “Əbu-Bəkr, Ömər və Osman lənətlənsinlər və hər kəs ki, buna qarşı çıxsın başını bədənindən ayırsınlar” [160, 61]. İtaliya səyyahları İsmayılın Təbrizi tutduqdan sonra burada öz ideoloji və siyasi rəqiblərinə qarşı repressiyalar həyata keçirdiyini bildirirlər [140, 105]. Əslində Təbriz əhalisinə şiəliyi qəbul etməklə ölmək arasında seçim etmək təklif olunmuşdu. Lakin buna baxmayaraq, mənbələr Təbriz əhalisinin şiə islahatına qarşı hər hansı bir aktiv çıxışları barədə məlumat vermirlər [103, 155-156].

Təbrizdə şiə islahatının həyata keçirilməsi və isna-əşəriyyə (on iki imam) şiəliyinin özlərini Peyğəmbər və imamlar nəslindən hesab edən Səfəvilər xanədanı tərəfindən rəsmi dövlət dini elan edilməsi dini hadisədən daha çox siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir aksiyaya idi. Çünki “şiəlik heç vaxt sadəcə bir dini sekta olmamışdır; o, həmişə Əli nəslinin başçılıq etdiyi dövlət ideyası ilə sıx bağlı olmuşdur” [90, 78]. Şiə əqidəsinə uyğun olaraq hakimiyyət məsələsində “vilayət” prinsipini önə çəkən, yəni, hakimiyyətin yalnız Həzrət-i Əli və Həzrət-i Fatimə vasitəsilə Peyğəmbər nəslinə mənsub olduğunu bəyan edən Səfəvi sülaləsi özünü “vilayət duduğunun” və Həzrət Əli xilafətinin qanuni varisi hesab edərək İslam şərqində hökm sürən bütün digər sülalələrin hakimiyyətini qeyri-legitim hesab edir, şiəlikdən onlara qarşı ideoloji silah kimi yararlanırdı. Ata tərəfdən şəcərəsi şiə imamlarına bağlanan türk mənşəli Ərdəbil şeyxlərinin xələfi, ana tərəfdən isə Ağqoyunlu dövlətinin banisi Uzun Həsənin nəvəsi olan Şah İsmayıl, növbəti fəsildə nəzərdən keçirəcəyimiz kimi, öz hakimiyyətinin legitimliyini əsaslandırmaqdan ötrü hər iki faktordan geniş istifadə edirdi.

Beləliklə, Fərrux Yəsar və Əlvənd şah üzərindəki qələbələrdən sonra İsmayıl, Səfəvi şeyxlərinin hələ XV əsrin ikinci yarısından etibarən uğrunda mübarizə apardıkları ilkin məqsədə - Azərbaycanın şiəlik bayrağı altında feodal birləşdirilməsi xarakteri daşıyan [92, 210] hədəfə nail olaraq, Təbrizdə “Azərbaycan şahı” [137, 324] kimi taxta çıxdı.

Şah İsmayılın hərbi-siyasi fəaliyyətinin 1503-1508-ci illəri əhatə edən ikinci mərhələsi keçmiş Ağqoyunlu imperiyasına daxil olan bütün ərazilərin ələ

keçirilməsindən ibarət olmuşdur. Çünki “I Şah İsmayıl özünü babası Uzun Həsənin qanuni varisi hesab edirdi və dövlətini Ağqoyunlu sərhədləri daxilində bərpa etməyə can atırdı” [8, 190]. “Aləmara”nın məlumatına görə, hələ Təbriz taxtında qərar tutduqdan dərhal sonra İsmayıl ətrafdakı Ağqoyunlu valilərinə məktub yazaraq, onlardan itaət göstərməyi tələb etmiş və tabe olacaqları təqdirdə vali olduqları ərazilərin onların ixtiyarında qalacağına söz vermişdi. Ağqoyunlu valilərinin bir qismi itaət etsə də, qalanları Şiraza – Sultan Muradın, yaxud Qara-Həmidə – Əlvəndin yanına qaçıb onlara sığındılar.

Öz növbəsində 10 minlik qoşunla Şərqi Anadoluda qərar tutmuş Əlvənd, Maraş və Əlbistan hakimi Əlaüddövlə Zülqədərle birləşib Şah İsmayıl əleyhinə ittifaq yaratdı və ondan 20 minlik qüvvə alıb Azərbaycan üzərinə yürüş üçün hazırlıqlara başladı [170, 61-64; 171, 65-67]. Əlvəndin Ərzincana qoşun yığması barədə məlumat alan Şah İsmayıl 24 şəvval 907 (2 may 1502)-ci ildə Təbrizi tərk edərək “din və dövlət müxaliflərinin dəf edilməsi üçün Ərzincan üzərinə hərəkət etdi” [158, 159]. Şah İsmayılın 12 minlik qızılbaş ordusu ilə onun üzərinə gəldiyini eşidən Əlvənd “digər bir yolla” gedərək Təbrizə daxil oldu. Şəhər şüalərinə divan tutulmasını əmr edən Əlvənd onlardan 7 min nəfəri qırdırdı¹⁰. Lakin onun işləri Təbrizdə heç də yaxşı getmirdi. Hər şeydən əvvəl, İsmayıl şəhərdə sarayı mühafizə etmək üçün İlyas bəy Halvaçioğlu başda olmaqla qarnizon qoyub getmişdi və məhz bu səbəbdən Əlvəndin döyüşçülərinin ilk həmlədənə “Həsən padşahın evini”, yəni, hökmdar sarayını ələ keçirmək və İsmayılın qardaşlarını əsir apararaq “onun ürəyinə dağ çəkmək” cəhdləri baş tutmadı. Şahın qorçuları onları “ox və tüfəng” atəşləri ilə dəf etdilər. Həmçinin Təbriz əhalisinin Əlvəndi dəstəkləməməsi və əksinə, ona qarşı çıxması Ağqoyunlu ordusunun vəziyyətini daha da pisləşdirdi: “Təbriz sakinlərindən kimlər ki şiə idilər, Halvaçioğluna himayət və köməklik edirdilər və kimlər ki sünni idilər, bilirdilər ki, Əlvənd Şah İsmayilla bacara bilməyəcək, ona görə də, heç bir addım atmırdılar”. Əlvəndin Təbrizə üz tutduğunu eşidən İsmayıl dərhal öz ordusu ilə paytaxta geri döndü və Əlvəndin Təbrizə gəlməyinin 4-cü günündə günorta vaxtı şəhərə daxil oldu. Müqavimət göstərə bilməyən Əlvənd öz qoşunları ilə qaçmağı üstün tutdu. Zülqədər

¹⁰ Əlvəndin bu yürüşünün şərhində bəzi rəqəmlər şişirdilmiş kimi görünür.

dəstələrinin kortəbii müqavəməti isə dəf edildi və onların bir qismi Səfəvi xidmətinə daxil oldu [170, 64-65; 171, 68-69]. Qeyd etməliyik ki, Əlvəndlə Şah İsmayılın ikinci müharibəsi ilə bağlı təfərrüatlar digər mənbələrlə müqayisədə “Aləmara”da daha geniş əksini tapıb və sözsüz ki, bunları şərh edərkən “Aləmara” müəllifi Azərbaycan əhalisi arasında mövcud olan şifahi rəvayətlərə əsaslanıb.

Təbrizi tərk edən Əlvənd Ucan və Həmədandan keçməklə Bağdada üz tutmuş, oradan da Diyarbəkərə getmişdi [174, 469]. Şərqi Anadoludakı Ağqoyunlu ərazilərinə nəzarət uğrunda Əlvəndlə Uzun Həsənin qardaşı Cahangir bəyin oğlu Qasım bəy Bayandur arasında münaqişə baş vermiş və nəticədə, Mardin yaxınlığındakı döyüşdə Əlvənd qalib gəlmiş, Qasım bəy əsir alınaraq öldürülmüşdü [87, 13]. “Aləmara”nın materiallarından aydın olur ki, Əlvənd Şərrur məğlubiyyətindən sonra bir neçə dəfə Qasım bəyə Şah İsmayıl qarşı mübarizədə kömək göstərməyi tələb etsə də, hər dəfə rədd cavabı almışdı. Nəticədə, İsmayıl ikinci dəfə məğlub olduqdan sonra Əlvənd Qasım bəyi aradan qaldırmaq qərarına gəlmiş və bunun üçün hətta “Rum qeysərindən”, yəni, Osmanlı sultanı II Bayəziddən də böyük hərbi kömək almışdı [171, 71-72]. Rəsmi Səfəvi mənbələrinə görə, Əlvənd 910 (1504)-cu ildə Diyarbəkərdə öz əcəli ilə vəfat etmişdi [158, 162; 174, 469; 184, 161]. Lakin italyalı səyyahlar onun Diyarbəkər hakimi Əmir bəy Mosullu tərəfindən hiylə ilə tutulub Şah İsmayıl təhvil verildiyindən və İsmayıl tərəfindən öldürüldüyündən bəhs edirlər [140, 109-110]. “Aləmara” müəllifi Əlvəndin 1503-cü ildə Şah İsmayıl Sultan Murad arasında Həmədan ətrafındakı döyüşdən öncə Murada köməyə gəldiyini və döyüş ərəfəsində baş vermiş gəcə toqquşması zamanı şəxsən İsmayıl tərəfindən qətlə yetirildiyini qeyd edir [170, 75; 171, 80]. Buna bənzər informasiyaya Oruc bəy Bayatda da rast gəlirik [79, 70].

Beləliklə, Əlvənd üzərindəki ikinci qələbədən sonra Şah İsmayılın hərbi-siyasi fəaliyyətinin 1499-1502-ci illəri əhatə edən və Azərbaycanın birləşdirilməsi məqsədi güdən ilk mərhələsi başa çatdı və Səfəvi müvərrixlərinin təbircə desək, “Azərbaycan məmləkəti qalib dövlətin düşmənlərinin vücudunun xəbisliyindən pak oldu” [164, 4]. Məhz bundan sonra İsmayıl bütövlükdə keçmiş Ağqoyunlu ərazilərini

ələ keçirməkdən ötrü mübarizəyə başladı və 1503-08-ci illəri əhatə edən bu kampaniya onun hərbi-siyasi fəaliyyətinin ikinci mərhələsini təşkil etmişdir.

M.Cünabədi yazır ki, Şah İsmayıl “özünü məmləkətin varisi hesab edən Sultan Murad ibn-Yaqubdan” narahat idi və onun aradan qaldırılmasını vacib sayırdı [184, 165]. Çünki anonim venesiyalı tacirin məlumatına görə, “Yaqub sultanın oğlu Murad xan hüquqi baxımdan özünə məxsus olan taxt-tacı geri qaytarmaq” niyyətində idi [140, 192]. Eyni zamanda, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, özünü Uzun Həsənin qanuni varisi hesab edən Şah İsmayıl bütün keçmiş Ağqoyunlu səltənətinə yiyələnmək iddiasında idi. Bu məqsədlə o, 1503-cü ilin yazında Sultan Murada məktub yazaraq, İraq-i ʿƏcəm vilayəti üzərində hakimiyyətinin tanınmasını tələb etdi [102, 54; 130, 72]. “Aləmara”nın məlumatına əsasən, Şah İsmayıl bundan öncə ciddi hazırlıq işləri gördü: “Buyurdu ki, ustaclu və şamlu oymaqlarına, həmçinin Gəncəyə, Şirvana və Qarabağa məktublar göndərilsin ki, qoşunlar cahanın pənahı olan dərğaha üz tutsunlar və qısa müddət ərzində 15 minlik qoşun toplandı”. Məhz bu tədbirdən sonra o, istehza ilə “Namurad” adlandırdığı dayısı oğlu Sultan Murada məktub göndərərək ondan itaət tələb etməyi qərara aldı. Məktubda xüsusi vurğulanırdı ki, “biz Həsən padşah sülaləsinin birdəfəlik aradan qalxmasını istəmirik və əgər sən bizə itaət edərsənsə, Allah-təalanın amanında olacaqsan”. Məktubu aparmaq üçün vaxtı ikən Cüneydin və Heydərin xidmətində olmuş 70 yaşlı Səfəvi müridi Qənbər ağa şahdan izin aldı və o, 40 nəfərlik nümayəndə heyəti ilə Sultan Muradın Şirazdakı sarayına göndərildi. Mənbədə göstərilir ki, həmin zaman Muradın ətrafındakı “qalmaqaalçı cahillər” müharibə tərəfdarı idilər və belə düşünürdülər ki, müharibədə xidmət göstərərək əvəzində əyalət alacaqlar. Müharibə istəməyən Ağqoyunlu əyanlarına isə öz etirazlarını açıq ifadə etməyə iki faktor mane olurdu: birincisi, onlar Səfəvi tərəfdarı olmaqda ittiham edilə bilərdilər və ikincisi, onlara qatı şüa olan Səfəvilərlə dil tapmağa məzhəb təəssübkeşliyi əngəl törədirdi.

Qənbər ağanın qarşısına tapşırıq qoyulmuşdu ki, “nəsihət vermək yolu ilə” Muradı “qəflət yuxusundan oyatsın”, yəni, danışığılar vasitəsilə Sultan Muradın Şah İsmayılın təbəçiliyinə keçməsinə təmin etsin. Lakin onun Şirazda apardığı danışığılar səmərə vermədi. Səfəvi hökmdarının məsələni sülh yolu ilə nizamlamaq təklifinin

səmimiliyinə inanmayan Murad, Osmanlı dövlətinə güvənərək Şah İsmayıl ilə itaət göstərməkdən imtina etdi. O, bildirirdi ki, tezliklə “Rum qeysəri” 120 minlik ordusunu İsmayılın üzərinə göndərəcək və “belə bir şəraitdə mən niyə kənarda qalmalı və bu fürsəti əldən verməliyəm?!”. O, İsmayıl ilə tabe olmağı qüruruna sığışdırmırdı: “Bir halda ki, mən özüm padşaham, yaxşı deyildir ki, bir digərinin vassallığını qəbul edim”. İsmayılın Osmanlıdan heç bir qorxusunun olmadığına eyham vuran Qənbər ağa onun etdiyi sülh təklifinin Murad üçün faydalı olacağını qeyd etsə də, Ağqoyunlu sultanı heç bir halda bu təkliflə razılaşmayacağını bildirdi: “Öz ağana de ki, əgər düzünü bilmək istəyirsənsə, deyirəm ki, sən ilə düşmənam və heç kəs öz düşməninə cahanda sağ olmasını istəməz”. Murad hərbi əməliyyatların başlayacağı təqdirdə qızılbaşların məğlubiyyətinə əmin olduğunu deyərək, onların ünvanına bəzi nalayiq ifadələr işlətdi. Bunun cavabında qızılbaş elçisi Sultan Muradı hədələməkdən çəkinmədi: “Ey ədəbsiz, o gündən qorx ki, sənə tutub mürşid-i kamilin yanına aparsınlar və səndən əhval soruşsun və sən xəcalətdən başını aşağı dikib cavab verməyə aciz qalasan və istədiyi hər cür cəzanı sənə hökm etsin” [170, 66-69; 171, 71-74]. “Aləmara” müəllifi Qənbər ağanın diplomatik missiyası ilə bağlı əsasən Bicinin məlumatları ilə üst-üstə düşən informasiya versə də, ondan fərqli olaraq əhvalatın sonunda, Qənbər ağanın sərt cavabından sonra onun və qızılbaş nümayəndə heyətinin əksər üzvlərinin Muradın əmri ilə qətl olunduğunu və yalnız 5-6 nəfərin qaçıb geri qayıtmağa müyəssər olduğunu yazmışdır. Halbuki Bicin Qənbər ağanın sağ-salamat geri qayıdıb Şah İsmayıl ilə öz səfəriti barədə raport verdiyini qeyd edir [158, 167; 160, 65]. Ola bilsin ki, bu fərq bizim müəllifin əhvalatın sonu ilə bağlı hansısa şifahi rəvayətə əsaslanmasından irəli gəlmiş və ya sadəcə olaraq “Aləmara” müəllifi elçinin öldürülməsini Muradı vəhşi obrazında təsvir etmək üçün uydurmuşdur.

Hər halda İsmayılın münaqişəni dinc yolla həll etmək təşəbbüsü baş tutmadı və 24 zülhiccə 908 (21 iyun 1503)-ci ildə Həmədan yaxınlığında tərəflər arasında həlledici döyüş baş verdi [102, 54; 130, 72; 56, 23]. Döyüşdən öncə Murad öz ordusunun hazırlıqlarını tamamlayaraq, Şirazi tərk edib İsfahana, oradan da Bəhmənzar yolu ilə Cərfədqana gəldi. İsmayıl isə öz qüvvələri ilə Sultaniyyə şəhərinə

gəlib oradan da Həmədan üzərinə hərəkət etdi. Cərfədqanda düşərgə qurmuş Muradın İsfəndiyar sultan Türkmən adlı sərkərdəsini 20 ədəd artileriya və 5 minlik qoşunla yaxın bir mövqeyə yerləşməyə göndərdiyini öyrənən İsmayıl öz qardaşı İbrahim mirzəni və sərkərdəsi İlyas bəy Halvaçıoğlunu 1500 nəfərlik dəstə ilə onların üzərinə göndərdi. Qəflətən həmlə edən qızılbaşlar qalib gəldilər. Ağqoyunlu ordusunun ön dəstəsi darmadağın edildi, qızılbaşlar 20 ədəd top və “xərpa-yi cəng” adlanan artileriya qurğusu ələ keçirdilər, İsfəndiyar isə 70 nəfərlə birlikdə əsir düşüb İsmayılın yanına aparıldı və şiəliyi qəbul etməkdən imtina etdiyi üçün qətlə yetirildi [171, 74-77].

Bu toqquşmadan sonra Almabulağı və ya Almaqulağı adlanan mövqedə iki tərəfin əsas qüvvələri üz-üzə gəldilər. “Aləmərə”yə görə, İsmayılın ordusu 12 min nəfərdən ibarət idi. Qızılbaş ordusu yolda olarkən Əbdal bəy Dədə pişxanə komandiri kimi ən irəliddə gedirdi, onun dəstəsinin ardından “müzəffər qızılbaş ordusunun çərxcisi” İlyas bəy Halvaçıoğlu 2 min nəfərlik qacar döyüşçüsü ilə, onların arxasınca topxana rəisi kimi İbrahim mirzə 2 minlik dəstə ilə və ən axırda şah özü əsas qüvvələrlə birlikdə irəliləyirdi. Döyüş meydanına yerləşdikdə isə Şah İsmayıl özü mərkəzdə qərar tutdu, sağ cinahda Abdullah bəy və Əbdi bəy Şamlu qorçularla birlikdə səf çəkдилər, sol cinaha isə Məhəmməd xan Ustaclu və qardaşı Qaraxan xan Ustaclu rəhbərlik edirdilər. Çərxcilər İlyas bəy Halvaçıoğlunun, ehtiyat qüvvələr isə İbrahim mirzənin komandanlığı altında idilər.

Sultan Murad bu döyüş ərəfəsində II Bayəziddən mühüm hərbi yardım – odlu silahlar və əsgəri qüvvə ala bilmişdi. Onun ordusunda Mustafa paşa, Yaqub paşa, Dilavər paşa və s. Osmanlı sərkərdələri öz qoşunları ilə birgə yer almış, həmçinin döyüş mövqeyində onun ordusunun hər iki tərəfində toplar düzülmüşdü [170, 76-77; 171, 81]. Osmanlı sultanının Muradın köməyinə artileriya və bir neçə min əsgər göndərməsi haqqında məlumata digər bir Səfəvi qaynağında da rast gəlirik [48, 90]. Həmçinin venesiyalı K.Zeno da öz “Səyahətnamə”sində Murad xanın ordusunda Osmanlı yardımçı dəstələrinin olmasını göstərmişdir [140, 53]. Lakin bizim müəllif Muradın ordusunun sayını xeyli şişirdərək, onun köməyə gəlmiş Osmanlı qoşunları

ilə birgə 135 min nəfərdən ibarət olduğunu yazmışdır¹¹. Halbuki digər Səfəvi mənbələri bu döyüşdə 12 minlik qızılbaş ordusuna qarşı Muradın 70 minlik qüvvə çıxardığını bildirirlər [38, 35; 158, 163,169; 174, 470; 160, 64-66; 184, 162]. İtaliyalı müəlliflərdən Ancellello İsmayılın “20 min cəsur səfəvilərdən ibarət ordusuna” qarşı Murad xanın 50 minlik qüvvə ilə çıxdığını bildirir, K.Zeno və anonim tacir isə, həmin döyüşdə Səfəvi ordusunun sayını göstərməsələr də, Muradın ordusunun 30 min nəfərdən ibarət olduğunu yazırlar [140, 53,105,192].

Şah İsmayıl sürətli və qəti hücumla Sultan Muradın ordusunun səflərini dağıtdı və onları ağır məğlubiyyətə uğrattı. Döyüşdə II Bayəzidin göndərdiyi xüsusi tufəngçilər dəstəsi “sufilərdən neçəsini tufəng zərbi ilə qətlə yetirdilər”. Lakin Ağqoyunlu və Osmanlı qoşunları qızılbaşların təzyiqinə tab gətirməyib qaçmağa başladılar. Şah İsmayıl şəxsən Mustafa paşanı təqib etdi. Mustafa paşa “kiçik xəzinəli tufəngdən” şaha atəş açsa da, güllə onun tacının bir küncünə dəydi və əvəzində İsmayıl paşanı nizə ilə vurub yerə salaraq Durmuş xan Şamluya onun başını kəsməyi əmr etdi. Durmuş xan paşanın başını kəsib nizəyə taxdı. Əsirlərin bir qismi şiəliyi qəbul edib xilas oldular. Döyüş nəticəsində qızılbaşlar xeyli hərbi qənimət, o cümlədən də toplar ələ keçirdilər. Muradın ordusundan o qədər var-dövlət qalmışdı ki, hər qorçuya ən azı “yüklə dolu 3-4 dəvə” qənimət düşürdü [170, 77-79; 171, 82-83]. Xandəmirə görə, “həmin döyüşdə qazilərin əlinə xeyli sayda qənimət və nəfis əşyalar düşmüşdü, Namuraddan və onun adamlarından ələ keçirilən atların, qatırların və dəvələrin miqdarı o qədər çox idi ki, onların sayı-hesabı bilinmirdi” [174, 472]. Mənbələrə əsasən, Almaqulağında Ağqoyunlular 10 min nəfər itki vermiş, həmçinin onların Əli bəy Türkman, Gözəl Əhməd Bayandur, İslamış bəy kimi sərkərdələri qətlə yetirilmişdi [102, 54].

Sultan Muradın Almaqulağı döyüşündə məğlubiyyəti İranda hökmranlıq edən Ağqoyunlu əmirləri arasında daxili savaşın başlamasına səbəb oldu [bax: 158, 176-181]. Məhz belə bir şəraitdə Şah İsmayıl Ağqoyunluların Qərbi İrandakı torpaqlarına daxil oldu. “Aləmara” qızılbaşların bu əməliyyatları haqqında digər mənbələrlə

¹¹ Ağqoyunluların sayı 35 min nəfər göstərilir ki, bu da fikrimizcə, reallığa yaxındır. Lakin köməyə gəlmiş Osmanlı qoşununun sayı fantastik dərəcədə şişirdilərək 100 minə çatdırılır [171,s.81].

müqayisədə ən geniş və müfəssəl məlumat verən bir qaynaqdır. Bizim müəllifə görə, İsmayıl iki gün Almaqulağı döyüş meydanında qaldıqdan sonra oranı tərk edib Muradın ardınca hərəkət etdi və Cərfədqan məntəqəsinə gələrək, orada Muradın İsfahana getməsi xəbərinin aldı. Qızılbaş ordusunun yaxınlaşdığını gören Murad İsfahan şəhərinin müdafiəsini gücləndirdi, özü isə şəhərdəki Təbərrük qalasına sığındı. Şəhərin müdafiəsinin əsas ağırlığı İsfahan daruğası Hacı Kövsəc Bayandurun üzərinə düşürdü. İsfahanı birbaşa hücumla almağın mümkünsüzlüyünü anlayan İsmayıl xəndəklər qazdıraraq, şəhəri mühasirədə saxlamağı qərara aldı. Ətraf yerlərin əhalisi Muradın qadağalarına əməl edərək, qızılbaşlara ərzaq vermirdilər ki, bunun da nəticəsində İsmayılın ordusu ciddi ərzaq çatışmamazlığı hiss edirdi. Belə olduqda Şah İsmayıl həmin vilayətin ağsaqqallarından olan Rəis Yusif Rənanini çağırıb ondan orduya ərzaq yardımını göstərilməsini tələb etdi. Rəis Yusif öz malından bir neçə dəfə buğda, arpa və s. gətirsə də, ətraf bölgələrin əhalisi yardım etməkdən boyun qaçırdı: “Həmin ağılsız camaatın gümanı o idi ki, Şah İsmayıl İsfahanı fəth etməyib gedəcəkdir”. Lakin “İslam hökmdarına” yardımçı olmaq barədə ciddi xəbərdarlıqdan sonra bölgələrin kədxudaları şahın hüzuruna gəlib üzrxahlıq etmək məcburiyyətində qaldılar.

Mühasirə uzun çəkdiyindən şəhərin daxilində də azuqə qıtlığı yarandı, “rəiyyətlər və ordu fəryada gəldi”. Sultan Murad “artıq azuqəsi olub gizlədənlərin, onu meydana çıxarmayanların cəzalandırılacağı” haqqında car çəkdirsə də, heç bir faydası olmadı. Əmr verildi ki, “evlərdə axtarış aparılsın, hər kimdə azuqə olarsa alınıb gətirilsin”. Bu isə şəhərdə vəziyyəti daha da gərginləşdirdi və çaxnaşmaların düşməsinə səbəb oldu. Bundan istifadə edən Durmuş xan Şamlunun komandanlığındakı qızılbaş qoşun dəstələri İsfahana daxil oldular. Bunu gören Ağqoyunlu əsgərlərinin “əksəri fərar etdilər və bəziləri döyüşməyə dayandılar ki, onların da çoxusu qətlə yetirildilər”. Şəhəri gün şah İsfahana daxil oldu və “seyidlər, böyükklər, qazılar, şeyxlər,ərbablar, əhali və kədxudalar” tərəfindən qarşılandı.

Şəhər qızılbaşların əlinə keçsə də, Murad hələ də 5 min döyüşçüsü ilə Təbərrük qalasında idi. Onun bibisi və İsmayılın xalası Məryəm bəyim Muradın əfv edilməsi üçün İsmayıla müraciət etmiş, cavabında İsmayıl onu yalnız şüəliyi qəbul edəcəyi

təqdirdə əfv edəcəyini və əvvəllər hökmranlıq etdiyi Fars və s. vilayətləri də ona bağışlayacağını bildirmişdi. Murad guya düşünmək üçün 3 gün möhlət istəsə də, elə həmin gecə öz adamları ilə qalanı tərk edib qaçmağa nail oldu. Onun məqsədi “Farsa gedərək təzə ordu toplamaq və yenidən müharibəyə başlamaq idi”. O, öz qoşunun 3 min nəfərini Şiraza göndərüb, özü 2 min nəfərlə Yəzd şəhərinə getdi. Lakin şahın Yəzdə yaxınlaşdığını görən Murad oranı tərk etdi, Ərjən çölündə Ağqoyunlu əmiri Yaqubcan bəyin qüvvələri ilə birləşərək Əbərquya çəkildi. Orada hakimlik edən 10 min evlik Kərhi tayfasının başçısı Rəis Məhəmməd Kərrə əvvəlcə Muradı yaxşı qarşılasa da, qızılbaş ordusunun Əbərquya yaxınlaşdığını gördükdə onlara müqavimət göstərməyin çətin olacağını anladı və Muradı həbs edərək İsmayılın tərəfinə keçdiyini bildirdi. Bunu görən Ağqoyunlu sərdarları “fərar edib Şiraz səmtinə üz tutdular”. Lakin elə həmin gecə Murad üzərinə nəzarətçi təyin edilmiş qorçu Süleyman ağa Rumluya külli miqdarda qiyməti olan bazubənd rüşvət verərək həbsdən qaçmağa nail oldu [170, 96-106; 171, 83-86]. Şəhəri gün bu məsələ aydın olduqda qorçu qaçışda iştirakının olmadığını sübut etməyə çalışsa da, İsmayılın əmri ilə edam olundu. Sultan Muradın həbsi və qaçışı barədə digər mənbələrdə heç bir məlumat yoxdur. Ola bilsin ki, rəsmi Səfəvi tarixçiləri “mürşid-i kamilin” yaxın silahdaşlarından birinin rüşvət alıb satqın çıxması faktını qabartmamağı üstün tutmuşlar.

Murad qaçdıqdan sonra Ağqoyunlu əmiri Mənsur bəy Pornak Şirazdan gəlib şahı itaətini bildirdi və İsmayıl onu İlyas bəy Halvaçioğlunun 3 minlik qoşunu ilə Şiraza qaçmış Sultan Muradın üzərinə göndərdi, özü isə onların ardınca gələcəyini bildirdi. Eyni zamanda Murad Şirazda müəyyən qüvvələr toplamağa nail oldu: “Sultan Murad Şiraza daxil olduqda Əbül-fəth bəy Ravəndi, Qazi Qeybi və Ağqoyunlu əmirləri xəbər tutub onun xidmətinə gəldilər”. Lakin Mənsur bəyin tayfadaşları olan pornaklar şəhərdə Murada qarşı müqavimət təşkil etdilər. Bu döyüşlərdə hətta tüfəngdən də istifadə olunurdu. Murad öz ordusunu Şiraz əhalisinin hesabına gücləndirmək istədi və “əclaf adamlardan 10 min nəfərə qədər şəxs cəm oldu”. Lakin Şiraz ağsaqqalları qızılbaş qoşunu qarşısında tab gətirməyin mümkünsüzlüyünü və müqavimət göstərəcəkləri təqdirdə Şirazın qətlam olunacağını

əsas gətirərək, Muradın tərəfində vuruşmaqdan imtina etdilər. Beləliklə, Sultan Murad “Fars əhlinin üz döndərdiyini görüb naümid oldu və Şülistan yoluna çıxaraq 5 min nəfərlə qaçıb getdi”. Səhəri gün əsr vaxtı İlyas bəyin və Mənsur bəyin başçılığı ilə qızılbaş qoşun dəstəsi, bundan 3 gün sonra isə Şah İsmayıl əsas qüvvələrlə birlikdə Şiraza daxil oldu, kədxudalar peşkəş və hədiyyələrlə onu qarşılamağa çıxdılar [170, 107-110; 171, 87-89; 127, 46]. Q.Sərvərin məlumatına görə, Şah İsmayıl Şiraza 2 rəbi əl-sani 909-cu (24 sentyabr 1503-cü) ildə daxil olmuşdur [127, 46]. “Aləməra”da İsfahanın alınmasından İsmayılın Şiraza daxil olmasınadək 27 gün keçdiyi bildirilir [171, 85-89]. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, İsfahan şəhəri avqust ayının sonlarında qızılbaşlar tərəfindən fəth olunmuşdur.

Sultan Murad Şülistandakı Səfid qalasına, sonra isə Şüştərə sığınmaq istəsə də, qızılbaşların yaxınlaşması ilə oraları tərk edib Bağdada qaçdı. Orada o, Bağdad hakimi Barik bəy Pornak tərəfindən qəbul edildi, daha sonra Məmlük sultanı Qansu Qurinin ərazisində yerləşən Hələb şəhərinə getdi, oradan da Əlaüddövlə Zülqədərın paytaxtı Maraş şəhərinə gedərək sığınacaq tapdı. Muradın öncül sərkərdələrindən biri olan Yaqubcan bəy Mosula qaçmış və orada Bəşarət bəy Pornak tərəfindən şəxsi intriqa zəmnində qətlə yetirilmişdi [158, 181]. Yəzd şəhərindəki Ağqoyunlu hakimi Murad bəy Bayandur qızılbaş ordusu ilə döyüşə girməkdən çəkinib Xorasana qaçdı [170, 132-133]. Kirmanı nəzarətdə saxlayan Ağqoyunlu əmrləri Mahmud bəy və Əşrəf bəy isə qızılbaş sərkərdəsi Məhəmməd xan Ustaclunun qoşununun yaxınlaşdığını görüb Xorasana qaçmışdılar.

Şah İsmayıl 1 cümadi əl-əvvəl 909-cu ildə (1503-cü ilin 22 oktyabrında) Şirazi tərk edərək qışlamaq üçün Qum şəhərinə getdi [38, 36]. Bununla da Fars və İraq-ı Əcəm vilayətlərinin fəth edilməsi üçün aparılan hərbi kompaniya uğurla sona çatdı. Bu əməliyyatlar nəticəsində İsvahan, Kaşan, Qum, Yəzd, Kirman, Şiraz, Kazerun, Şüştər və s. şəhərlər qızılbaş ordusunun əlinə keçdi. Artıq bu zaman Şah İsmayılın ordusunun say tərkibi xeyli artmışdı. Səfəvi mənbələrində bu barədə konkret rəqəmlər mövcud olmasa da, bu artımı sübut edən faktlar mövcuddur. “Aləməra”ya görə, 10 min evlik Kərhi elinin rəhbəri Rəis Məhəmməd Kərrə qızılbaşların Əbərquya yaxınlaşdığını müşahidə etdikdə, öz yaxın adamlarına “bu qızılbaş

ordusunun ki, say çoxluğunu mən gördüm, padişah-i din-pənahla vuruşmağa qüvvətimiz və qüdrətimiz yoxdur” demişdi [170, 105]. Eyni zamanda, H.Rumlunun da əsərində anoloji faktlara rast gəlmək olur. O yazır ki, Yaqubcan bəy Ərjən çölündə Muradla birləşərkən, “həmin vaxt xəbər gəldi ki, kamına çatmış hökmdar saysız hesabsız ordu ilə onlara tərəf irəliləyir” [160, 72-73]. İtaliya mənbələrinə görə, Qərbi İran torpaqlarında aparılan əməliyyatlar zamanı İsmayılın 40 minlik ordusu olduğu halda həmin ərazidəki Ağqoyunlu qoşunlarının ümumi sayı 37 min nəfər olmuşdur [140, 54]. Anonim venesiyalı tacirin şahidliyinə əsasən, İsmayılın ordusu cəsur adamlardan ibarət idi, Ağqoyunlu ordusu isə “savaş meydanına məcburən və könülsüz gəlmişdi”. Buna görə də bir çox sərkərdə və əsgərlər Ağqoyunlu ordusunu tərk edib İsmayılın düşərgəsinə qaçırdılar [140, 199]. “Aləməra”da da bu cür məlumatlar mövcuddur. Qeyd etdiyimiz kimi, Ağqoyunlu tayfa ittifaqına daxil olan, Şirazda məskunlaşmış pornak tayfası kütləvi surətdə İsmayılın tərəfinə keçmişdi. Bircən yazır ki, Şah İsmayıl tabe olan Ağqoyunlu hakimlərini öz vəzifələrində saxlayırdı, öz vilayətlərini tərk edib gedən Ağqoyunlu valilərinin hər birinin yerinə isə həmin mahala yeni, “adil bir hakim” təyin edirdi [158, 187].

1503-cü ilin sonlarında Səfəvi dövləti artıq Azərbaycanı, Fars vilayətini və İraq-i Əcəmin böyük bir hissəsini əhatə edirdi. Lakin hələ də bəzi Ağqoyunlu əmirləri və İranın müxtəlif bölgələrindəki yerli hakimlər təhlükə törətməkdə idilər. Bunların arasında Mazandarandakı Firuzkuh, Dəməvənd, Xvar, Simnan və Rüstəmdar ərazilərinin hakimi Əmir Hüseyn Kiya Çəlavı xüsusi yer tuturdu. Mazandaranın şiə məzhəbli və seyid mənşəli Çəlavilər sülaləsinə mənsub olan Əmir Hüseyn Kiya Almaqlağı döyüşündən sonra çoxsaylı Ağqoyunlu qoşularına sığınacaq vermiş və Səfəvi hakimiyyətini qəbul etməmişdi. Peyğəmbər və imamlar nəslindən olması ilə öyünən, İran şiələrinin lideri roluna iddia edən və üstəlik Səfəvi hakimiyyətini tanımaqdan imtina edən Çəlavı, Şah İsmayıl üçün təkcə siyasi deyil, dini-ideoloji baxımdan da təhlükəli opponent idi [130, 73].

Bizim mənbənin faktları göstərir ki, Almaqlağı döyüşündən sonra Murad bəy Cahanşahlu adlı Ağqoyunlu sərkərdəsi 2 min tərəfdarı ilə qaçıb Çəlaviyə sığınmış və ona Dəməvənddə yer ayrılmışdı. Digər bir Ağqoyunlu qoşunu isə Firuzkuhda

yerləşdirilmişdi. İsmayılın Şiraz səmtinə getdiyini və Qəzvində yolu kəsmək üçün qızılbaş qoşununun olmadığını dəqiqləşdirən Çəlavı və Murad bəy hələ 1503-cü ilin payızında Tehran ətrafındakı 300 evlik qızılbaş eli üzərinə həmlə edib qırğınlar törətdilər, xeyli əsir və qənimətlər ələ keçirib, Vəramin qalası üzərinə getdilər. Belə olduqda Şah İsmayıl əsas qoşunları hazır edəne kimi İlyas bəyi¹² 300 nəfərlik dəstə ilə Vəraminin müdafiəsinə göndərdi. İlyas bəy oraya gedərək, qaladakı 400 nəfərlik qarnizonla birləşdi. Eyni zamanda, Çəlavinin və Murad bəyin qoşunu qalanı mühasirəyə aldı. Onların ordusunun sayı “Aləmara”da 16-20 min [170, 112], “Cahangüşa-yi xaqan”da 12 min nəfər [158, 193], İ.Türkmanın əsərində isə “12 min süvari və xeyli piyada” deyə qeyd olunmuşdur [154, 30].

Qala 40 gün mühasirədə qalsa da süqut etmədi. Hadisələrin bu cür gedişindən qəzəblənən Çəlavı öz əmirləri ilə keçirdiyi məşvərətdə İlyas bəyi aradan qaldıraraq qalanı tutmağın vacibliyini bildirdi: “Mən bu türk kişinin əlacını görməliyəm. Yoxsa məqsədimə çatmamış Rüstəmdar tərəfə gedə bilmərəm və bu eyib Çəlavilər ailəsinin üzərində həmişəlik qalar”. Bu məqsədlə o, hiyləyə əl atdı: Çəlavı İlyas bəyə məktub yazaraq, Şah İsmayıla qarşı çıxmaqla səhv iş tutduğunu, indi peşman olub sülh təklif etdiyini bildirir və İlyas bəydən vasitəsi olmağı xahiş edərək, onunla görüşmək istədiyini açıqlayırdı. İlyas bəy onun hiyləsinə aldanaraq, 30-40 nəfərlə birgə qaladan çıxıb onun düşərgəsinə gəldi və orada onlar xaincəsinə öldürüldülər: “Yemək yeyən zaman dörd tərəfdən Hüseyn Kiyanın adamları qılınclarını çəkib məclisə tökülüşdülər və İlyas bəyi dostları ilə birlikdə qətlə yetirdilər”. İlyasın öldürüldüyünü görən qarnizon qalanı tərk edib getdi [170, 113-114; 171, 92-93].

Quma gələrək orada düşərgə salan Şah İsmayıl 9 ramazan 909 (25 fevral 1504)-cu ildə Çəlaviyə qarşı yürüşə başladı [130, 73] və 12 ramazanda (28 fevral) Deyro-kacdən keçərək Rey şəhərinə gəldi [38, 36]. Çəlavı Vəramin qalasına 5 minlik qüvvə qoyaraq əvvəlcə Gülxəndən, oradan da, Firuzkuh qalasına çəkildi. Qızılbaşlar ilk növbədə Vəramini, 29 ramazanda (17 martda) isə Gülxəndəni ələ keçirdilər. Gülxəndən uğrundakı döyüşdə “Çəlavilərdən 5 min qadın və kişi öldürüldü” və şahın

¹² “Aləmara”da bunun İlyas bəy Halvaçıoğlu olduğu göstərilse də, digər mənbələrlə müqayisə nəticəsində Vəraminə göndərilən sərkərdənin İlyas bəy Ayqutoğlu Xınıslu olduğunu müəyyənləşdirmişik [158, 92; 184, 173; 179, 101].

əmiri ilə qala xarabalığa çevrildi. Bu xəbəri eşidən Çəlavı öz qardaşı Əmir Əlini Firuzkuh qalasında qoyub özü geri çəkildi. Mənbələrin təsvirinə görə, Firuzkuh qalası “möhkəmlikdə İsgəndər səddi kimi idi”. Əmir Kiya və onun sərkərdələri Şah İsmayılın bu qalanı ala bilməyərək, “bir qədər gözlədikdən sonra qayıdıb Azərbaycana gedəcəyinə” əmin olduqlarından, təslim olmaqdan imtina etdilər. Şah İsmayıl hərbi hiylə işlədərək qoşunun bir hissəsini gecə vaxtı məğribə tərəf – qalaya dağın arxasından hücum etməyə göndərdi. Üç günlük mürəkkəb manevrlərdən sonra həmin dağda əlverişli mövqe tutan qızılbaşlar bu xəbəri lap “Kitab-i Dədə Qorqud”da olduğu kimi dağın başında tonqal qalamaqla İsmayıla xəbər verdilər. Beləliklə, qızılbaşlar qala müdafiəçilərinin gözləmədikləri yerdən onlara hücumla keçdilər və bunun ardınca hər tərəfdən qalaya hücum başladı. Qalaya ilk olaraq Mahmud bəy Qacarın qoşun dəstəsi daxil oldu və onun ardınca digər qızılbaş birlikləri də qalaya soxuldular. Əmir Əli Firuzkuhun narinqalasına sığınsa da, müqavimətin mənasızlığını görüb təslim oldu. Səfəvi saray məmurlarından olan Əmir Nəcm Rəştinin xahişi ilə İsmayıl onu bağışladı, Firuzkuh qalası isə xarabalığa çevrildi [170, 115-120; 171, 93-95]. Z.Ə.Əbdü bəyin məlumatına görə, Firuzkuh 11 şəvvalda (29 martda) mühasirəyə alınmış və 15 gün sonra, 26 şəvvalda (13 aprelə) ələ keçirilmişdi [38, 36].

Bundan sonra Mazandaranın içərilərinə hərəkət edərək Çəlavinin ən mühüm müqavimət ocağı olan Marahkuh dağındakı Usta qalasına doğru irəliləməyi qəet edən qızılbaş komandanlığı yolun üzərindəki strateji bir aşırımı hiylə ilə ələ keçirdi. Səfəvilərin tərəfinə keçmiş Əmir Əli oraya göndərildi və qardaşının şaha tabe olduğundan xəbərsiz olan Çəlavı keçidi ona təhvil verərək, öz ordusunun əsas hissəsilə Marankuh dağındakı Usta qalasına çəkildi. Əmir Əli isə əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi keçidi qızılbaşlara təslim etdi. Aşırımı keçən qızılbaşlar Çəlavinin bacısı oğlu Kiya Şərəfin başçılıq etdiyi 3 minlik qarnizon tərəfindən qorunan Övlad qalasını mühasirəyə aldılar. Onun təslim olmaq tələbini rədd etməsindən sonra Əbdü bəy Şamlunun və Bayram bəy Qaramanlunun qoşunları qalaya həmlə etdilər, onların ardınca şəxsən İsmayılın başçılıq etdiyi qoşun hücumla keçdi və Kiya Şərəf təslim olmaq məcburiyyətində qaldı.

Çəlavı son ümid yeri kimi hər iki tərəfindən çay axan, güclü istehkamlara malik və hücumla alınması qeyri-mümkün sayılan Marankuh dağına sığınmışdı. Dağın ətəklərinə gələn Şah İsmayıl Marankuha hücum etməyin səmərəsiz olduğunu görüb, qızılbaşlara qazıntı işləri apararaq çayın axarını dəyişməyi əmr etdi. Bununla da qala müdafiəçiləri su mənbəyindən tamamilə məhrum oldular [170, 129-130; 171, 98]. Bu məlumatı təsdiq edən Xandəmir yazır ki, “bu cəhətdən mühasirədəkilərin canına möhnət atəşi vuruldu, onların dodaqları qurudu və ürəkləri yandı” [174, 477]. Onun məlumatına görə, bu hadisədən 3 gün sonra qızılbaşlar qalanı fəth etməyə nail oldular. “Aləmara”nın şərhinə əsasən, çayın axarının dəyişdirilməsindən sonra çıxış yolu tapa bilməyən bir qrup müdafiəçi öz aralarında qərara gələrək, Çəlavini əsir tutub Şah İsmayılın hüzuruna aparmış, məhz bundan sonra düşmənin müqaviməti qırılmışdı. Hücum keçən qızılbaşlar istehkamları fəth etdilər, Çəlavı tərəfdarlarından 10 minə qədər adam qətlə yetirildi. H.Rumlu Usta qalasının süqutunu 27 zilqədəyə (13 may) [160, 79], Z.Ə.Əbdü böy isə Çəlavinin əsir tutulmasını 1 zilhiccəyə (16 may) [106, 150] aid etmişlər. Bununla da Şah İsmayılın Mazandaranda apardığı 3 aylıq hərbi kampaniya tam qələbə ilə sona çatdı. Çəlaviyə qarşı süvari qızılbaş ordusunun öyrəşmədiyi yüksək dağlıq ərazilərdə aparılan bu müharibə Şah İsmayılın sərkərdəlik məharətini bir daha üzə çıxardı. “Aləmara”ya görə, Çəlavinin yerinə onun qardaşı Əmir Əlini təyin edən İsmayıl 3 zilhiccədə (18 mayda) Usta qalasını tərk edib Rey və Savucbulağ (Savuxbulağ) bölgələrinə yollandı və əsir alınaraq qəfəsə salınmış Çəlavı Vəramin qalası yaxınlığında özünü qəfəsin şışlərinə vurub intihar etdi. Onun cəsədi İsfahanın köhnə meydanında yandırıldı [170, 131-132; 171, 98-99].

1504-cü ilin payızında bir il öncə Səfəvi hakimiyyəti altına keçən Əbərqu hakimi və farsdilli kərhi tayfasının başçısı Rəis Məhəmməd Kərrə qiyam qaldırdı. O, Əbərqudan yürüş edərək, Yəzd şəhərini ələ keçirdi. Bizim müəllif yazır ki, R.M.Kərrə Yəzdin məşhur seyidlərindən olan Nemətullahi şeyxinin qızı ilə evlənmək və onu özünə müttəfiq edərək əhalinin rəğbətini qazanmaq cəhdi göstərmiş, lakin şeyx onu aldadaraq, ailəsi ilə birgə Mibədə qaçmış və Şah İsmayılın gəlişinədək orada qalmışdı. O, öz qulamlarından biri ilə şah üçün məktub göndərmiş və onu R.M.Kərrənin əməlləri barədə məlumatlandırıb kömək istəmişdi [170, 133-137; 171,

99-101]. S.Ə.Ərcüməndin tədqiqatından aydın olur ki, Nemətullahi təriqətinin əsası Şah İsmayıldan çox əvvəllər Hindistanda seyid nəşəbli Şah Nemətullah Vali (ölümü-1431) tərəfindən qoyulmuşdur. Onun bəzi nəvə-nəticələrinin Yəzdə məskunlaşması səbəbindən bu şəhər təriqətin İrandakı mərkəzinə çevrilmişdi. Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlişindən sonra təriqət özünün şiə əqidəsində olduğunu bəyan etmiş və Səfəvilərlə möhkəm bir alyans qurmuşdu. Həmin zamanlar Şah Nemətullahın xələflərindən biri – Mir Nizaməddin Əbdülbaqi təriqətin Yəzdəki mürşidi idi və o, İsmayıl tərəfindən 917 (1511-12)-ci ildə ali ruhani postu olan sədr, sonra isə vəkil vəzifəsinə təyin olunmuşdu [107, 17-19; Nemətullahilər haqqında həmçinin bax: 58, 88-89]. Bu faktları “Aləmara”nın məlumatları ilə tutuşdurduqda bəlli olur ki, mənbədə haqqında bəhs olunan Nemətullahi şeyxi M.N.Əbdülbaqi olmuşdur.

Şah İsmayıl Yəzdi mühasirəyə alıb R.M.Kərrəyə “nəsihətnamə” yazaraq ondan təslim olmağı tələb etsə də, rədd cavabı aldı. Bundan sonra “şahın əmri ilə xəndəklər qazıldı və 1 ay müddətində döyüş oldu və hər gecə Məhəmməd Kərhi qaladan çıxaraq xəndəklərə hücum etdi və qızılbaşlardan çox adamı o namərd qətlə yetirdi”. Lakin nəticədə, Durmuş xan Şamlunun qoşun dəstəsi şəhərə daxil oldu və kərhi tayfasının şəhəri qoruyan 7 min döyüşçüsündən 4 min nəfəri öldürüldü, R.M.Kərrə isə 3 minlik qüvvə ilə narınqalaya sığındı. H.Rumlu Şah İsmayılın 910-cu ilin rəcəb ayında (dekabr 1504 – yanvar 1505) R.M.Kərrəyə qarşı yürüşə çıxdığını, Yəzd şəhərinin 2 ay, onun narınqalasının isə daha 1 ay müddətində mühasirədə saxlandığını yazır [160, 83-84]. Z.Ə.Əbdi bəyə görə, İsmayıl Yəzd əməliyyatına 28 cümadi əl-sani 910 (6 dekabr 1504)-cu ildə başlayıb 20 gün sonra şəhəri, daha 20 gün sonra narınqalanı ələ keçirmiş [38, 37], M.Cünabədiyə görə, Yəzdə hücum 6 dekabrda başlamış və 1 ay sonra şəhər, daha sonra isə narınqala süqut etmişdi [184, 181-182]. “Aləmara”nın məlumatları şəhərin mühasirədə qalması müddəti baxımdan M.Cünabədinin qeydlərini təsdiq edərək Yəzdin 1 ay mühasirədə qaldığını, lakin narınqalanın 20 gün sonra alındığını göstərməkdədir. Narınqala alınarkən R.M.Kərrə 7 nəfər yaxın tərəfdarı ilə birgə əsir tutularaq qəfəsə salındı və onlar İsfahana aparılaraq Nəqşi-cahan meydanında yandırıldılar [171, 102-103]. Yəzdin fəthindən sonra Əbdi bəy Şamlunun başçılıq etdiyi qızılbaş qoşunu Əbərqunu zəbt etdi, R.M.Kərrənin oradakı

canişini Rəis Qaybi qətlə yetirildi [158, 218]. Şah Yəzddə olarkən, 1505-ci ilin yanvarında Xorasanın Təbəş bölgəsinə həmlə edərək, hələ 1503-cü ildə Yəzddən qaçıb oraya sığınmış Murad bəy Bayandurun komandanlığı altındakı Ağqoyunlu qoşununu darmadağın etdi [170, 140-142; 171, 195-196].

Məmləkət daxilində nizam-intizam yaratmaq istiqamətində Şah İsmayıl atdığı növbəti addım, zahirən itaətini bildirsə də, hələ lap əvvəldən Səfəvilərə heç də xoş münasibət bəsləməyən, paytaxtı Rəşt olan, Gilandakı Biye-pəs əmirliyinin ram edilməsindən ibarət oldu. Biye-pəs əmiri Hüsəməddin 1501-02-ci illərdə Şirvanşah Fərrux Yəsərin qızılbaşların təqibindən qaçan oğlu Şeyxşaha sığınacaq vermişdi [106, 127]. “Aləmara”ya əsasən, Əlvənd şahın məğlubiyyətindən sonra Azərbaycandan qaçan 4 min Ağqoyunlu döyüşçüsü Rəştə toplanmışdılar. Biye-pəs hakimi (“Aləmara”da onun adı Əmir Müzəffər deyə qeyd olunsa da, əslində həmin zaman Biye-pəsin hakimi Əmir Müzəffərin atası Əmir Hüsəməddin idi, Müzəffər isə atasının ölümündən sonra hakimiyyətə keçmişdi) onları öz ətrafına cəmləndirərək Səfəvilərə sadıq olan Biye-piş (Lahıcın) əmirliyinə, daha sonra isə Qəzvinə həmlə etməyi planlaşdırırdı [170, 156; 171, 105-106]. İ. Əmini yazır ki, Şah İsmayıl Qəzvin yaxınlığındakı Tarom məntəqəsində qışlayarkən (1505/06-cı ilin qışında) “Rəşt və Fumən valisi” Hüsəməddin qiyam qaldırdı və onunla İsmayıl arasında münaqişə baş verdi [150, 59b]. “Aləmara”nın məlumatına görə, Biye-pəs əmirinin qiyam hazırlıqlarından xəbər tutan İsmayıl Qəzvinə gəlmiş və casuslar göndərərək Gilandakı vəziyyəti öyrəndikdən sonra qızılbaş ordusu ilə Rəşt üzərinə hərəkət etmişdi. Şahın yolunu kəsməli olan Ağqoyunlu əsgərləri qızılbaş ordusunun yaxınlaşdığını görüb, qaçıb dağılışıdılar. Şah İsmayıl əvvəlcə Rəştə daxil oldu, sonra Fumənə hərəkət etdi. Çıxılmaz vəziyyətə düşən Biye-pəs hakimi vaxtı ikən İsmayıl Lahıcanda dərslər demiş fümənli ruhani Mirzə Zeynalabidini əlində “Quran”la Səfəvi hökmdarının hüzuruna göndərərək, əfv olunmasını xahiş etdi. Şah onu bağışlasa da, şərt qoydu ki, “onu yoldan azdırmış o camaat ki var (Ağqoyunlu əsgərləri nəzərdə tutulur-N.M), onları əli bağlı gətirsin və özü isə boynuna qılınc asıb gəlsin”. Biye-pəs əmiri bir qism Ağqoyunlu döyüşçülərini həbs edərək, o zamanlar təslimçilik əlaməti sayılan əməli yerinə yetirdi, yəni, boynuna qılınc asıb kəfən geyindi, şahın hüzuruna gəldi. İsmayıl

Ağqoyunlu əsgərlərini cəzalandırdı, Biye-pəs əmirini isə öz vəzifəsində saxlayaraq, ələ həmin gün “dövlət-ü iqbal ilə köç edib darüs-səltənət Təbrizə rəvan oldu”. Cəmi 11 gün davam etmiş Gilan əməliyyatı nəticəsində Biye-pəs əmirliyi qəti olaraq Səfəvilərin təbəçiliyi altına düşdü [170, 156-157; 171, 107-108]. Xandəmirin məlumatına görə, qızılbaş ordusu Biye-pəsə soxulub qiyamçıları darmadağın etdikdən sonra Şah İsmayıl və Əmir Hüsəməddin arasında bağlanmış sazişə əsasən, Biye-pəs hakimi qəbul etmişdi ki, “üsyənçilikdən əl çəksin və ilbəl xərac və mal verərək özünü xidmətکار bəndələrdən biri hesab etsin” [174, 484]. İtaliyalı səyyah Ancelesso yazır ki, qiyamçı “Gilan kralı” Şah İsmayılın yanına elçi göndərərək əfv olunmasını xahiş etmiş, şah onu bağışlasa da, onun ödədiyi xəracın miqdarını iki dəfə artırmışdı [140, 107].

Azərbaycanı və Qərbi İran torpaqlarını öz hakimiyyəti altına almış İsmayıl məmləkət daxilindəki bəzi yerli əmirləri də məğlub etdikdən sonra öz babası Uzun Həsənin səltənətini tam ələ keçirmək üçün Şərqi Anadolu və İraq-ı Ərəb ərazilərini də fəth etməli idi. Xüsusilə də Şərqi Anadolu gənc Səfəvi hökmdarının diqqətini bir neçə baxımdan cəlb edirdi. Övvəla, Şah İsmayılın Şərqi Anadolu fəaliyyətində ciddi siyasi səbəblər rol oynayırdı. H.R.Roemerin göstərdiyi kimi, “Şah İsmayıl özünü Uzun Həsənin legitim varisi hesab etdiyindən, Əlvənd və Murad üzərindəki qələbələrə sonra öz işğallarını şərqə doğru deyil, Uzun Həsənin köhnə vətəni olan Diyarbəkrə yönəltdi” [138, 215-216]. İkincisi, Şərqi Anadolunu ələ keçirmək strateji baxımdan çox önəmli idi. Çünki bununla Səfəvilər həmin bölgədəki türkmən qızılbaş oymaqlarını öz bayraqları altına cəmləmiş olur, həmçinin Məmlük və Osmanlı sərhədlərinə birbaşa çıxış əldə edərək Anadolu və Suriyanın şüa simpatiyalarına malik yarımköçəri tayfaları arasında daha rahat təbliğat aparmaq imkanına sahib olurdular. Nəhayət, üçüncü faktor ondan ibarət idi ki, “Şərqi Anadoludan keçən karvan ticarəti yollarında ağılıq Səfəvilərin xəzinəsinə mühüm gömrük mədaxilləri verə bilərdi” [87, 15]. İsmayılın Şərqi Anadoluda həmin regionu ələ keçirməyə mane ola biləcək üç potensial rəqibi vardı: kürd əmirləri, Ağqoyunlu bəyləri və Maraş və Əlbistan hakimi Əlaüddövlə Zülqədər.

XVI əsrin əvvəllərində Şərqi Anadolunun kürd əmirləri arasında Mükri tayfasının başçısı Seyfəddin oğlu Sarom xüsusilə fərqlənirdi [37, 52-53]. Bu əmir Səfəvilərə qarşı baş qaldırmaqdan, hətta Azərbaycan hüdüdlərinə basqınlar etməkdən də çəkinmirdi. İ.Əmininin məlumatına görə, Sarom ilk dəfə 1505-ci ilin payızında “Sarı-qurğan mövqeyində kürdləri ətrafına cəm edərək qiyam qaldırmışdı” [150, 58b]. Lakin bu ilk cəhd onun üçün uğursuzluqla nəticələndi. Buna baxmayaraq, 912 (1506)-ci ildə şah Surluq yaylağında olarkən “Kürdüstan valisi” Şir Saromun növbəti dəfə qiyam edərək Urumi (çox güman ki, Urmiya olmalıdır – N.M.) qalasına həmlə etməsi xəbəri gəldi və şah “adlı-sanlı əmirlərdən” Bayram bəy Qaramanlunu, Xadim bəy Xəlifətül-Xüləfanı, Əbdü bəy Şamlunu, Sarı Əli bəy Möhrdar Təkəlini “bədnihad kürdlərin şərrinin dəfinə” göndərdi [158, 241]. Bu hadisə barədə geniş məlumat verən “Aləmarə” müəllifi qeyd edir ki, 40 min evlik tayfanın başçısı olan kürd əmiri Sarom xan Azərbaycana hücum edib Urumlu (yəqin ki, Urmiya – N.M) qalasını mühasirəyə almış, lakin Qaragünə sultanın başçılıq etdiyi 300 nəfərlik qarnizonun qoruduğu qalanı bir ay mühasirədə saxlasa da, tuta bilməmişdi. Vəziyyətin get-gedə ağırlaşdığını görən Qaragünə Saromla danışıqlara girərək ondan qaladan çıxıb Təbrizə tərəf gedəcəkləri təqdirdə qızılbaşlara hücum edilməyəcəyi barədə vəd almışdı. Amma qızılbaşlar qalanı tərk etdikdən sonra Sarom öz vədini xaincəsinə pozaraq, onlara hücum etmək əmri verdi. Kürdlər qızılbaşları qırıb, onların qadınlarını və uşaqlarını əsir tutdular.

Təbrizdəki qardaşı İbrahim mirzədən bu barədə məlumat alan İsmayıl, Sarı Əli bəy Möhrdarı 3 minlik qoşunla Təbrizə göndərdi və onlar Təbrizdəki qoşunlarla birləşib Azərbaycanın qərb sərhədlərinə irəlilədilər. 12 minlik qızılbaş ordusu Xoy və Səlməs şəhərləri yaxınlığında təqribən 2 dəfə çox olan kürdlərlə döyüşə girdi və hər iki tərəf böyük itkilər verdi: kürdlərdən 3 min, qızılbaşlardan isə 1500 nəfər həlak oldu. Ölənlər arasında Sarom xanın iki oğlu, qızılbaş əmiri Sarı Əli bəy Möhrdar da var idi, Sarom və İbrahim mirzə isə yaralanmışdılar. Bu döyüşdən sonra Məntəş xan Ustaclu və şahzadə İbrahim qoşunu götürərək, şahın köməyə göndərdiyi yeni qüvvələrlə birləşmək üçün bir qədər geri çəkilib Əbdü bəy Şamlunun yardımına gəlmiş 6 minlik qoşunu ilə birləşdilər. İlk döyüşdə sayca az olan qızılbaşların şücaəti

kürdlərə elə təsir etmişdi ki, onlar öz aralarında “qızılbaşlar adam deyillər, onların bədəni poladdandır” deyirdilər.

Kürdlərə qarşı ikinci döyüşdə məşhur qızılbaş sərkərdəsi Əbdü bəy Şamlu həlak oldu, onun oğlu Durmuş xan, eləcə də Məntəş xan Ustaclu yaralandılar. Əvvəlcə kürdlər üstünlük qazansalar da, müharibədə iştirak etmək üçün özünü yetirmiş Şah İsmayılın başçılıq etdiyi əsas qüvvələr qəflətən döyüşə atıldıqdan sonra kürd ordusu darmadağın olundu [170, 151-159; 171, 103-108]. Sarom xanın sonrakı aqibəti qaranlıq olaraq qalır: bəzi məlumatlara görə, o, qızılbaşlar tərəfindən əsir tutularaq edam edilmiş [106, 95; 179, 105], digər məlumatlara görə isə, onun bir sıra yaxınları əsir alınıb qətlə yetirilsə də, Sarom özü qaçıb aradan çıxmışdı [184, 193-194; 167, 178]. Çox qəribədir ki, bu ixtilaf “Aləmara”nın nəşr edilmiş nüsxələri arasında da mövcuddur: Y.Şükrinin nüsxəsində Saromun şəxsən İsmayıl tərəfindən öldürüldüyü yazılsa da, Ə.M.Sahibin nüsxəsində onun “fərar yolunu tutub badi-sərsər kimi qaçıb aradan çıxdığından” bəhs olunmaqdadır.

Bu qələbədən sonra qızılbaşlar bir saat ərzində Sarom xanın ordugahını talan etdilər. Şah İsmayılın əmri ilə Bayram xan Qaramanlu, Xüləfa bəy və Hüseyn bəy Lələnin başçılığı ilə “zəfər nişanlı qızılbaş ordusu” kürdlərin ölkəsi üzərinə göndərildi. Saromun ərazisinə gedən “qızılbaş ordusu evləri tarac edib yandırdı və qətl-ü qarət edib onun bütün ölkəsini viran qoydu” [170, 159-160]. Bu məlumatı təsdiq edən İ.Türkman yazır ki, Sarom xan qızılbaşlara məğlub olduqdan sonra “onun bütün eli və ulusu tarac edildi” [154, 31].

Sarom xan təhlükəsinin aradan qaldırılması Şah İsmayılın Şərqi Anadoluya ekspansiyasının ilk fazasını təşkil edirdi. Növbəti hədəf Şərqi Anadoludakı Ağqoyunlu torpaqlarına göz dikmiş Maraş və Əlbistan hakimi, “Aləmara”da qeyd olunduğu kimi, 80 min evlik Zülqədər tayfasının başçısı, nominal olaraq Məmlüklərin vassalı olmasına baxmayaraq, əslində Osmanlı və Məmlük sultanları arasında manevr etməklə müstəqil və hiyləgər siyasət yürüdən, bizim müəllifin “qəddi minarə kimi düz olan qoca kişi” deyə təsvir etdiyi Əlaüddövlə Bozqurd (1479-1515) idi. O, hələ 1502-ci ildə Təbrizi yenidən ələ keçirməyə cəhd edən Əlvəndə hərbi yardım göstərmiş [170, 63-64; 171, 67], 1504-cü ildə onun ölümündən sonra öz

sarayında saxladığı digər bir Ağqoyunlu şahzadəsi, Gödək Ənmədin oğlu Zeynalı Diyarbəkrdə taxta çıxarmaq istəmiş, lakin Diyarbəkr hakimi və Mosullu tayfasının başçısı Əmir bəyin müqaviməti üzündən buna nail ola bilməmişdi [56, 29; 87, 13]. 1506-cı ildə isə Sultan Murad Maraşa gəlib Əlaüddövlədən sığınacaq aldı [37, 54]. Əlaüddövlə gözəlliyi ilə məşhur olan qızı Bənlü xatunu ona ərə verdi və müttəfiqlər Təbriz taxtını İsmayıldan almaq üçün Azərbaycan üzərinə yürüş hazırlıqlarına başladılar. K.Zenonun şahidliyinə əsasən, Muradla qohum olmuş Əlaüddövlə “onu hakimiyyətə qaytaracağı barədə ümidləndirmişdi” [140, 55].

Muradla Əlaüddövlənin ittifaqı Şah İsmayılın qəti hərəkətə keçməsinə səbəb oldu. H.Rumlunun məlumatına görə, 913 (1507)-cü ilin yayın əvvəllərində qızılbaş ordusu yürüşə başladı [160, 93]. Ərzincana gəlib 40 gün orada qalan İsmayıl Osmanlı sultanına Qulu bəy və Məmlük sultanına Zəkəriyyə bəy adlı elçilərini göndərərək, onlara yürüşün yalnız Əlaüddövlənin cəzalandırılması məqsədi güddüyünü bildirdi [140, 108]. Əslində bizim müəllifin işarə etdiyi kimi, dikbaş Əlaüddövləyə “qulaqburma” verilməsi Osmanlı və Məmlüklərə də sərf edirdi [170, 248]. II Bayəziddən icazə alan İsmayıl, Qeysəriyyədən keçməklə Əlbistana daxil oldu. Venesiyalı tacirə əsasən, İsmayıl 29 iyul 1507-ci ildə Əlaüddövlənin ölkəsinə daxil olmuş və noyabrın ortalarına qədər orada qalmışdı [140, 197]. “Aləmara”da bu yürüşə cəlb olunmuş qızılbaş döyüşçülərinin 12 min nəfər olduğu [170, 198; 171, 109] yazılsa da, İtaliya mənbələri bu rəqəmin 60-70 min nəfərdən ibarət olduğunu bildirirlər [140, 53, 108].

“Həbibüs-siyər” əsərində Əlaüddövlənin və Şah İsmayılın qüvvələri arasında 3 günlük döyüş baş verdiyi qeyd edilsə də, H.Rumlu bunu inkar edərək, belə bir döyüşün baş vermədiyini bildirir [160, 94; 15, 15]. Lakin bizim mənbəyə əsasən, həmin 3 günlük döyüş həqiqətən də baş vermişdi. Döyüşdən əvvəl Əlaüddövlə öz oğlu Sarı Aslanı (və ya Sarı Qaplan) şahın hüzuruna göndərərək İsmayıl ilə Murad arasında sülh yaratmaq məqsədilə onların arasında “İranı bölüşdürmək” təklifi ilə çıxış etdi və təbiidir ki, rədd cavabı aldı. Belə olduqda o, “cəng təbillərinin vurulmasını” əmr etdi.

Rəvayətə görə, döyüşdən öncə gecə yarısı Şah İsmayıl Hüseyn bəy Lələ ilə birgə əsgərlərin əhvalından xəbər tutmaq üçün xəlvətə ordugahı gəzməyə çıxırlar və təsadüfən əmirlərdən birinin “qılını biz vururuq, lakin padşahın adı ucalır” deməsini eşidib bərk qəzəblənir. Səhəri gün hər iki ordu səf çəkərkən İsmayıl üzünü qoşununa tutaraq, dünən gecə eşitdiyi söhbəti xatırladır və özü şəxsi qvardiyası ilə döyüşə girməyərək, əmirlərə hücumla keçib şücaətlərini göstərməyi əmr edir. Bu minvalla iki gün döyüş getsə də, tərəflərdən heç biri üstün gəlmədi və nəhayət, üçüncü gün Şah İsmayıl öz qvardiyası ilə hücumla keçib döyüşün taleyini həll etdi. Vuruşmada şah özü şəxsən bir çoxlarını qətlə yetirdi və nəticədə, “pərvərdigarın köməyi ilə zülqədər ordusu məğlubiyyətə düşər olub fərar yolunu tutaraq təfriqəyə düşdü”. Qızılbaşlar xeyli qənimət ələ keçirdilər.

Əlaüddövlə və Murad Durna (Fərat) çayını keçərək Durna dağına sığındılar. İsmayıl Hüseyn bəy Lələni 4 minlik qoşunla çayın sahilində mövqe tutmağa göndərdi. Eyni zamanda, Əlaüddövlə öz oğlu Sarı Aslanın qüvvələrini çayın digər sahilində yerləşdirdi. Qoşunlar 20 gün çayın müxtəlif sahillərində mövqe tutdular və nəhayət bir gecə yarısı Sarı Aslanın qoşunu qəflətən gəmilərlə çayı keçib qızılbaşlara həmlə etdi. Səhərə qədər davam edən döyüşdə qızılbaşlar ağır məğlubiyyətə uğradılar. Hüseyn bəy Lələ qoşunun qalıqlarını götürüb, böyük çətinliklə mühasirəni yarıb geri çəkilməyə nail oldu [170, 200-207; 171, 110-116]. Qızılbaşların itkilərini azaltmağa çalışan rəsmi Səfəvi tarixçiləri bu döyüşdə cəmi “300 nəfərə qədər qızılbaş dilavərinin şəhidlik dərəcəsinə çatdığından” bəhs etsələr [158, 257] də, əslində itkilər qat-qat çox idi. “Aləmara” müəllifinin etirafına görə, həmin döyüşdə 2 min nəfərə yaxın qızılbaş həlak olmuşdu. Hətta geri çəkilərkən Hüseyn bəy Lələ ölüm təhlükəsi ilə üzləşmiş, yalnız öz mühafizəçisinin fədakarlığı sayəsində qurtula bilmişdi.

Lələnin məğlubiyyəti xəbərini alan və həmin yerin 4 fərsəxliyində olan Şah İsmayıl dərhal yürüş edib zülqədərlərin çay kənarındakı mövqeyinə həmlə etdi, Sarı Aslan çayın o tayına qaça bilsə də, onun əsgərlərinin bir qismi öldürüldü və ya çayda qərq oldu. İsmayıl çayı keçib Durna dağını mühasirəyə aldı. Lakin “başı asimana çatan və üzərində çox güclü istehkama malik bir qalası” olan Durna dağını fəth etmək

mümkün olmadı. Səfəvi qoşunları ərzaq çatışmamazlığından və sərt soyuqdan əziyyət çəkməyə başlamışdı. Həmçinin mühasirədə olan Əlaüddövlənin də vəziyyəti çətin idi. O, öz əmirləri ilə məşvərətdə qərara almışdı ki, “görək özümüzü bu oğlana üzdə dost göstərək ki, Azərbaycana qayıdıb getsin”. Bu səbəbdən hər iki tərəf sülhə meylli idi və elçi mübadiləsi etməklə sülh bağlamaq mümkün oldu. Razılaşmaya əsasən, Əlaüddövlə vəd etdi ki, “mən bundan sonra Durna çayının sahilindən o tərəfə keçməyəcəyəm və Diyarbəkr vilayətini sizin qulamlarınıza peşkəş edərək, oradan əl çəkirəm” [170, 208-210; 171, 117-120].

Şah İsmayılın 1507-ci ildə baş vermiş bu yürüşü nəticəsində Şərqi Anadolu Səfəvilər dövlətinin tərkibinə birləşdirildi. Bir sıra keçmiş Ağqoyunlu əmirləri Səfəvi hakimiyyəti altına keçdilər. Onların arasında Birəcük hakimi Əbdal sultan Türkman və Diyarbəkr valisi Əmir bəy Mosullu da var idi. Şah İsmayıl şüxsən Əbdal sultana məktub yazıb onu itaət etməyə çağırdı, o da səhəri gün “cəvahir əşyalardan ibarət çoxlu töhfələr və saysız peşkəşlər götürdü, boynundan qılınc asaraq qaladan çıxıb aləmin pənəhi olan dərğaha varid oldu” [170, 199; 171, 109-110]. Şah İsmayıl onu öz ordusuna daxil etdi, Birəcük qalası isə Əhməd sultan Qacara tapşırıldı. Səfəvi şahı üçün Əlaüddövlənin rəqibi olan Diyarbəkr hakimi Əmir bəy Mosullunu öz tərəfinə çəkmək elə də çətin iş olmadı. Mosullu tayfasının irsi başçısı olan Əmir bəyin atası Gülabi bəy Ağqoyunlu Sultan Yaqubun, babası Əmir bəy isə, Uzun Həsənin sərkərdələrindən olmuşdurlar [56, 30]. İsmayılın göstərişi ilə Durmuş xan Şamlu Əmir bəylə məktublaşaraq, onu Səfəvilərin tərəfinə keçməyə razı saldı. Əmir bəy “peşkəşlər tədarük edib, xidmətə müşərrəf oldu”. Şahın əmri ilə Bayram xan Qaramanlu, Hüseyn bəy Lələ, Əbdal bəy Dədə, Xadim bəy Xüləfa, Mənsur bəy Qıpçaq, Həsən bəy Halvaçıoğlu və Durmuş xan Şamlu istiqbala çıxıb, “onu tam hörmət, ikram və ehtiramla qarşıladılar”. Şah İsmayıl onu yüksək mənəbə sayılan möhrdar vəzifəsinə təyin etdi, onu ordugahda qarşılayıb “padişahanə nəvaziş göstərdi” [170, 190-193]. İtaliyalı səyyah Ancelellonun məlumatına görə, bu görüş Malatyada baş tutmuşdu [140, 109]. Lakin Əmir bəyin qardaşı, Qara-Həmid qalası hakimi Qayıtmaz bəy Səfəvilərə tabe olmaqdan imtina etdi və qətlə yetirildi [170,

196; 171, 123]. Şah İsmayılın fərmanı ilə Məhəmməd xan Ustaclu Diyarbəkr hakimi təyin edildi.

Diyarbəkrin Səfəvi dövlətinin tərkibinə birləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edən hadisə idi. Bu məsələni şərh edən O.Əfəndiyev yazır: “Babası Uzun Həsənin vətəni Diyarbəkrin Qızılbaş dövlətinin hakimiyyəti altına girməsi Şah İsmayıl üçün çox önəmli idi. Çünki İsmayıl özünü Ağqoyunlu dövlətinin qanuni varisi sayırdı” [48, 93].

Bu yürüş zamanı məşhur salnaməçi Şərəf xan Bidlisinin babası, Bidlis hakimi Əmir Şərəf Kürd də Səfəvi təbəçiliyi altına girdi. O, Bidlisin 3 mənzilliyində şahın hüzuruna gələrək, öz itaətini bildirdi [171, 121]. Lakin o, sonradan Səfəvilərə xəyanət edərək Osmanlıların tərəfinə keçmiş, hətta Sultan Səlimin Azərbaycana yürüşündə iştirak etmişdi. Müasir kürd tarixçisi M.İ.Şəmsi Şah İsmayılı kürdlərə qarşı sərt siyasət yürütməkdə ittiham etsə də [37, 67], bu cür siyasətə kürd əmirlərinin Səfəvi dövlətinə qarşı satqıncılıq mövqeyi səbəb olmuşdur. Həmin hadisələrin şahidi olmuş bir venesiyalı tacir yazır ki, “kürdlər itaətsiz və sözə baxmayandirlar və onlar qırmızı kaftanlar geymələrinə baxmayaraq qəlbən Səfəvi tərəfdarı deyillər, yalnız zahirən özlərini belə göstərirlər”. Həmin müəllif digər bir yerdə qeyd edir ki, “iranlılar Səfəvi doktrinasını qəbul etdikləri halda, kürdlər onu qəbul etməmişlər və onlar qırmızı kaftanlar geymələrinə baxmayaraq, hələ də qəlblərində onlara (Səfəvilərə – N.M.) öldürücü nifrət bəsləyirlər” [140, 152, 157]. Sünni məzhəbli kürd əmirləri Osmanlılara meyilli idilər və fürsət düşdükcə Səfəvilərə qarşı qiyam qaldırırdılar.

Şərqi Anadolu ələ keçirildikdən sonra Məhəmməd xan Ustacluya verilmiş Diyarbəkr vilayəti Səfəvi dövlətinin hərbi-strateji baxımdan ən önəmli ərazilərindən birinə çevrildi. Məhəmməd xanın üzərinə ağır yük düşürdü: o, həm Səfəvi hakimiyyətini tanımayan Ağqoyunlu əmirlərinə, həm qiyamçı kürd tayfalarına, həm Zülqədər bəyliyiinin aramsız basqınlarına qarşı mübarizə aparır, bəzən isə Osmanlı və Məmlük dövlətlərinə qarşı sərhəd münaqişələrinə girməli olurdu. “Aləmara”nın göstərdiyi kimi, Şah İsmayıl Azərbaycana qayıtdıqdan sonra Əlaüddövlə onunla bağladığı müqaviləni pozdu və 1508-ci ildə onun oğullarının başçılıq etdikləri zülqədər qoşunları bir neçə dəfə Diyarbəkr üzərinə həmlələr etsələr də, hər dəfə

Məhəmməd xan və onun qardaşı Qaraxan tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradıldılar. Bu yürüşlərdə Əlaüddövlənin oğulları Sarı Qaplan, Ərdüvanə, Məhəmməd və Kor Şahrux həlak oldular [170, 219-231; 171, 140-148; 64, 93-94]. Məhəmməd xan Ustaclu bu qələbələr barəsində şah fəthnamələr yazmış, ona Əlaüddövlənin oğullarının başlarını göndərmişdi.

İtaət etməyən bəzi keçmiş Ağqoyunlu əmirlərinə qarşı fəal mübarizə aparan Məhəmməd xan Ustaclu kürdlərin Mahmudi tayfasının başçısı İsgəndərin qiyamını da yatırdı və onun 7 minlik qoşununu darmadağın etdi [170, 214-218; 171, 146-147]. İ.Türkman bu döyüş barədə bizim müəllifin məlumatını tam təsdiq edir: “O hüdudun kürdləri qızılbaş ordusuna çoxlu həmlələr etdilər. Xan Məhəmməd kürdlərin üzərinə getdi, onların arasında böyük bir hərbi baş verdi, kürdlərdən 7 min nəfər qətlə yetirildi və Xan Məhəmməd kürdlərlə hərbdən müzəffər və mənsurcasına qayıtdı” [154, 32]. M.Ustaclunun kürd əmirlərinə qarşı əməliyyatları barədə venesiyalı tacirin “Səyahətnamə”sində də maraqlı faktlar vardır [140, 152-154]. Ümumiyyətlə, M.Ustaclunun Şərqi Anadoluda gördüyü tədbirlər həmin ərazidə Səfəvi hakimiyyətinin müvəqqəti də olsa, möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

914 (1508)-cü ildə Şah İsmayıl Həmədan yaylaqlarında olarkən öz elçisi Xəlil bəyi hədiyyələrlə Bağdad hakimi Barik bəy Pornakın yanına göndərərək, ondan itaət tələb etdi. Barik bəy təklifi yaxşı qarşıladı, hətta qızılbaş tacı örtərək Səfəvilərin tərəfinə keçdiyini bildirdi və öz adamlarından Əbu-İshaq Şirəçini Xəlil bəylə birgə Şah İsmayılın hüzuruna yolladı. Lakin İsmayıl Barikin səmimiyyətinə inanmayaraq, onun itaət etmək üçün şəxsən özünün dərğaha gəlməsinin zəruriliyini bildirdi. Bu tələbə rədd cavabı verən Barik müdafiə hazırlıqlarına başladı [174, 492]. Şah İsmayıl Hüseyn bəy Lələnin komandanlığı ilə Bağdad üzərinə 5-6 minlik qoşun göndərərək, özü də əsas qüvvələrlə onların ardınca hərəkət etdi. O, H.Lələnin vasitəsilə Barikə daha bir müraciət edərək, onun gəlib itaət edəcəyi təqdirdə “həmin İraq-i ərəb vilayətində hakim olaraq qalacağına” söz versə də, Barikdən yenə də rədd cavabı alındı. İraqdakı Həzrət Əli məqbərəsini mütvəllisi olan məşhur şiə ruhanisi Seyid Məhəmməd Kamunə şahla dost olmağı məsləhət görsə də, Barik dərhal onu həbs etdirdi. Hüseyn bəy Lələnin başçılıq etdiyi ön dəstələrə zərbə vurmaq üçün şəhərdən

çıxan Barik Şah İsmayılın ordusunun yaxınlaşdığını gördükdə Mosul istiqamətində qaçdı. Onlar geri çəkilərkən Şətti-Bağdad çayı üzərindəki körpünü uçurtdular. Lakin İsmayıl Şirvana yürüş zamanı olduğu kimi yenə də özünü çaya vurdu və 12 minlik ordu onun ardınca çayı keçib, Bariki təqib etməyə başladı. Fərat çayı sahillərində qızılbaşlar Barikin qoşununun qalıqlarına çatıb, onları darmadağın etdilər. Vəziyyətin çətinliyini görən Barik “on nəfərlə birlikdə elə fərar etdi ki, heç kəs onları görmədi” (Barik sonradan Osmanlıya sığınmış və “axırda cismən zəifləyib Məkkədə mücavir olmuş və orada vəfat etmişdi”: 21, 11). Əsir tutululardan “hər kəs ki, can-ü dildən Həzrət Əmirülmömininin (ə) şiası oldu, onlara aman verildi, qalanları isə qətlə yetirildi” [170, 161-164; 171, 123-127].

25 cümadi əl-axır 914 (21 oktyabr 1508)-cü ildə Şah İsmayıl Bağdad şəhərinə daxil oldu, onun fərmanı ilə Xadim bəy Xüləfa Bağdad hakimi təyin edildi [170, 165; 160, 103]. Bununla da Şah İsmayılın öz babası Uzun Həsənin məmləkətinə sahib olmaq istiqamətində apardığı fəaliyyət əsasən başa çatdırıldı. Abbasilər sülaləsindən olan keçmiş ərəb hökmdarlarının beş əsr ərzində paytaxtı olmuş Bağdad şəhərinin özünün türkman döyüşçüləri tərəfindən fəthinə xüsusi əhəmiyyət verən Şah İsmayıl bu tarixi hadisəni öz şeirində vəsf etmişdir: “Yetdikcə tükənir ərəbin kuyi-məskəni, Bağdad içində hər necə kim türkman qopar” [33, 154]. Bu beytə istinad edən M.Qasımlı haqlı olaraq yazır ki, “Xətai özünün mənəvi kökünü Həzrət Əliyə bağlasa da, ərəb mənşəli olmağı qəbul etmir və ərəblərə təəssübkeşlik hissi ilə yanaşmır”. Tədqiqatçının fikrincə, yuxarıda qeyd olunan “misralar onun məhz türk-türkman oymaqlarından qürur duyduğunu açıq şəkildə göstərməkdədir” [20, 63].

Mühüm şiə mərkəzlərinin yerləşdiyi İraqın fəthi dini cəhətdən də önəmli idi. Şah İsmayıl Nəcəf, Kərbəla, Samirə və Kazimeyndəki şiə ziyarətgahlarında olub, həmin məqbərələrə qiymətli hədiyyələr bağışladı [170, 166-168; 171, 127-129].

1508-ci ilin sonlarında İsmayılın ordusu İraqdan İranın cənub-qərb bölgələrinə daxil oldu. Həmin regionda Səfəvi hakimiyyətini tanımayan iki müstəqil əmirlik mövcud idi: mərkəzi Xürrəməbad olan və Məlikşah Rüstəmin başçılıq etdiyi Luristan və mərkəzi Hüveyzədə yerləşib Sultan Fəyyaz tərəfindən idarə olunan Xuzistandakı Müşəşə əmirlikləri. Xandəmirin və Bicənin məlumatına görə, Şah İsmayıl Hüveyzə

üzərinə gedərkən yolüstü Məlikşah Rüstəmə qarşı Əmir Nəcməddin Məsud, Bayram bəy Qaramanlu və Hüseyn bəy Lələ başda olmaqla 10 minlik qoşun göndərmiş, özü isə əsas qüvvələrlə birgə Müşəşə ordusunu məğlub edib Hüveyzəni tutmuşdu. Daha sonra Məlikşah Rüstəm özü şahın Şüştər yaxınlığındakı düşərgəsinə gəlib itaətini bildirmişdi [174, 496-499; 158, 293-296]. Lakin bizim müəllifin şərhinə əsasən, Şah İsmayıl özü şəxsən əvvəlcə Məlikşah Rüstəmin, sonra isə Fəyyazın üzərinə getmişdi. Mənbədə qeyd olunur ki, Bağdadın fəthindən sonra Xürrəməbad bölgəsində hökmranlıq edən və 40 min evlik Lur tayfasının başçısı M.Rüstəm Səfəvi hakimiyyətə tanınmaqdan imtina etdi. Bu tayfa şiə məzhəbli olub heç bir dövlətin təbəçiliyinə keçməmiş, hətta Qaraqoyunlu və Ağqoyunlulara da xərac verməmişdi. Qızılbaş ordusunun yaxılaşdığını eşidən Rüstəm öz sərkərdəsi Şahmənsuru 15-20 minlik qoşunla yolun üstünü kəsməyə göndərdi. Şah İsmayıl isə Həsən bəy Halvaçıoğlunu qızılbaşların 5 min nəfərlik ön dəstəsinə komandan təyin edib irəli yolladı. Əksəriyyəti piyada olub dağlarda yaxşı döyüşə bilən lurlardan fərqli olaraq qızılbaşların hamısı süvari olduqlarından və düzənlikdə döyüşməyə öyrəşdiklərindən, onlar üçün dağlarda hərbi əməliyyat aparmaq çətin idi. Qızılbaşları dağlara cəlb edən və yüksəkliklərdə əlverişli mövqe tutmuş lurlar döyüşün əvvəlində Səfəvi ordusunu ağır itkiyə məruz qoydular. Lakin qızılbaş komandanlığı "Turan taktikası" və ya "qurd oyunu" adlanan qədim türk savaşı üsuluna uyğun hərbi manevr edərək, yalandan geri çəkilib lurları tələyə salmağa nail oldu. Qısa müddət ərzində lurlardan 4 min nəfər qətlə yetirildi və onlar qaçmağa üz qoydular.

Bu qələbədən sonra Şah İsmayılın başçılıq etdiyi əsas qüvvələr gəlib çatdı və qızılbaş ordusunun Xürrəməbad üzərinə yeridiyini görən Rüstəm öz paytaxtını tərk edərək Sədmərə dağına çəkildi. Xürrəməbadı döyüşsüz ələ keçirən İsmayıl Sədmərəyə hərəkət etdi. Bu yürüşdə Durmuş xan Şamlu, Həsən bəy Halvaçıoğlu, Məntəş sultan Ustaclu, Div sultan Rumlu, Mirzə Məhəmməd Talış, Mənsur bəy Qıpçaq, Hüseyn bəy Lələ, Əbdal bəy Dədə, Xanan sultan, Köpək sultan Ustaclu, Badımcıan sultan Rumlu kimi adlı-sanlı qızılbaş sərkərdələri, həmçinin şahın qardaşı İbrahim mirzə də iştirak edirdi. Şah İsmayıl Sədmərəyə yaxınlaşıb Rüstəmə məktub yazaraq özünün Həzrət-i Əli nəslindən olub şiəliyə rəvac verdiyini vurğulayaraq, şiə

məzhəbli Lur hökmdarını itaətə dəvət etdi. Lakin Rüstəm vaxtı ikən Şeyx Heydərin qulamlarından olmuş qızılbaş elçisi Fərrux ağaya şahın təklifini rədd etdiyini bildirdi. Bu cavabdan sonra qızılbaş ordusu çətin, lakin qəti əməliyyat nəticəsində Sədməranı fəth etdi. Əsir alınmış Rüstəm bağışlanmasını xahiş edərək, Səfəvi hakimiyyəti altına keçdiyini bildirdi və İsmayıl ilə biət etdi. İsmayıl onu əfv edərək, Luristan hakimliyinə təsdiq etdi, həmçinin ona hədiyyələr bağışlayaraq, onun saqqalının cəvahirlərlə bəzədilməsini əmr etdi [170, 171-179; 171, 130-135].

Xuzistandakı Müşəşə hərəkətinin ram edilməsi Şah İsmayıl üçün daha vacib xarakter daşıyırdı. Ərəb mühitində yaranmış Müşəşə hərəkətinin banisi Seyid Məhəmməd ibn Fəllah 1441-ci ildə öz dövlətini qurmuş və ondan sonra nəslə həmin bölgədə hökmranlıq etmişdi. B.S.Amorettinin tədqiqatından bəlli olur ki, Əliəllahi əqidəsində olan Müşəşə liderləri çox uzağa gedərək hətta özlərini ilahiləşdirirdilər [138, 625-629]. “Aləmarə”də Müşəşə hərəkətinin dini inancları ilə bağlı unikal məlumatlar mövcuddur. Bu baxımdan Müşəşə barədə İsmayılı məlumatlandıran M.Rüstəmin informasiyası böyük maraq doğurur: “Cənub vilayətində bir ölkə var ki, oraya Hüveyzə deyirlər və oranın ərəb camaatı bundan əvvəl Əliəllahi dininə etiqad edirdilər. İndi isə onların arasında Məlik Fəyyaz Müşəşəyi adlanan bir şəxs peyda olub ki, o da Firon kimi tanrılıq iddiasına düşüb və indi ona sitayiş edirlər”. Şiəliyin isni-əşəri cərəyanını rəsmi dövlət dini elan etmiş Şah İsmayıl üçün seyid mənşəli bir sülalənin başçılıq etdiyi belə ifrat hərəkət ideoloji cəhətdən olduqca təhlükəli idi.

Yerli şəraiti yaxşı bilən lurların bələdçiliyi ilə Xuzistana daxil olan qızılbaşlar elə ilk döyüşdəcə ərəb ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Səfəvi hökmdarının şəxsi igidliklərindən bəhs edən “Aləmatra” müəllifi yazır ki, İsmayıl özünü düşmən ordusuna elə vurdu ki, “elə bil tülkü sürüsünə aslan soxuldu, onların hamısını tar-mar eylədi”. Döyüşün gedişində bir sıra ərəb döyüşçülərini öldürən İsmayıl, Fəyyazın kürəkəni Nəimin başına qılınc zərbəsi vurub onu qətlə yetirdi, həmçinin Pəhləvan Möhsün adlı ən məşhur ərəb sərkərdələrindən birini atdan aşırıb, onu yaxınlıqda olan şamlu tayfasının bir döyüşçüsünə tapşırırdı. Vahiməyə düşən Fəyyaz öz ordusunun qalıqlarını götürüb, Hüveyzə şəhərinə çəkildi. Hüveyzədə keçirilən müşavirədə ərəb sərkərdələri sabah səhranın dərinliklərinə çəkilib gözdən itməyi, şahın Hüveyzəyə

yeni hakim təyin edib getməsindən sonra yenidən hücumla keçib, Hüveyzəyə daxil olmağı planlaşdırırdılar. Lakin belə bir variantın mümkünlüyünü anlayan İsmayıl gecə ikən səhraya gedən yolu bağladı. Səhəri gün baş vermiş həlledici döyüşdə ərəb ordusu tamamilə darmadağın edildi. Döyüşün qızgın çağında Fəyyazla üzləşən İsmayıl onu qətlə yetirdi: “Məlik Fəyyazın gözü o həzrətə sataşdıqda, onu tanımadı, gördü ki, bir qızılbaş cavanı ərəblərə qılınc vuraraq cəsarətlə döyüşür. O həzrətin üzərinə gəldi və öz nizəsini onun mübarək sinəsinə tuşladıqda o həzrət onun nizəsini özündən rədd edib, öz nizəsini Məlik Fəyyazın qarnına elə soxdu ki, nizənin ucu o kafirin arxasından çıxdı və onu yəhərindən qaldırıb yerə elə çırpdı ki, onun sümüklərinin hamısı sındı”. Bu qələbə nəticəsində Xuzistanı tabe edən qızılbaş ordusu xeyli qənimət ələ keçirərək, Təbrizə yollandı [170, 179-188; 171, 135-138]. Bununla da Müşəşə hökmdarlarının Xuzistandakı müstəqil hakimiyyətinə son qoyuldu və Səfəvilərin vassalı olmuş Müşəşə hakimlərinin dövrü başladı [138, 217].

1509-cu ilin sonlarında Şah İsmayıl bac-xərac ödəməkdən imtina edən Şirvanşah II İbrahim Şeyxşahın (1502-24) üzərinə yürüş edərək Şirvanın Səfəvilər dövlətindən asılılığını gücləndirdi [102, 67]. Beləliklə, H.Braunun qeyd etdiyi kimi, “1501-ci illə 1510-cu il arasında Səfəvi orduları Şimali və Qərbi İranda, Mesopotamiyada və Şərqi Anadoluda Ağqoyunlular tərəfindən idarə olunan səltənətə ərazicə uyğun gələn bir məmləkət fəth və bərqərar etdilər” ki, bütün bu imperiyanın da ürəyi, istinadgahı (ingiliscə “heartland”) Azərbaycan idi [139, 184-185]. Bununla da Şah İsmayılın öz dövlətini Ağqoyunlu sərhədləri çərçivəsində qurub möhkəmləndirmək uğrunda apardığı mübarizə öz uğurlu sonluğuna çatmış və tarix səhnəsində metropoliyası Azərbaycan olan yeni bir türk dövləti – Qızılbaş-Səfəvi imperatorluğu peyda olmuşdu.

2.2. I Şah İsmayılın qonşu dövlətlərlə münasibətləri

Ərəb xilafətinin tənəzzülü, xüsusən də səlcuq yürüşləri dövründən başlayaraq müsəlman şərqinin böyük bir hissəsində siyasi hakimiyyət türklərin əlinə keçmişdi. Misirdən tutmuş Hindistana qədər geniş bir ərazidə hökmranlıq edən müxtəlif türk sülalələri daim bir-biri ilə rəqabət halında olmuş, bu isə vaxtaşırı hərbi toqquşmalara

aparıb çıxarmışdır. XVI əsrin əvvəllərində İslam Şərqində 4 türk xanədanı söz sahibi idi: Osmanlılar, Məmlüklər, Səfəvilər və Şeybanilər. Şah İsmayılın öz babası Uzun Həsənə məxsus olmuş məmləkəti bütünlüklə ələ keçirməsindən sonra Səfəvilər dövləti qərbdə Osmanlılar və Məmlüklər, şərqdə isə Şeybanilərlə həmsərhəd olmuşdu. Əslində gənc Səfəvi dövlətinin belə bir sürətlə genişlənməsi və inkişaf etməsi zəngin Azərbaycan, İran, İraq ərazilərini zəbt etməyi planlaşdıran Şeybanilər və Osmanlılar üçün arzuolunmaz bir sürpriz idi. Şah İsmayılın qonşu dövlətlərlə münasibətlərdəki mövqeyi onun babası Ağqoyunlu Uzun Həsənin xarici siyasəti ilə demək olar ki, tam eyni idi. Uzun Həsən də şərqdəki Teymurilər və qərbdəki Osmanlılarla müharibələr aparmış, hərbi müttəfiqlik yaratmaq məqsədi ilə Qərbi Avropa dövlətləri, xüsusən də Venesiya ilə sıx əlaqələr saxlamış, Gürcüstana hərbi səfərlər etmiş və s. Bütün bu aspektləri eynilə Şah İsmayılın da xarici siyasətində görmək mümkündür. Sadəcə olaraq, Səfəvilər sülaləsi hakimiyyətə gəldikdən sonra qonşu dövlətlərlə münasibətlərdə bütün bu siyasi cəhətlərlə yanaşı dini-ideoloji amil də dövriyyəyə daxil olmuşdu.

İslamın sünni cərəyanının bayraqdarı olan Osmanlı və Şeybani dövlətləri rəsmi şiə məzhəbli Səfəvilər dövlətini təkcə hərbi-siyasi baxımdan deyil, ideoloji cəhətdən də özlərinə ciddi rəqib hesab edirdilər. A.Bauzani məsələni düzgün qiymətləndirərək yazır ki, “din bu mübarizədə mühüm rol oynayır; özbək Şeybanilər də Səfəvilərin qərbdəki düşmənləri olan Osmanlılar kimi sünni idilər, buna baxmayaraq, bu üç qruplaşmanın hər biri türk idilər” [109, 138]. Eyni zamanda, Səfəvilər də geniş şiə təbliğatı aparmaqla özlərinə rəqib hesab etdikləri qonşu sünni sülalələrinin hakimiyyətini sarsıtmağa çalışır, şiə əqidəsindən onlara qarşı ideoloji silah kimi istifadə edirdilər. Seyid olduqlarını iddia edərək, hakimiyyət məsələsində “vilayət” (Peyğəmbər nəslinin hökmranlıq sürməsi) prinsipini sərt şəkildə ortaya qoyan Səfəvilər özlərindən savayı İslam şərqindəki digər müsəlman sülalələrinin hakimiyyətini qeyri-qanuni sayırdılar. Öz şeirlərində Peyğəmbər və imamlar nəslinə mənsubluğunu qabardan Şah İsmayıl “müsəlmanəm deyənə rəhbərəm mən” misrasından [122, 1037a] da göründüyü kimi, özünü bütün İslam aləminin lideri hesab edirdi. Bəzi islamşünas qərb alimləri haqlı olaraq qeyd edirlər ki, “Səfəvi

xanədanı Məhəmməd Peyğəmbərin yeganə legitim varisi olduğunu iddia edirdi və beləliklə də, bütün yaxşı müsəlmanların onların rəhbərliyinə tabe olmalarını tələb edirdi. Bu iddia əlbəttə ki, bütün digər müsəlman hökmdarlarını onların düşməninə çevirmişdi.” [124, 373]

Tarixi faktlar göstərir ki, bu münaqişələrin başlamasında ilk addım məhz Osmanlı və Şeybani dövlətləri tərəfindən atılmışdır və həmin dövlətlərin Səfəvi ərazisinə olan işğalçılıq iddiaları müharibələrin baş verməsində mühüm rol oynamışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, qonşu dövlətlərin işğalçılıq planlarına qarşı Şah İsmayıl heç də tək-cə müdafiə olunmaq fikrində deyildi, onun özünün də geniş işğalçılıq planları mövcud idi. O, ata xətti (Ordəbil şeyxləri) tərəfdən Məhəmməd Peyğəmbərə, ana xətti (Ağqoyunlular) tərəfdən əfsanəvi türk hökmdarı Oğuz xana aparılıb çıxarılan şəcərəsinə əsaslanıb sadıq türk qızılbaş tayfalarına arxalanaraq, bütün Türk-İslam dünyasının birləşdiricisi rolunda çıxış etməyə çalışırdı. “Aləmara”da onun öz dilindən “Rum ölkəsi üzərinə yürüşə çıxmaq”, “Toqatdan tutmuş Üsküdaradək” bütün Anadolunu [170, 510; 171, 471], Mərkəzi Asiyada isə “Ceyhun çayı kənarından ta Dəşt və Xətay vilayətlərinə qədər” [170, 396; 171, 344] uzanan geniş əraziləri fəth etmək kimi işğalçılıq planları açıqlanır, hətta qeyd olunur ki, Şah İsmayıl 1510-cu ildə Mərv yaxınlığında özbək hökmdarı Şeybani xanın məğlub edilməsi və öldürülməsi ilə başa çatan məşhur qələbəindən sonra Çin imperatorunun (“fəğfur-i Çin”) Xətaya (həmin ərazi türk tayfalarının vətəni olub Şərqi Türküstan adı ilə də məşhur idi – N.M.) olan iddialarına işarə edərək onu da eyni cür cəzalandıracağını bəyan etmişdi [171, 331]. Şah İsmayılın V.Minorski tərəfindən dərc edilmiş və onun hərbi işğalçılıq planlarının açıqlanması baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsnəvisi “Aləmara”nın bu yöndəki faktlarını təsdiq edir: “Qamu Rum-u Çin-ü Xorasan-u Şam; Açar bir bəy igid bunları tamam”. Yaxud: “Alıb Şam-u Rumi müsəxxər qılıb; Pəs ondan həvayi Firəng eylərəm” [122, 1041a]. H.Braunun təbirincə desək, “onun məqsədi özünün və öz ardıcılarının hökmranlığını bütün istiqamətlərdə mümkün olduqca uzağa yaymaq və bu hökmranlığı sərəncamında olan bütün vasitələrdən, o cümlədən də dindən istifadə etməklə qorumaq idi” [139, 189].

Keçmiş Ağqoyunlu məmləkətinin fəthindən sonra Şah İsmayılın hərbi-siyasi fəaliyyətində yeni bir mərhələ başlamışdı ki, bu da özündə qonşu dövlətlərin mümkün hücumlarından qorunmaq və həmin dövlətlərin ərazisi hesabına öz imperiyasının sərhədlərini mümkün qədər genişləndirmək planlarını ehtiva edirdi.

Səfəvilər dövlətinin bərqərar olması ilə təxminən eyni vaxtda Orta Asiyada köçəri özbək tayfalarının söyləri ilə Şeybanilər dövləti yüksəlməkdə idi. Həmin sülalənin banisi Məhəmməd Şahbəxt xan (əksər farsdilli mənbələrdə Şeybani və ya Şeybək, “Aləmara”da Şahibəy) Çingiz xanın nəslindən olub Teymurilər xanədanının hakimiyyətini devirməyə cəhd edirdi. 1500-01-ci ildə o, Səmərqəndi və Buxaranı ələ keçirib, Mavəraünnəhrin Teymuri hökmdarı Sultan Əli mirzəni qətlə yetirdi [170, 252-259; 171, 179-186], 1504-cü ildə isə digər bir Teymuri şahzadəsini – Baburu Əndicandan Kabula qovmağa nail oldu [170, 179-181; 171, 228-229; 66, 48]. Orta Asiyanı ələ keçirmiş Şeybani xan Xorasanın Teymuri hökmdarı Sultan Hüseyn Bayqaranı təhdid etməyə başladı. “Aləmara”nın materialları Bayqaranın qocalığına təsadüf edən həmin illərdə Xorasan Teymurilər dövlətinin şahzadələr arasında gedən daxili üzündən xeyli dərəcədə böhranlı vəziyyətdə olduğunu göstərir [170, 262-279; 171, 212-228; 101, 28].

Belə bir şəraitdə Şeybanilərə qarşı müttəfiq axtarmaq zərurəti hiss edən Bayqara Səfəvilər dövlətinə üz tutmalı oldu. İ.P.Petruşevskinin şərhinə əsasən, “Teymurilərin dostluq mövqeyi bu sülalənin Orta Asiya özbəkləri tərəfindən hiss etdiyi təhlükə ilə əlaqədar idi” [91, 237]. Bu vaxta qədər Bayqaranın Şah İsmayıl ilə ilk təmas qurmaq cəhdi 1504-cü ilə aid edilirdisə, “Aləmara”nın məlumatları hələ 1503-cü ilin yayında, Almaqulağı döyüşündən dərhal sonra İsmayıl Cərfədqanda olarkən onun yanına Bayqaradan “Cəmişid bəy adlı bir cığatayın” başçılığı ilə 100 nəfərlik nümayəndə heyətinin gələrək, peşkəşlər və məktub gətirdiyini göstərir. Lakin İsmayıl Bayqaranın məktubunun “padşahlara layiq olmadığını” bildirərək, elçiləri geri göndərmişdi [170, 80]. 1504-cü ilin yazında Şah İsmayıl Çəlavini məğlub etdiyi zaman onun yanına Bayqaranın oğlu, öz qardaşı Bədi əz-Zaman mirzəyə qarşı Astarabad vilayəti uğrunda apardığı mübarizədə məğlub olmuş Məhəmməd Hüseyn mirzə gəlib sığınacaq aldı [170, 264; 171, 202; 71, 148]. Onu hörmətlə qarşılayan

İsmayıl, Çəlaviyə qarşı qazandığı qələbə münasibətilə Bayqaraya yazdığı məktubda həmin şahzadəni geri göndərəcəyini bildirir və ona lazım olan hörmətin göstərilməsini istəyir, bunun iki hökmdar arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə səbəb olacağını vurğulayırdı. Şahın Yaqub ağa vasitəsilə göndərdiyi bu məktubu 910-cu ilin rəbi əl-əvvəl ayının ortalarında (1504-cü ilin avqustun sonu-sentyabrın əvvəli) alan Bayqara cavab məktubunda İsmayılın şərtinin yerinə yetiriləcəyinə söz verirdi [40, 265,270]. Lakin Astarabada göndərilmiş Məhəmməd Hüseyn mirzə orada sülalədaxili intriqaların qurbanı olub, öldürüldü [170, 265; 171, 204].

Şah İsmayıl 1504/05-ci ilin qışında Yəzd şəhərini mühasirədə saxladığı vaxt onun yanına Bayqaradan Əmir Kəmaləddin Hüseyn Sədrin elçi heyəti gəldi [170, 140]. Görünür, bu elçilik Bədi əz-Zaman mirzənin Çəlavilərlə dostluğu və İsmayılın himayə etdiyi Məhəmməd Hüseyn mirzənin qətlindən sonra gərginləşmiş münasibətləri yumşaltmaq məqsədi güdürdü. Lakin məktubda İsmayıla “mirzə” deyə xitab edildiyindən bu onun xoşuna gəlməmiş, Kəmaləddin “mirzə” sözünün cığatayca “padşah” mənası verdiyini dilə gətirsə də, bu, İsmayılı qane etməmişdi.

Bundan bəhanə kimi yararlanaraq 910-cu ilin “şaban əl-müəzzəm ayının əvvəlində” (1505-ci il yanvarın 7-dən sonra) Şah İsmayıl “nüsret şüarlı ordu ilə” Bayqaranın ərazisindəki Təbəş vilayətinə yürüş etdi [170, 140-142; 171, 195-196]. Digər mənbələr bu yürüşü sadəcə olaraq “məktub insidenti”ndən doğan qəzəblə əlaqələndirsələr də, “Aləmara”ya görə, şahı bu yürüşə çıxmağa vadar edən daha ciddi səbəblər vardı. Əvvəla, o, Bədi əz-Zaman mirzə başda olmaqla Bayqaranın siyasətinə tabe olmayıb Səfəvilərə qarşı özbaşnalıq edən bəzi Teymuri şahzadələrinə xəbərdarlıq etmək və ikincisi, Səfəvilərin təqibindən qaçaraq Təbəşə sığınmış Ağqoyunlu qoşunlarını darmadağın etmək məqsədi güdürdü. Qızılbaşların Təbəş və Quryan məntəqələrində Teymuri və Ağqoyunlu qüvvələrinə ağır zərbələr vurmaları xəbəri Bayqaranın Heratdakı sarayında dərin narahatlıq yaratmış və nəticədə Bayqara şahın düşərgəsinə öz vəziri Xoca Nizamülmülkün başçılıq etdiyi 50 nəfərlik elçiliklə itaətkar ruhda yazılmış məktub göndərərək, İsmayıldan Teymurilər dövlətinin ərazisini tərk etməyi xahiş etmişdi. Bu müraciətdən razı qalan və artıq məqsədinə nail

olmuş İsmayıl öz elçisi Mənsur bəy Qıpçağı Herata göndərərək, Bayqara ilə mehriban münasibətlər qurmuşdu [170, 143-150; 171, 196-202].

Təsadüfi deyildir ki, mənbələr Bayqara ilə İsmayıl arasında “ata-oğul münasibətlərinin qurulduğunu” qeyd edirlər [96, 37]. E.Broun yazır ki, “Səfəvilərin özbəklər tərəfindən təhdid olunan Teymurilərle münasibətləri nisbətən dostcasına və bəzən hətta mehribancasına olmuşdur” [110, 63]. Bunu şərtləndirən əsas amil Şeybani təhlükəsi olsa da, bu iki hökmdarı yaxınlaşdıran digər bir cəhət də şiəlik idi. “Aləmara”ya və digər mənbələrə görə, Bayqara öz hakimiyyətinin əvvəlində Heratda şiə xütbəsi oxutdurmaq istəmiş, lakin əhalinin etirazları üzündən buna nail olmamışdı [170, 344; 171, 287; 178, 108-109].

11 zülhiccə 911 (5 may 1506)-ci ildə Bayqaranın ölümündən sonra onun ölkəsində hərə-mərclik yarandı: onun oğulları Bədi əz-zaman mirzə və Müzəffər Hüseyn mirzə özlərini şərikli hökmdar elan etsələr də, digər şahzadələr onların hakimiyyətini tanımadılar və hərəsi öz vilayətində müstəqilliyini elan etdi. Nəticədə, 1 məhərrəm 913 (13 may 1507)-cü ildə Badğıs yaxınlığındakı döyüşdə Şeybani xan Bədi əz-Zamanın və Müzəffər Hüseynin qüvvələrini darmadağın edib, Heratı ələ keçirdi [171, 288-308; 171, 237-255; 130, 78]. 1508-09-cu illər ərzində özbəklər Xorasanın digər ərazilərini də bütünlüklə işğal etdilər və Səfəvilər dövlətinin birbaşa sərhədinə çıxdılar. Bir sıra Teymuri şahzadələri Bədi əz-Zaman başda olmaqla canlarını qurtarıb, Şah İsmayıla sığındılar. Qeyd edək ki, sonradan Bədi əz-Zamanın Şah İsmayilla münasibətləri pisləşmiş və o, Təbrizdəki Şəmbi-Qazan məqbərəsində məhbus edilmişdi. Bədi əz-zaman 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündən sonra Osmanlılar Təbrizə daxil olduqları vaxt Sultan Səlimin tərəfinə keçmiş, ona qoşulub Türkiyəyə getmiş [170, 529-534], lakin 4 ay sonra İstanbulda vəfat etmişdi [71, 164].

Yarandıqları vaxtdan etibarən Səfəvi və Şeybani dövlətləri arasındakı münasibətlər düşmənçəsinə idi. Bu münasibətlər ilk növbədə hər iki dövlətdə başlıca siyasi güc olan türk hərbi köçəri əyanlarının işğalçılıq söyləri ilə bağlı idi. İki türk feodal sülaləsinin toqquşmasını əks etdirən və bütün XVI əsr boyunca davam etmiş bu müharizə əsasən Xorasana hökmranlıq uğrunda aparılırdı [106, 109; 97, 275]. Şeybani xan hələ 1501-ci ildə Səmərqənddəki çıxışında “İslamı zibilləyənlərə” qarşı

vuruşacağını elan etmiş və bu zaman ilk növbədə Şah İsmayılı nəzərdə tutmuşdu [3, 99].

Səfəvi – Şeybani münasibətlərinə geniş yer verən “Aləmara”nın materialları göstərir ki, Çingiz xanın nəslindən olması ilə lovğalanan, özünü “zəmanənin imamı”, “əsrin xəlifəsi” hesab edən Şeybani xan Yaxın Şərq regionunda geniş işğalçılıq planlarına malik idi və bunun üçün ilk növbədə Səfəvilər dövlətinə qarşı ərazi iddiaları irəli sürürdü. O, Şah İsmayılın hakimiyyətini tanımır və onu müstəqil hökmdar kimi qəbul etmirdi. Şeybani xan Heratı tutduqdan dərhal sonra Şah İsmayılı yazdığı məktubda onu həqarətlə “İraq daruğası İsmayıl mirzə” adlandıraraq “hal-hazırda şikar etmək məqsədilə iqbal-ü dövlətlə darüs-səltənət Herata gəldiyini”, oradan da Məkkə və Mədinəni ziyarət etmək niyyəti ilə öz ordusu ilə Səfəvilərin ixtiyarındakı İraq vilayətinə yola düşəcəyini bildirir və hətta Şah İsmayılı alçaldıcı göstərişlər verməkdən də çəkinmirdi: “Əgər İraq vilayətində bizim keçəcəyimiz yerlərdə sınıq körpülər və nahamar yollar olarsa, onları təmir etdirin ki, qiyamət əsərli ordumuz keçib getsin”. O, həmçinin Səfəvi hökmdarına özbək ordusunun keçəcəyi yolun hər mənzilliyində “azuqə və ehtiyatlar tədarük edib öz xidmətinin keyfiyyətini zahir etməyi” əmr edirdi. Şeybani xan özünün geniş işğalçılıq planlarına işarə edərək yazırdı: “Bizim nəzərlərimiz Misir, Şam və Hələb mülkünə dikilmişdir. Yoxsa İraq və Azərbaycan nədir ki, biz bu cür dərya təlatümlü ordu ilə xaraba İraq mülkü və susuz Ərəbistan üçün səfərə əzm etmiş olaq?!”. Şah İsmayılı hədələyən Şeybani xan öz məktubuna hətta bir beyt də əlavə edərək “Xaraba İraq deyildir məqsədim; Gərək Məkkə, Mədinəni zəbt edim!” –deyə öyünürdü [170, 309-310; 171, 258-259].

Bu məktubu Azərbaycana, Təbrizdəki hökmdar sarayına gətirən qoca özbək elçisini hörmətlə qarşılayan İsmayıl, Şeybani xanın hədələyici beytini özünün şiə əqidəsinə uyğun bir beytlə cavablandırırdı: “Hər kim ki deyil candan Əli qulamı; Lap yüz min Məkkə tutsa, yoxdur anlamı!” [170, 310; 171, 259]. A.Müller göstərir ki, ilk vaxtlar Şah İsmayıl yalnız Ağqoyunlu səltənətinin ələ keçirilməsi və onların əvvəlki siyasətinin davam etdirilməsi haqqında düşünürdü. Lakin tezliklə “gözlənilməz hadisələr” baş vermiş, Xorasanı fəth edən Şeybani xan onu rahat buraxmaq

istəməmiş, sülh yaratmaq istəyən İsmayılın göndərdiyi elçilərə kəskin, hətta təhqiramiz cavablar verib onları geri qaytarmış və məhz özbək xanının təcavüzkar siyasəti bu münaqişənin alovlanmasına səbəb olmuşdur [88, 382]. Tarixi faktlardan aydın olur ki, İsmayıl hüsn-rəğbətini sübut etmək məqsədilə Məhəmməd bəy Rumlu, Qazı Nurullah Sədr kimi elçilərini Şeybani xanın sarayına yollasa da, heç bir nəticə hasil olmamışdı [40, 46-47].

Artıq bütün Teymuri şahzadələrini məğlub etmiş və Mavəraünnəhrin, Xorasanın və Bədəxşanın sahibinə çevrilmiş Şeybani xan 915 (1509/10)-ci ilin qışında Səfəvi dövlətinin tərkibindəki Kirman vilayətinə basqın etmək üçün ordu göndərdi [160, 109; 15, 114]. “Aləmara”da qeyd olunur ki, bundan öncə Şeybani xan İsmayıl daha bir təhdidedici məktub göndərmişdi: “Şahibəy xan bütün Xorasan vilayətini öz təsərrüfündə görəndən sonra onu loğçalıq bürüdü; buyurdu ki, Şeyxoğlunun yanına elçi göndərmək lazımdır ki, bizdən qaçıb ona sığınan düşmənlərimizi bizim mülazimlərə təslim etsin və bizim şərəfli adımıza sikkə vurdurub xütbə oxutsun. Yoxsa İrana gəlib o vilayəti başdan-başa viran edib Hüseyn mirzənin övladlarını da qətlə yetirərəm, oradan da Məkkə-yi müəzziməyə gedərəm”. Elçinin göndərilməsindən dərhal sonra Şeybani xan öz qardaşı Canvəfaya və “köhnə hərbiçilərdən olub padşahların xidmətində müharibələrdən çıxmış, xüsusən də Sultan Əbu-Səid zamanında Həsən padşahla döyüşdə iştirak etmiş” Bayaqu Bahadura 10 minlik qoşun verib onları Şah İsmayıl xəbərdarlıq etmək və ona özbək ordusunun gücünü göstərmək üçün Kirman və Yəzd əyalətlərinə basqın etməyə göndərmiş, onlara əsirlər və qənimət ələ keçirərək geri qayıtmağı tapşırırmışdı. Özbək komandanlığı əmin idi ki, “bu mülkdə heç kimsə yoxdur, Şeyxoğlu isə Azərbaycan vilayətindədir və onun göndərdiyi kömək gəlib çatanaqədər biz Xorasana qayıdırıq”.

Kirmana qəflətən həmlə edib Məhəmməd xan Əfşar başda olmaqla 500 nəfərlik qızılbaş qoşununu qılınca dan keçirən özbəklər əyaləti talan etdilər. Daha sonra Canvəfa özü 6 minlik qoşun götürüb, Musa bəy Şamlunun başçılığı ilə 300 nəfərlik qarnizonun qoruduğu Yəzd şəhərinə hücum etdi. Lakin bu şəhəri tutmaq onlara nəşib olmadı və ölkə daxilindən 5 minlik qızılbaş qoşununun hadisə yerinə gəlib çatması özbəkləri Səfəvi ərazisini tərk edib Xorasana çəkilməyə vadar etdi [170, 326-335;

171, 270-279]. Bu insidentdən dərhal sonra Şeybani xan Şah İsmayıl yenə də alçaldıcı məktubla müraciət etdi: “Hökumət-pənah İraq daruğası İsmayıl mirzəyə məlum olsun ki, neçə dəfədir biz sizə elan edirik ki, İraqdakı sınıq körpüləri və yolları təmir etdirin və dərya təlatümlü ordumuz üçün hər mənzil başında sursat və ehtiyatlar tədarük edin. Lakin sizdən bir xəbər gəlmədi. Hər halda yaxşı olar ki, bizim əmrimizdə müqərrər buyurulanlara əməl edib bizim adıma sikkə vurdurub xütbə oxudasınız ki, biz sizdən razı qalaq, İraq hakimliyini sizə tapşıraq. Yoxsa sizin barənizdə cürbəcür cəzalar hökm olunacaqdır”. Bu məktubu təbəssümlə qarşılayan İsmayıl məşhur şiə ruhanisi Şeyxzadə Lahicini cavab məktubu ilə özbək sarayına yolladı. Cavab məktubunda Şeybaniyə hökmdarlara layiq titullarla müraciət edən Səfəvi şahı ironiya ilə “körpülər və yollar, ehtiyatlar və tədarüklər hər mənzil başında sərəncam edilib şərəfli qədəmlərinizin intizarındadır” deyə qeyd etdikdən sonra özbək qoşunlarının Kirman və Yəzd üzərinə basqınlarını pisləyir, “müsəlmanların qətlə yetirilib onların mallarının qarət olunmasının Həzrət-i Rəsulun şəriətinə zidd olduğunu” bildirir, Şeybani xanı bu əməllərdən çəkinməyə çağıraraq, ona xəbərdarlıq etməyi də unutmurdu: “O alişan xan gərək müsəlmanların qanının nahaq yerə axmasına səbəb olan bu cür işlərə imkan verməsin. Çünki axırda bunun əcri xan həzrətlərinin rüzgarına təsir edəcəkdir. Bundan sonra gərək siz də aramızda dostluğun bərqərar olmasına çalışsınız. Əks təqdirdə Allah-təala nəyi təqdir etmişsə, o da olacaqdır” [170, 335-336; 171, 381].

Özbəklərin basqınına etiraz etməklə yanaşı Şah İsmayıl Ağqoyunlularla qohumluq əlaqələrinə işarə edərək Kirmanın öz irsi torpaqlarının bir hissəsi olduğunu bildirirdi. Buna cavab olaraq Şeybani xan öz elçisi Əmir Kəmaləddin Əbivərdi ilə Səfəvi sarayına yolladığı məktubda onun taxt-tac iddialarının əsassız olduğunu qeyd edərək, vərəsəliyin ana xətti ilə deyil, ata xətti ilə müəyyənləşdiyini vurğulayırdı. O, hətta Şah İsmayıl bir rubənd və kəşkül göndərərək, bununla onun ata-babasının sufi şeyxləri olduğuna işarə edir, Səfəvi şahına taxt-tacdən əl çəkib dərvişliklə məşğul olmağı məsləhət görürdü [180, 48-49].

“Aləmara”da Ş.Lahiciyə qoşulub Səfəvi sarayına gəlmiş özbək elçisinin adı “Taclı Bahadır” kimi qeyd olunur. Güman etmək olar ki, “Taclı Bahadır”

Ə.K.Əbivərdinin təxəllüsü olmuşdur. Şeybani xanın məktubunun və “hədiyyə”lərinin məzmunundan qəzəblənən Şah İsmayıl nəhayət ki, kəskin əhval-ruhiyyəli, faktiki müharibə elanı demək olan bir cavab məktubu göndərdi: “Buyurmuşdunuz ki, yolları və körpüləri təmir edib iqamətlər hazırlayaq. Xeyli müddətdir ki, buyurduqlarınız hazır edilib. Təşrif gətirməməyinizin səbəbi nədir? Hər halda sizə elan edirəm ki, özüm cah-ü cəlal ilə istiqbal etməyə gəlirəm!” [170, 337; 171, 282].

Ə.Nəvainin dərc etdirdiyi sənədlər toplusundan aydın olur ki, Şah İsmayıl məktubunda Şeybani xanın “həcc ziyarətinə getmək” təşəbbüsünə cavab olaraq özünün Xorasan yürüşünü VIII şiə imamının Məşhəddəki məzarını ziyarət etmək niyyəti ilə əlaqələndirirdi: “Tanrının bir qəzası baş verməsə Novruz bayramından sonra övliyaların sultanı, möminlərin sübutu, Əbül-Həsən Əli ibn Musa əl-Rizanın (ə) məzarını ziyarət etməyə yollanacağam, çünki həzrətin müqəddəs məzarının ətrafını düzəltmək üçün daş-qaşla bəzədilmiş 70 batman qızıl tədarük etmişik” [168, 73]. Şah İsmayıl öz növbəsində özbək hökmdarına “hədiyyələr” göndərməyi də unutmadı və ip əyirmək üçün cəhrənin qərqərə və yivini göndərdi. K. Markhamın izahatına görə, qadınlara xas olan bu əşyaları göndərməklə İsmayıl qələbələrə qərq olmuş lovğa işğalçının nəzərinə çatdırmaq istəyirdi ki, “söz – qadınların silahıdır!” [117, 268].

“Aləmara”dan məlum olur ki, Şah İsmayıl faktiki müharibə elanı demək olan bu son məktubunu Xəlil ağa Sufinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə Heratda olan Şeybani xana göndərmişdi. Xəlil ağanın missiyası heç də təkcə diplomatik xarakter daşıyırdı. Mənbədən məlum olur ki, elçilər yola salındıqdan dərhal sonra Şah İsmayıl qızılbaş ordusu ilə Təbrizi tərk edərək, Təbriz-Qəzvin-Tehran-Xvar yolu ilə hərəkət edib, Xorasana doğru yürüşə başlamışdı. Səfəvi və Şeybani dövlətləri arasındakı mühüm sərhəd məntəqəsi sayılan Pül-körpü mövqeyindən Xorasana daxil olan Xəlil ağa müxtəlif vasitələrlə sərhəd ərazilərindəki özbək qoşunlarının sayı və yerləşməsi, habelə Şeybanilər dövlətinin daxili vəziyyəti barədə kəşfiyyat xarakterli, maraqlı informasiyalar toplayaraq, bu barədə dərhal şahın yanına çapar göndərmişdi və bu məlumatlar qızılbaş ordusu Qəzvinə olarkən şahı çatdırılmışdı [170, 338; 171, 283].

Şahın məktubu Şeybani xanın əsəbiləşməsinə və Xəlil ağanı zindana salmasına səbəb oldu. Lakin artıq gec idi. Çünki qızılbaş ordusu gözlənilmədən Pül-körpü sərhəd məntəqəsinə yaxınlaşmaqda idi. Əslində bu, Şeybani xan üçün fəlakət mənasını verirdi. Çünki həmin zaman özbək ordusunun əsas hissəsi Mavəraünnəhrdə idi, Şeybani xan isə Şah İsmayılın öz məktubunda yazdığı kimi “novruzdan sonra” yürüşə çıxacağına əmin olaraq, arxayınca qışı Heratda keçirməklə məşğul idi və qızılbaş hücumu onu qəflətən yaxalamışdı. Şah İsmayıl sərhədə yaxınlaşdıqda Həsən bəy Halvaçioğlumnu ön dəstə ilə irəli göndərdi və onun dəstəsi Pül-körpüdə mövqe tutmuş Bayaqu Bahadurun qüvvələrini darmadağın etdilər. Özbəklərdən 400 nəfərə qədər öldürüldü, Bayaqu isə əsgərlərinin az bir qismi ilə Simnana qaçmağa nail oldu. Sərhədi keçən şah Mirzə Məhəmməd Talışı min nəfərlik qoşunla Simnan üzərinə göndərdi. Təcrübəli Bayaqu Bahadur bütün qüvvələri götürüb Herata çəkilməyi təklif etsə də, Şeybani xanın kürəkəni Seyid Məhəmməd (digər mənbələrdə Əhməd sultan yazılıb) bundan imtina edib, 1700 nəfərlik qoşunu ilə Simnan yaxınlığında qızılbaşlarla döyüşə girdi, lakin ağır məğlubiyyətə uğrayaraq, qaçmaqla canını qurtardı. Həmin toqquşmada özbəklər 800 nəfər itki verdilər. Qələbədən ruhlanmış Mirzə Məhəmməd əsas qüvvələrin gəlməsini gözləmədən Damğan üzərinə yürüşə başladı. İsmayıl dərhal xəbər göndərüb, ona yürüşü dayandırmağı əmr etdi. Simnana gələn şah oradan Damğana irəlilədi və Mirzə Məhəmmədi özbaşınalıq etdiyi üçün danladı.

Rüstəm Bahadurun başçılıq etdiyi 12 minlik özbək qoşununun qoruduğu Damğan şəhəri qızılbaşlar tərəfindən mühasirəyə alındı. Özbəklər güclü müqavimət göstərir, bəzi vaxtlar isə hətta qaladan çıxıb qızılbaş xəndəklərinə həmlə edirdilər. Mühasirədəkilərin vəziyyəti çətinləşdikdə onların bir qrupu Rüstəm Bahadur və Şeybani xanın xalası oğlu Mehdi Xocanın rəhbərliyi ilə gecə vaxtı qəfil hücumla Dədə bəyin qoruduğu istiqamətdən qızılbaş mühasirəsini yarıb qaçmağa nail oldular. “Nasufilik”də ittiham olunub öldürülməyəyindən qorxan Dədə bəy dərhal onları təqib etməyə başladı, lakin yolu azdı. Digər tərəfdən, onun yaxın dostu Durmuş xan Dədə bəyin cəzalandırılmasını istəmədiyi üçün öz qoşunu ilə hərəkətə keçib, qaçan özbəklərin ardınca düşdü və Məzinan adlı yerin bir fərsəxliyində qaçanları

haqlayaraq, Mehdi Xocanı əsir almağa nail oldu. Durmuş xan geri qayıdarkən Dədə bəylə rastlaşıb əsiri ona təhvil verdi və Dədə bəy də öz səhvini yumaq üçün adlı-sanlı özbək əsirini şahın hüzuruna apardı. Lakin Şah İsmayılın reaksiyası sərt oldu: “Gecə çadırda yatıb indi dustaq gətirməyin mənası yoxdur!”. Səfəvi hökmdarı şiəliyi qəbul etməkdən imtina etdiyi üçün Mehdi Xocanın qətlə yetirilməsini əmr etdi.

Şəhərdə qalmış digər özbək qoşunları mühasirəni yarmaq üçün cəhdlər etsələr də onların az bir hissəsi buna nail ola bildi. Beləliklə, qızılbaşlar Damğanı, onun ardınca Bistam və Məzinanı da zəbt etdilər. Şah İsmayıl Hüseyn bəy Lələni və Mirzə Məhəmmədi 2 minlik ön dəstə ilə əhalisi əsasən şiələrdən ibarət olan “darülmöminin” Səbzəvar şəhərinə göndərib, özü əsas qüvvələrlə onların ardınca irəlilədi. Səbzəvarda yerləşmiş 3 minlik özbək qarnizonu Seyid Xocanın komandanlığı altında müqavimət göstərməyə təşəbbüs etsə də, qızılbaşlar onları darmadağın etdilər. Özbək qarnizonunun 2500 döyüşçüsü öldürüldü, qalan 500 nəfəri isə Seyid Xoca ilə birlikdə şəhəri tərk edib Nişapura qaçdılar. Orada öz əmisi oğlu Hadi Xocanın qüvvələri ilə birləşən Seyid Xoca onlarla bərabər Məşhədə doğru geri çəkildi [170, 339-346; 171, 283-290].

Səbzəvarı tutduqdan sonra özbək qoşunlarının tərk etdikləri Nişapur şəhərinə döyüşsüz yiyələnən Şah İsmayıl iki-üç gün orada qalandan sonra şiələrin müqəddəs şəhəri Məşhəd üzərinə hərəkətə keçdi. “Cah-cəlalı bayraqların” yaxınlaşdığını öyrənən özbək sərkərdələri Canvəfa, Mehdi Xoca, Hadi Xoca və digərləri Məşhədi müqavimətsiz tərk edib, Şeybani xanla birləşmək məqsədi ilə Herata getməyi qərara aldılar. Məşhədə daxil olan İsmayıl, Şeybani xana yazdığı məktubda söz verdiyi kimi, İmam Rzanın məzarını ziyarət etdi, məqbərəyə qızıl və gümüş qəndillər və şamdanlar bağışladı [170, 347; 171, 291].

Üç gün Məşhəddə qaldıqdan sonra Şah İsmayıl orduya Şeybani xanın yerləşdiyi Herat şəhəri üzərinə yürüşə başlamağı əmr etdi. Lakin bu zaman ordu daxilində yürüşün davam etdirilməsi ilə bağlı müəyyən tərəddüdlər yarandı: “Böyük əmirlər ərz etdilər ki, dinimizə və əbədi ömürlü dövlətimizə sərfəli ola biləcək bəzi mülki işlər var ki, biz bəndələr onları Sizin müqəddəs ərzinizə çatdırmağı lazım bilirik. Sözüümüzün canı ondan ibarətdir ki, nəvvab-i əşrəf dövlət-ü iqbal ilə

Azərbaycandan ta müqəddəs Məşhədə qədər yürüş edib gəldiyindən, qızılbaş ordusunun atları və dəvələri, minik və yük heyvanlarının hamısı yorulub əldən düşüblər və zəifləyiblər, bir çoxusu isə tələf olublar. Belə bir şəraitdə külli Türküstanın və Xorasanın müstəqil padşahı Şeybani xanla müharibə etmək sərfəli deyildir və başqa bir tədbir görmək daha yaxşı olardı. Hərgah yüksək ordumuzun müqəddəs Məşhəddə dayanacaq edib təhiyyə və tədarük tutduqdan sonra iqbal-ü dövlətlə hərəkətə keçməsi əmr olunsaydı, ağıl və düşüncə, qayğıkeşlik mənası və dövlətin asayışı baxımdan heç də pis olmazdı". Lakin Şah İsmayıl öz qərarında ısrar edərək, əmirlərini yürüşün davam etdirilməsinə inandıra bildi [170, 347-349; 171, 291-292].

Eyni zamanda, Şeybani xanın Heratdakı düşərgəsində vəziyyət özbəklər üçün heç də ürəyaçan deyildi. Simnandan qaçan Bayaqu Bahadur qızılbaşların sərhədi keçməsi haqqında məlumat gətirən kimi Şeybani xan dərhal qardaşı oğlu Übeydulla xana, öz oğlu Məhəmməd Teymur xana, Urgənc hakimi Barsil xana və Türküstanın digər əmirlərinə məktub yazıb onları köməyə çağırdı: "Bizim məktubumuz sizə çatan kimi öz ordunuzu götürüb dərgahımıza yollanın ki, Şeyxoğlu Xorasan vilayətinə yürüş edib, bizim valilərimizin əlində olan neçə-neçə şəhərləri və qəsəbələri zəbt edib, Herata doğru irəliləyir. Vəssəlam!". Lakin qızılbaş ordusunun günbəgün sürətlə irəliləməsi və Orta Asiyadan özbək sərkərdələrinin hələ də gəlib çıxması Şeybani xanı təşvişə saldı. Qızılbaşların Məşhəddən yürüşə başlayıb Cam şəhərinə də yiyələndikləri xəbərini alan Şeybani artıq Heratda qalmağın mümkün olmadığını anlayıb, Mərv qalasına sığınmaq qərarına gəldi və bu barədə Şah İsmayıl qısa bir məktub yazdı: "Biz öz dərya təlatümlü ordumuzu götürüb Mərvə yollanırıq. Bizim sizinlə vədəmiz Mərvdə olacaqdır. Vəssəlam!". Bu tədbir ona hesablanmışdı ki, şah Mərv üzərinə gəlməkdən çəkinəcək, lap əgər gəlsə də "Türküstan vilayəti bizə yaxındır, Mərv qalası da çox möhkəmdir və oranı heç kim döyüşlə tuta bilməz". "Türküstan ümərasına" Mərvə gəlməyi tələb edən yeni məktublar göndərən Şeybani xan, Canvəfanı Heratda qoymuş və ona şəhəri qızılbaşlara qarşı bacardıqca çox müdafiə etməyi, bununla da özbək ordularının Orta Asiyadan gəlib yetişməsi üçün vaxt qazanmağı tapşırırmışdı. Şeybani xan Orta Asiyadan özbək sərkərdələrinin gəlib

çıxacağı təqdirdə öz sərəncamında 100 minlik ordunun olacağını güman edir və bu qüvvələrlə Şah İsmayıl asanlıqla qalib gəlməyin mümkünlüyünə inanırdı [170, 349-351; 171, 293-294].

Şeybani xanın məktubunu Cam şəhərində alan İsmayıl Herat üzərinə getməyərək, dərhal Mərvə yönəldi. Ələmdarbaşı Danə Məhəmməd sultanı 700 nəfərlik ön dəstə ilə irəli göndərən şah, onun ardınca Mirzə Məhəmməd Talışın 1500 nəfərlik, daha sonra Həsən bəy Halvaçıoğlunun 500 nəfərlik dəstələrini yola saldı. Heratda qalmağın mənasızlığını başa düşən Canvəfa mirzə öz qoşunu ilə Mərvə gedib Şeybani xanın qüvvələrinə birləşdi [170,s.351-352; 171,s.294-295]. İsmayıl Mərv qalasını mühasirəyə almazdan öncə Tahirabad kəndi yaxınlığında qızılbaşların və özbəklərin ön dəstələri arasında toqquşma baş verdi [160, 117; 184, 234]. Qızılbaş əmiri Danə Məhəmmədin və özbək sərkərdəsi Sarı Oğlanın həlak olduqları bu gərgin döyüş qızılbaşların qələbəsi və özbək qoşununun qalıqlarının Mərv qalasına çəkilməsi ilə başa çatdı [170, 352-355; 171, 295-298; 101, 90-93].

20 şaban 916-cı (22 noyabr 1510-cu) ildə qızılbaş ordusu Mərv qalasını mühasirəyə aldı [130, 79]. Şah İsmayıl üç gün gözlədikdən sonra mühasirənin dördüncü günü Şeybani xana məktub yazıb onu açıq döyüşə atılmağa sövq etmək istədi: “Türküstan padşahının ali rəyinə məxfi qalmasın ki, sizi bürümüş qürurun, lovğalığın və dikbaşlığın təsirindən idi ki, Məkke-yi müəzziməyə gedəcəyinizi bildirib hər gün bizə sınıq körpüləri və xarab olmuş yolları təmir etməyi, hər mənzil başında sursat hazırlamağı əmr edirdiniz. Bizim göstərişimizə əsasən, bütün ehtiyaclar sərəncam edildi, intizarınızı çox çəkdiksə də nəhs aqibətli alişan xandan heç bir nişanə zahir olmadı və özümüz cah-ü cəlal ilə Çingiz xan nəvəsinin istiqbalına çıxaraq ümid etdik ki, yolüstü qarşılaşacağıq. Lakin bu mümkün olmadı. Dünya insanları (“mərdom-e aləm”), xüsusən də adlı-sanlı padşahlar gərək dediklərindən dönməsinlər, son günə qədər səy etsinlər. Hər halda, qaladan çıxıb bizim ayağımızı öpmək şərəfinə nail olun ki, sizin təqsirinizi əfv edib bağışlayım. Əks təqdirdə qızılbaş cavanları və aslan ovlayıcı sufilər fələk divarlı hasarı iti qılıncları ilə fəth edəcəklər”. Şeybani xan açıq döyüşə girməkdən çəkinərək, şahın elçisinə bildirdi: “Şeyxoğluna deyərsən ki, siz Türküstanın qiyamət əsərli ordusunun yanımızda

olmamasından istifadə edib bizim üstümüzlə gəlmisiniz. Hər halda, hər kəs öz işinə nəyin sərfəli olduğunu yaxşı bilir və hərbiçiliyin bir çox cəhətləri vardır ki, siz hələ onlardan xəbərsizsiniz. Hərgah bir ay da qala ətrafında gözləməyiniz, onda bilərəm ki, sizdə mərdliyin olmasına şübhə yoxdur” [170, 356; 171, 298-299].

Açıq vuruşmalara öyrəşmiş və qalaların fəthində çətinlik çəkən süvari qızılbaş ordusu üçün Orta Asiya xanlarının orduları gəlib çatana qədər tez bir zamanda Mərvə zəbt etmək olduqca mürəkkəb tapşırıq idi. Bu döyüşlə bağlı həmin problemə diqqət çəkən İ.Türkman yazır ki, “Süleyman şöhrətli xaqan həmişə səf çəkməyi və düşmənlə üzbəüz vuruşmağı qala döyüşündən daha çox sevirdi” və bu səbəbdən də o, özbəkləri qaladan çıxarıb darmadağın etməyi planlaşdırırdı [154, 37].

Eyni zamanda, özbək komandanlığı da mühasirədən qurtulmaq təşəbbüsü göstərdi. Lakin Kuçum xanın başçılığı ilə özbək qoşun dəstəsinin qaladan çıxıb qızılbaş mövqelərinə etdiyi həmlə onlar üçün tam uğursuzluqla nəticələndi. Daha bir neçə gün keçdikdən sonra Urgənc hakimi Barsil xandan İsmayılın hüzuruna elçi gəlib 20 şabanda 916-cı il tarixində yazılmış ərizə gətirdi. Həmin ərizədə Barsil xan Şah İsmayılı Məhəmməd Teymur sultan, Übeydulla xan və Canıbəy sultanın komandanlığı ilə 60 minlik özbək ordusunun Mərvə gələcəyi barədə xəbərdarlıq edir və ona “Şeybani xanın işini onlar gələncə qədər bitirməyi” məsləhət görürdü [170, 357-360; 171, 299-303]. Əslində Barsil və ya İlbars xan zahirən Şeybani xanın vassalı olsa da, əslində ona qarşı düşmən mövqedə dururdu. O.Ekayev bu düşmənçiliyi onun atası Burge sultanın hələ XV əsrin sonunda Şeybani xan tərəfindən öldürülməsi ilə əlaqələndirmişdir [101, 45].

Belə olduqda Şah İsmayıl Şeybani xana aldadıcı məktub göndərərək onu hiylə ilə qaladan çıxarmağı qərara aldı. Xandəmirin məlumatına görə, Şah İsmayıl özbək hökmdarına məktub yazaraq, qışı münasib bir yerdə keçirmək üçün Mərv ətrafından getdiyini və baharda təkrarən müharibəyə başlayacağını [174, 510-511], İ.Türkman isə onun həmin məktubda “Azərbaycanda iğtişaslar baş verməsi səbəbindən” Mərvin mühasirəsindən əl çəkib geri çəkildiyini bildirdiyini qeyd etmişdir [154, 37]. Lakin Şah İsmayılın bütün Xorasan əməliyyatları və Mərv döyüşü haqda digər mənbələrdən daha ətraflı və unikal məlumatlar verən “Aləməra” müəllifi qeyd edir ki, Barsil xanın

məktubunu alan İsmayıl “böyük əmirlərdən” Hüseyn bəy Lələni, Əmir Nəcmi-Sanini, Durmuş xan Şamlunu, Mirzə Məhəmməd Talışı, Əbdal bəy Dədəni, Mənsur bəy Qıpçağı və Həsən bəy Halvaçıoğlunu çağıraraq, onlarla məsləhətləşmiş və qərara alınmışdı ki, özbəkləri qaladan çıxarmaq məqsədi ilə “şayiə yayılsın ki, rumilər gəlib Azərbaycan vilayətini zəbt ediblər və biz geri qayıdırıq”, bundan sonra isə ordu geri çəkilsin və Şeybani xan qaladan çıxıb onları təqib etmək istədikdə, pusquya salınıb darmadağın edilsin. Bu məqsədlə Azərbaycanda olan İbrahim mirzənin adından şaha ünvanlanmış saxta ərizə tərtib edildi: “Sultan Səlim Rum ləşkərinin 120 min nəfəri ilə Təbrizə daxil olub və biz fərər edib Ərdəbilə getmişik. Bu ərizə nəzərinizə çatən kimi dərhal yola düşüb özünüzü yetirin ki, Sultan Səlim Ərdəbil vilayətini işğal etmək niyyətindədir”. Bu ərizəni bir çapara verib gizliincə ordugahdan kənara göndərdilər və ona bu ərizəni çaşt vaxtı şaha çatdırmağı tapşırdılar. Səhəri gün həmin çapar gəldikdə, şah dərhal orduya ən zəruri əşyaları götürüb yola çıxmağı əmr etdi. Qızılbaş düşərgəsindəki bu qalmaqalı qala divarları üzərindən seyr edən Şeybani xan heyratə düşdü. Bu zaman şahdan elçi gəlib, Osmanlıların Azərbaycana hücum etdiyini, İsmayılın bu səbəbdən geri qayıtmalı olduğunu bildirdi və şahın Xorasanı Şeybani xana vermək surətiylə sülh bağlamağa razı olduğunu qeyd etdi. Bir qədər sonra qızılbaş ordugahından özbək casusu gəlib, təsdiqləyici xəbər gətirdi: “Sultan Bayəzidin oğlu Sultan Səlim Diyarbəkə hücum edib sipəhsalar Məhəmməd xanı və onun qardaşı, Qara-Həmid hakimi Qara xanı öldürmüş və bütün Azərbaycan ölkəsini zəbt etmişdir. İbrahim mirzə Təbrizdən köç və binəsi ilə fərər edib Ərdəbilə gəlmişdir və qızılbaşlar bu xəbəri eşitdikdə, hamısı ağlamağa və zarımağa başlamışlar və günün çaşt vaxtından indiyə qədər artıq onlardan 2-3 min nəfəri yola düşüblər. Nəhayət, Şeyxoğlu ordunun əsas hissəsi ilə qalmışdır və belə görünür ki, gecə vaxtı köç edəcəkdir” [170, 361-363; 171, 305-308].

“Aləməra”nın və digər mənbələrin məlumatına görə, bəzi özbək sərkərdələri qızılbaş ordusunun bu geriçəkilməsinin hiylə ola biləcəyini söyləyərək Şeybani xana Mavəraünnəhrdən kömək gələncə qədər qaladan çıxmamağı məsləhət görmüş, lakin Şeybani xan öz arvadı Moqol xanımın təhriki ilə Şah İsmayılı təqib etmək qərarına gəlmişdi [170, 364; 171, 309; 180, 55]. Beləliklə, 30 şaban 916 (2 dekabr 1510)-cı il

tarixində, sübh vaxtı Şeybani xan Mərv qalasını tərk edib “geri çəkilen” qızılbaş ordusuna həlledici zərbə vurmaq üçün hərəkət etdi. Özbək ordusu Mahmudi çayını keçərək, qızılbaş ordusunun “arxada qalmış” hissələrinə – Əbdal bəy Dədə və Əmir xan Mosullunun qüvvələrinə həmlə etdilər. Lakin İsmayılın əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi, pusquda durmuş Hüseyn bəy Lələnin 400 nəfərlik dəstəsi Mahmudi çayı üzərindəki körpünü uçurub özbəklərin Mərvə tərəf qayıtmaq yolunu kəsdi. Digər istiqamətlərdə pusquda durmuş qızılbaş qoşunları hər tərəfdən özbək ordusuna qarşı hücumla keçdilər [170, 365-366; 171, 309-310].

Məhz burada, Mərvdən 3 fərsəx cənubda yerləşən Mahmudabad adlı yerin yaxınlığında Səfəvi və Şeybani orduları arasında həlledici vuruşma baş verdi. Mənbələr bu döyüşdə iştirak edən orduların sayı haqqında müxtəlif məlumatlar verirlər. Bizim müəllif öz adətində uyğun olaraq rəqib tərəfin qüvvələrinin sayını şişirdərək, onları 30 min, qızılbaşların sayını isə 12 min nəfər göstərir [170, 365-366; 171, 310-311]. İ.Türkman da qüvvələr nisbətinin özbəklərin xeyrinə 30 minə qarşı 17 min nəfər olduğunu bildirir [154, 38]. P.Sayks da, görünür, Səfəvi mənbələrinin təsiri altında qalaraq, Mərv ətrafında 17 min Səfəvi döyüşçüsünün Şeybani xanın 28 minlik ordusuna qarşı vuruşduğunu yazır [136, 160]. Ş.Bidlisi və M.Cünabədi Səfəvi ordusunun sayını göstərməsələr də, özbək qoşununun 15 min nəfərdən ibarət olduğunu bildirmişlər [71, 156; 184, 237]. O.Əfəndiyevin tədqiqatı nəticəsində, Mərv döyüşündə Şeybani xanın ixtiyarında cəmi 15 minlik qoşunun olduğu, Şah İsmayılın ordusunun isə bundan daha çox olduğu müəyyənləşdirmişdir [106, 110]. Həmçinin M.N.Şeybani və X.Bəyati Mərvdəki Səfəvi ordusunun miqdarının 30-40 min nəfərdən ibarət olduğunu bildirmişlər [180, 56; 162, 378]. Bu faktlara əsasən, biz Mərv döyüşündə Şah İsmayılın 30-40 minlik ordusuna qarşı Şeybani xanın sərəncamında 15 minlik qoşunun olması qənaətinə gəliyik.

“Aləmarə”yə görə, cəmi 3 saat ərzində özbək ordusunun sağ və sol cinahları sıradan çıxarıldı. Özbəklər vahimə içərisində pərən-pərən düşüb o taya keçmək üçün özlərini çaya atırdılar. Qaçarkən bataqlığa düşmüş Şeybani xan Şah İsmayılın mehtəri tərəfindən qətlə yetirildi və onun əvvəlcə başı, sonra isə əlləri və ayaqları kəsildi [170, 366-369; 171, 311-314]. Digər məlumata görə, Şeybani xan öz ordusunun

tapdaqları altında həlak olmuş, daha sonra onun başı bozcalı tayfasından olan Bahadur ləqəbli Əziz ağa tərəfindən kəsilib şaha aparılmışdı [158, 380].

Beləliklə, pusquya salınmış özbək ordusu darmadağın edildi: “Həmin döyüşdə Durmuş xan özünü Canvəfa mirzəyə yetirib onu tanımadan qətlə yetirdi və özbək ordusundan çoxları həmin döyüşdə həlak oldu. Xülasə, Çingiz xan nəslindən olan 400 sultan o döyüşdə öldürüldü və özbək ordusunun qalıqları qaçıb özlərini qalaya çatdırmaq istədilər, lakin körpü uçurulduğundan, bu, mümkün olmadı. Bəziləri özlərini suya vurub fəna bəhrində qərq oldular və əksəriyyəti o səhrada pərakəndə olub Türküstan tərəfə getdilər” [170, 369; 171, 314]. Mərv döyüşündə Şeybanilərin 10 min döyüşçüsü həlak oldu [180, 56; 106, 110]. “Aləmara”nın və digər mənbələrin məlumatlarından aydın olur ki, əslində Şah İsmayıl Mərv döyüşündə qədim Turan taktikasının incəliklərindən istifadə etməklə qalib gəlmişdi. İtaliyalı səyyah Anceλλονun təbircə desək, “cəmi 4 saat çəkmiş bu döyüş İsmayılın üstün bacarığını, onun böyük şücaətini və sərkərdəlik məharətini göstərdi” [140, 117].

Şah İsmayıl 2 gün döyüş meydanında qalib körpünü təmir etdirəndən sonra, üçüncü gün Mərv şəhərinə daxil oldu. Şeybani xanın vəziri Xoca Mahmud Sağərçi bir qrup Mərv zadəganları ilə birlikdə əllərində qızıl dolu tabaqlar tutaraq, şahı qarşılamağa çıxdılar. Şah Mərvə gəlməzdən öncə Übeydulla xan 2 minlik qoşunla qala ətrafına gəlmiş, lakin Şeybani xanın məğlubiyyəti və öldürülməsi xəbərini eşidib, onun arvadı Moqol xanımı götürərək Buxaraya qaçmış, digər özbək sərkərdələri də məğlubiyyət xəbərini alıb öz vilayətlərinə qayıtmışdılar [170, 369-372; 171, 314-318; 101, 104-107].

Mərv qələbəsi Səfəvilər dövlətinin beynəlxalq nüfuzunu xeyli gücləndirdi. İtaliya mənbələrinin məlumatına görə, “bu qələbədən sonra Osmanlı və Misir sultanları İsmayılın gücündən xeyli qorxuya düşmüşdülər” [140, 57].

Şah İsmayıl Xorasan yürüşünün əvvəlində Damğana yiyələndikdən sonra Şeybani xanla müttəfiqlik edən və hətta öz qızını onun oğlu Məhəmməd Teymur sultana nişanlamış, paytaxtı Sari şəhəri olan Mazandaran hökmdarı Ağə Rüstəm Ruzəfzuna xəbər göndərərək, itaət etməsini tələb etmiş, lakin Ağə Rüstəm “mənim əlim Şeybani xanın ətəyindədir” deyərək, özbək hökmdarına güvəndiyini bildirmiş

və Səfəvilərə tabe olmaqdan imtina etmişdi. Buna görə də Şah İsmayıl Şeybani xanın kəsilmiş əlini bu hadisədən hələ xəbərsiz olan Mazandaran hökmdarı üçün göndərdi. Ağa Rüstəmin hüzuruna gedən qızılbaş elçisi Şeybani xanın əlini onun ətəyinə ataraq, şahın sözlərini çatdırdı: “Siz deyirdiniz ki, mənim əlim Şeybani xanın ətəyindədir. Lakin sizin əliniz onun ətəyinə çatmadı. İndi budur, Şeybani xanın əli sizin ətəyinizdədir!”. Bu hadisədən dəhşətə gələn və Şah İsmayılın ondan intiqam alacağından çəkinən Ağa Rüstəm qorxudan ölmüşdü [170, 375-381; 171, 321-328].

Eyni zamanda, Şeybani xanın başının dərisi soyulub samanla doldurularaq, Osmanlı sultanı II Bayəzidə göndərildi [170, 382-384; 171, 329-331]. Şeybaninin başının qafa tası isə qızıla tutulub kasaya və ya pialəyə çevrildi və ondan şəxsən İsmayıl tərəfindən ziyafətlərdə istifadə olunurdu [185, 33-34]. H.Roemerin sübut etdiyi kimi, bu, islamaqədərki qədim türk inanclarına bağlı bir ayin olmuşdur. Çünki qədim türk adət-ənənəsinə görə, qalib şəxs öldürdüyü düşmənin başından cam düzəldib ondan içdikdə, güya, bu vasitə ilə ölmüş düşmənin bütün gücü-qüvvəsi qalib şəxsə keçirdi [147, 234].

Şah İsmayılın əmri ilə Qulucan bəyin başçılıq etdiyi qızılbaş dəstəsi müdafiəsiz qalmış Herata göndərildi. Lakin şəhər zadəganları qızılbaşları qarşılamağa çıxmayıb, onların qabağına “bazar adamlarını” göndərməyi qərara aldılar. Bundan qəzəblənən Qulucan bəy orada zorakılıq və qırğınlarla müşayiət olunan şiə islahatı həyata keçirdi. Sünni məzhəbli şəhər qazısı, xətib, kələntəri, şeyxülislamı başda olmaqla bir sıra şəxslər şiəliyi qəbul etmədikləri üçün qətlə yetirildilər [170, 397-399; 171, 344-346]. Həmin hadisənin canlı şahidi olmuş məşhur tarixçi Zeynəddin Mahmud Vasifi bu məsələni öz əsərində qeyd etmiş, hətta şəxsən ölümə üzləşdiyini, lakin təsadüf nəticəsində sağ qaldığını bildirmişdir [166, 1057]. Qulucan bəyin bu “islahat”ının ardından, 20 ramazan 916-cı (21 dekabr 1510-cu) ildə Şah İsmayıl Sultan Hüseyn Bayqaranın keçmiş paytaxtına daxil oldu və həmin qışı orada keçirdi [170, 400-401; 171, 346-347; 130, 79]. Beləliklə, S.Leyn-Pulun qeyd etdiyi kimi, “Xorasanın və Heratın fəthindən sonra şahın ərazisi Amudəryadan İran körfəzinə, Öfqanıstandan Fərat çayına qədər uzanırdı” [115, 255-256]. Daha ortaya çıxdığı zaman çökməkdə

olan Ağqoyunlu ölkəsini ələ keçirmək surətiylə şiə dövləti qurmağı planlaşdıran Şah İsmayıl qısa zaman ərzində arzuladığından da artığına sahib olmuşdu [62, 277].

Şeybani xanın məğlubiyyətindən sonra Orta Asiyanın bir sıra hakimləri Şah İsmayıl itaət etdilər. Hələ Mərvin mühasirəsi zamanı Şah İsmayıl yaxşı münasibətlər saxlayan Urgənc hakimi Barsil xan özbək ordusunun məğlubiyyətindən dərhal sonra Şah İsmayılın adına sikkə kəsdirib on iki imam xütbəsi oxudaraq, Səfəvi hakimiyyəti altına keçdiyini bəyan etdi. Onun əmisi Şərif Sufi qardaşı oğlunun bu hərəkətindən narazı qalıb, Məhəmməd Teymur sultandan yardım aldı və Urgənci mühasirə etdi. Özünün 2 minlik qüvvəsini şəhərin müdafiəsində qoyan Barsil xan min döyüşçüsü ilə Şah İsmayılın Mərvdəki düşərgəsinə gəlib, ondan 6 minlik qızılbaş qoşunu aldı və Urgənc ətrafında baş vermiş döyüşdə Şərif Sufi məğlubiyyətə uğradılıb qətlə yetirildi [170, 386-387; 171, 334-335; 101, 52].

Mərv qələbəindən sonra Şah İsmayılın Kabulda hökmranlıq edən Teymuri şahzadəsi, Şeybanilərin qatı düşməni, Ömərşeyx mirzənin oğlu Babur şah arasında mehriban münasibətlər quruldu. İlk addım İsmayıl tərəfindən atıldı: o, öz qələbəsinin ardından Baburun bacısı Xanzadə bəyimi Şeybani xanın on illik əsirliyindən azad edərək onu böyük ehtiramla Baburun hüzuruna göndərdi. Şah İsmayıl tərəfindən göstərilmiş bu dostluq təşəbbüsü Babura öz irsi torpaqlarını qaytarmaq uğrunda apardığı mübarizədə onun dəstəyinə ümid bağlamağa imkan verdi [84, 44].

Əvvəlcə Baburun əmisi oğlu, Bədəxşan hakimi Üveys mirzə həm öz adından, həm də Baburun adından Şah İsmayılın qərargahına gələrək, orada hörmətlə qarşılandı. Səfəvi hökmdarı şiəliyi qəbul etmiş Üveysə “Xan-Mirzə” ləqəbini verib onu öz vassalı kimi Bədəxşan hakimliyinə təsdiq etdi. Eyni zamanda, Babur da başına qızılbaş tacı qoyub, özünü Şah İsmayılın vassalı elan etdi [170, 388-391; 171, 335-339]. Bu məlumatı hətta Böyük Moğolların saray tarixçisi, “Tarix-i Rəşidi” əsərinin müəllifi Mirzə Heydər Duqlat da təsdiq edərək, Baburun qızılbaş paltarını geydiyini və qızılbaş tacı örtüyünü yazır [84, 45].

1510/11-ci ilin qışında qızılbaş ordusu Bəlx vilayətinə daxil olub, oranı ələ keçirdi. Bəlx qalasını bir ay ərzində müdafiə etmiş Canibəy sultan Otrar vilayətinə qaçmalı oldu. İsmayılın Ceyhun (Amudərya) çayını keçib Məvəraünnəhrə soxulmaq

istədiyindən xəbər tutan Buxara hakimi Übeydulla xan və Səmərqənd hakimi Məhəmməd Teymur sultan 1511-ci ilin yazın əvvəllərində öz elçilərini şahın hüzuruna göndərüb, ona itaət ərizəsi və qiymətli peşkəşlər təqdim etdilər. Şah İsmayılın özbək elçiləri ilə danışıqlarının nəticəsi olaraq Səfəvilər və Şeybanilər dövlətləri arasında Ceyhun çayı sərhəd elan olunmaqla sülh bağlandı [170, 392-396; 171, 339-343].

Şah İsmayıl yeni fəth olunmuş ərazilərdə mövqeyeni möhkəmlətmək üçün Mərvə Əbdal bəy Dədəyə, Heratı Hüseyn bəy Lələyə, Bəlxə öz yeznəsi Bayram xan Qaramanluya verdi və oralarda qızılbaş qarnizonları yerləşdirildi. 1511-ci ilin yazında İsmayıl üçün özbəklərlə sülh bağlayıb Azərbaycana qayıtmaq əlverişli idi. Çünki Osmanlı ərazisində maraqlı hadisələr cərəyan edirdi və İsmayıl belə bir şəraitdə Orta Asiyada ilişib qalmaq istəmirdi. Lakin sonrakı hadisələr göstərdi ki, özbək xanları üçün bu sülh əslində formal xarakter daşıyırdı.

1511-ci ildə Canıbəy sultanın oğlu, Daşkənd hakimi Qara Küskün Bahadur Səfəvilərin vassalı olan Xan-Mirzəyə məxsus Bədəxşan vilayətini işğal etdi. Amma Bəlxədəki qızılbaş əmiri Bayram xan Qaramanlunun göndərdiyi 5 minlik qoşun özbək dəstələrini həmin ərazidən vurub çıxardı və orada Xan-Mirzənin hakimiyyətini bərpa etdi [170, 401; 171, 348-349]. Hələ özbək xanları ilə sülh bağlayarkən İsmayıl xüsusi fərman imzalamışdı ki, “əgər Türküstan padşahları öz əhdü-peymanlarından dönsələr, onda biz Ceyhun çayı kənarından ta Dəşt və Xətay vilayətlərinə qədər uzanan Türküstan vilayətini Sahibqranın nəvəsi Babur padşaha bəxş edəcəyik ki, onun mülahimlərinin ixtiyarında qalsın” [170, 396; 171, 344]. Bədəxşan insidentindən istifadə edən Babur İsmayılə məktub yazıb Türküstanın fəthi üçün icazə və hərbi yardım istədi [170, 402; 171, 349-350]. O, qalib gələcəyi təqdirdə bunun müqabilində İsmayılın adına xütbə oxudacağını və on iki imamın şərəfinə sikkə zərb etdirəcəyini vəd edirdi [99, 52].

Baburun məktubunu alan və özbəklərin müqaviləni pozmasından qəzəblənən Şah İsmayıl Əlişəkər bəy Türkman Baharlu, Zeynal xan Şamlu və Məhəmməd sultan Sufioğlu başda olmaqla 5 minlik qoşunu Bəlxə, Bayram xanın sərəncamına göndərdi və onlara Baburla birlikdə Türküstanı fəth etmək tapşırıldı. “Aləmara”ya görə, Babur

özü də 20 minlik “cığatay ordusu” təşkil etmişdi [170, 402; 171, 350]. Lakin R.Məmmədovanın məlumatına əsasən, Mavəraünnəhrə yürüşə hazırlaşan Baburun və qızılbaşların birləşmiş qüvvələrinin sayı 60 min nəfərdən ibarət idi və yerli əhalidən çox sayda könüllülər Babura qoşulmuşdular [84, 45].

Birləşmiş ordu Türküstanın fəthinə Ceyhun çayını keçib Şurqan ərazisini tutmaqla başladı. Səmərqənd yaxınlığında baş vermiş həlledici döyüşdə qızılbaş və cığatay qoşunları Übeydulla xan, Məhəmməd Teymur sultan və Canıbəy sultanın başçılıq etdikləri 60 minlik özbək ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratdılar və 10-12 min nəfər itki verən özbək xanları fərar etdilər [170, 403-404; 171, 350-351]. Beləliklə, Böyük Moğolların rəsmi saray tarixçisi İbn-Mübarəkin xronologiyasına görə, 917-ci ilin rəcəb ayının ortalarında (1511-ci ilin oktyabrında) Səmərqənd şəhəri Baburun əlinə keçdi [172, 42a]. “Aləmara”da qeyd olunur ki, qızılbaşlarla birgə Səmərqəndə daxil olan Babur özünü Şah İsmayılın “bu mülkdəki canişini və vəkili” elan etdi, həmçinin Səfəvi hökmdarının adına xütbə oxudub sikkə kəsdi.

Səmərqənd döyüşündən sonra “Dəşti-Qıpçaq kənarından Ceyhun çayına qədər uzanan ərazidəki bütün özbək hakimləri dərya təlatümlü qızılbaş ordusunun qorxusundan öz vilayətlərini tərk edib, hərəsi bir guşəyə sığındılar; bütün o vilayətlərdən Babur padşahın yanına adamlar gəldilər, o da hakim təyin edib həmin ərazilərə yolladı” [170, 404-405; 171, 352]. Lakin Mavəraünnəhr əhalisinin mütləq əksəriyyəti sünni olduqlarından, onlar Baburun şiə islahatını narazılıqla qarşıladılar [66, 94]. “Aləmara”ya görə, iki aydan sonra “qızılbaş və cığatay orduları arasında bir balaca narazılıq yarandı”. Belə ki, cığataylar qızılbaş qoşununun çıxıb getməsinə tələb etməyə başlamışdılar. Qızılbaş sərkərdələri özbək xanları tərəfdən təhlükənin hələ sovuşmadığını irəli sürüb daha bir il qalmaq istəsələr də, Babur öz qoşununun tərəfini saxladı və nəticədə, qızılbaş ordusu Mavəraünnəhri tərk etdi. Qeyd edək ki, qızılbaşlar bu yürüşdən xeyli qənimətlə (qulamlar, kənizlər, qumaşlar, cəvahirilər, qızılılar) qayıdırdılar [170, 405; 171, 352-353].

Qızılbaş ordusunun Mavəraünnəhri tərk etməsindən istifadə edən Übeydulla xan qışı keçirdiyi Dəşti-Qıpçaqdan qəti hərəkətə keçərək, Orta Asiyanın mərkəzinə soxuldu. 28 aprel 1512-ci ildə Quli-Malik gölü yaxınlığındakı döyüşdə Baburun

qoşunu məğlub oldu və Mavəraünnəhr yenidən özbək xanlarının ixtiyarına keçdi [170, 406-409; 171, 353-356; 66, 96]. Kabula qaçan Babur məcbur olub yenidən Şah İsmayıldan kömək istədi. Lakin onsuz da qızılbaş ordusu Orta Asiyaya doğru yolda idi. Mavəraünnəhrdə qalmış qızılbaş zabiti Məhəmmədcan bəyin 1512-ci ilin əvvəllərində Şah İsmayıl yazdığı raportdan aydın olur ki, “Babur Səmərqənd və Buxara ətrafındakı qələbələrədən sonra təkəbbürlü olub Səfəvilər dövləti ilə ittifaqı pozmaq istəyirdi” [66, 97]. Z.Ə.Əbdü bəyin məlumatına görə, 917 (1511/12)-ci ilin qışında şah Qumda olarkən ona Baburun xəyanət etməsi xəbəri çatdırılmış və o, zilhiccə ayının axırında (1512-ci ilin martında) vəkil Əmir Nəcmi-Sanini Baburu cəzalandırmaq üçün Xorasana yollamışdı [106, 157].

“Aləməra”nın materiallarından bəlli olur ki, Orta Asiyaya göndərilən Nəcmi-Saninin əsas vəzifəsi özbək xanlarını tam darmadağın etmək və artıq Səfəviləri təmin etməyən Baburu hakimiyyətdən kənarlaşdırıb, onun yerinə Xan-Mirzəni təyin etməkdən ibarət idi. Bu məqsədlə elə bir əzəmətli ordu hazırlanmışdı ki, bizim müəllifin yazdığına görə, həmin ordu ilə nəinki Türküstanı, lap “Çin və Maçın” ölkələrini də fəth etmək olardı. Lakin Nəcmi-Sani Bəlxə gəldikdə, Baburun özbəklər tərəfindən məğlub edildiyini öyrənib, istər-istəməz onunla birləşərək Orta Asiyada özbək xanlarına qarşı əməliyyatlara cəlb olundu. Nəcmi-Saninin Bəlxədəki ordusuna Əbdal bəy Dədə, Hüseyn bəy Lələ, Vəlican sultan Əfşar, Zeynal xan Şamlu, Bayram xan Qaramanlu və onun kürəkəni Mirzə Məhəmməd sultan, Məhəmməd sultan Sufioğlu kimi məşhur qızılbaş sərkərdələri daxil idilər. Babur da 15 minlik qoşunla onlara qatılmışdı.

Hərbi işdən başı çıxmayan və intrikaçı xasiyyətə malik Nəcmi-Saninin səriştəsiz komandanlığı üzündən bu kampaniya qızılbaş ordusu üçün fəlakətli məğlubiyyətlə sona çatdı. Hec vaxt Orta Asiyada olmamış Nəcmi-Sani yerli şəraitə dərinədən bələd olan Baburun təklif etdiyi əlverişli marşrutla deyil, özünün seçdiyi istiqamətdə irəliləməyi üstün tutdu. Doğrudur, əvvəlcə yürüş uğurla davam edirdi, qızılbaşlar Hisari-Şadman və Davər qalalarını ələ keçirib irəliləməyə nail oldular. Lakin Nəcmi-Saninin əmirlərin məsləhətlərini qulaqardına vurmaı, əsgərlərə qarşı yersiz cəzalar verməsi, dinc sakinləri qırğına və zülmə məruz qoyması həm qızılbaş,

həm də cığatay ordusu arasında narazılıqlara səbəb oldu. Çılğın və əsəbi Nəcmi-Sani Qarşi qalasının mühasirəsi zamanı səhlənkarlığa yol vermək üstündə hətta çox sevdiyi bacısı oğlu Məhəmməd Kazımı da edam etdirdi, lakin sonra əməlindən peşman olub, dəli olmaq dərəcəsinə çatdı. Qarşi alındıqdan sonra isə Şeyxüm Mirzə başda olmaqla qalanın bütün qarnizonu və dinc əhalisi qətlə olundu [170, 411-425; 171, 359-371]. Bu əməliyyat zamanı 15 min insan öldürüldü [40, 79].

1512-ci ilin payızında qızılbaş ordusu güclü istehkamlara malik Qieduvan ("Aləmara"da Büğlan) qalasını mühasirəyə aldıqda Babur Nəcmi-Saniyə soyuqların düşdüyünü və azuqənin tükəndiyini bildirib, geri çəkilmək zərurətini qeyd etsə də, Nəcmi-Sani mühasirəni davam etdirməkdə israr etdi. Nəticədə, ramazan ayının əvvəlində "qızılbaş ordusunda qəhətlik o həddə çatdı ki, adamların qolunda qüvvət qalmadı, nə qədər ki, atları və dəvələri vardı, hamısını kəsib yedilər". Bundan istifadə edən Übeydulla xan, Məhəmməd Teymur sultan və Canibəy sultan 60 minlik özbək ordusu ilə Qieduvan ətrafında peyda olub, yorulub əldən düşmüş qızılbaş ordusuna həmlə etdilər. Babur və qızılbaş əmirləri hələ imkan var ikən geri çəkilməyi təklif etsələr də, Nəcmi-Sani "özbəklər mənim adımla eşidən kimi onların zəhri yarılacaqdır" kimi mənasız sözlər deyərək, yersiz lovğalıq etdi və qəti döyüşə girməyi qərara aldı. 3 ramazan 918 (12 noyabr 1512)-ci ildə baş vermiş həlledici döyüşdə Babur öz qoşunları ilə vuruşa atılmayıb, fərar etdi. Döyüş qızılbaş ordusunun tam məğlubiyyəti ilə sona çatdı. Səfəvilərin itkilərini gizlətməyə çalışan rəsmi mənbələrdən fərqli olaraq "Aləmara" bu döyüşdə Bayram xan Qaramanlu və qardaşı Əlican sultan Qaramanlu başda olmaqla 20 min qızılbaş döyüşçüsünün həlak olduğunu etiraf edir. Nəcmi-Sani isə əsir düşüb Übeydulla xan tərəfindən qətlə yetirildi. Digər qızılbaş sərkərdələri öz dəstələrinin qalıqları ilə döyüş meydanını pərakəndə surətdə tərk edib müxtəlif istiqamətlərdə qaçdılar [170, 433-440; 171, 379-388].

Bu qələbədən ruhlanan özbək xanları qızılbaşları təqib edərək Xorasana soxuldular. Bayram xanın oğlu Hüsəm bəy Qaramanlu Bəlxdə möhkəmlənmək istəsə də, buna nail olmayıb Fəryaba qaçdı, orada yeznəsi Ağə Məhəmmədin oğlu Ağə Əhmədlə birləşərək, Murğab çayı sahilinə çəkildi. Həmin yerdə 2 minlik qızılbaş

qoşunu ilə onları təqib edən Bayaqu Bahadurun 3 minlik qoşunu arasında baş vermiş döyüşdə B.Bahadur həlak oldu. Əbdal bəy Dədə öz dəstəsi ilə əvvəlcə Mərvə, sonra Astarabada qaçdı. Hüseyn bəy Lələ Herata gəldi və həmin şəhəri ərzaq qıtlığı şəraitində özbəklərə qarşı iki ay müdafiə etdi, lakin sonra oranı tərk edib Sistana çəkilməli oldu, oradan da Yəzddən keçməklə şahın qışladığı İsfahana getdi. Onunla birgə Heratın müdafiəsində iştirak etmiş Zeynal xan Şamlu isə Astarabada qaçdı. Qıcduvandan qaçan 4 min nəfərlik digər bir qızılbaş dəstəsi Badgis bölgəsində əmrəli-türkmən tayfasına mənsub qərravi qəbiləsinin hücumuna məruz qalıb darmadağın edildi və onların sağ qalanları böyük çətinliklə özlərini Astarabada çatdırdılar. Herat və Məşhədi tutan özbək xanları oradakı şiələrə qarşı qırğınlar törətdilər. Beləliklə, Pül-Körpüyə qədər bütün Xorasan təkrarən özbəklərin əlinə keçdi [170, 442-463; 171, 389-411].

Bu xəbərləri alan Şah İsmayıl dərhal “qalibiyyətli qoşunların Xorasan və Türkiyənin işğalına əzm etmək üçün baharın əvvəllərində Sultaniyyə çəmənlərində hazır olması” barədə əmri çaparlar vasitəsilə məmləkətin hər tərəfinə çatdırdı. Novruzdan əvvəl Sultaniyyəyə gələn şah, 1513-cü ilin yaz aylarında 40 minlik ordu ilə Xorasana yürüşə başladı. Şahın yaxınlaşdığını görən özbəklər bir sıra şəhərləri tərk edib qaçdılar. 20 minlik qoşunla Məşhəddə olan Übeydulla xan qızılbaş əmirləri Div sultan Rumlu və Xəlil xan Zülqədərın qoşunları ilə qısa bir toqquşmadan sonra Herata qaçdı, oradan Məhəmməd Teymur sultanı da götürüb Məvarəünnəhrə çəkildi. Div sultanın qoşunları Səfəvi hakimiyyətinə itaətsizlik edən Qarcistan və Badgis vilayətlərini fəth etdilər [170, 464-473; 171, 411-419].

Şah Heratda olarkən onun yanına Qıcduvandan biabırçısına fərar edib, hakimi olduğu Mərv qalasını döyüşsüz özbəklərə təhvil verərək, Astarabada qaçmış keçmiş qorçubaşı Əbdal bəy Dədə gəlib əfv olunmasını xahiş etdi. İsmayıl əvvəlki xidmətlərini nəzərə alaraq, onu öldürmək fikrindən daşınsa da, biabırçısına cəzalandırmaq qərarına gəldi: onun bıığı-saqqalı qırıldı, üzünə “gəzə” və “sefidac” adlanan qadın parfümeriyası çəkildi, əyninə qadın paltarı geyindirildi və bir ulağa tərsinə süvar edilib hamıya ibrət olsun deyə gəzdirildi. Bundan sonra şah əmr etdi ki,

“onu darülirşad Ərdəbilə aparın ki, orada yaşasın və bundan sonra bir də şanlı orduya qatılmasın!” [170, 471-472; 171, 417-418].

Qızılbaş ordusunun yaxınlaşdığını görən Canıbəy sultan Bəlxə tərək edib Mavəraünnəhrə qaçdı. Daha sonra Hisari-Şadmanı ələ keçirən qızılbaşlar Ceyhun çayı kənarında özbək xanlarının və onlara köməyə gəlmiş Dəşti-Qıpçaq qazaxlarının hökmdarı Qasım xanın oğlu Əbülxeyr xanın birləşmiş qüvvələri ilə üzləşdilər. Özbək ordusunun Bayram Atalığın başçılıq etdiyi sağ cinahı və Avlab Atalığın başçılıq etdiyi sol cinahı müvafiq surətdə Durmuş xan Şamlu və Sarı Pirə Ustaclunun qüvvələri tərəfindən darmadağın edildilər və özbək qoşunu qaçmağa üz qoydu. Əbülxeyr xan şəxsən Şah İsmayıl tərəfindən qətlə yetirildi. Lakin şərq sərhədlərində sabitliyin yaranmasını istəyən İsmayıl özbək xanlarının məşhur Nəqşbəndi sufi təriqətinin Buxaradakı şeyxi Xoca Əbdürrəhimin başçılığı ilə göndərdikləri 300 nəfərlik elçi heyətinin sülh təklifini qəbul etdi [170, 490-498; 171, 442-452]. Beləliklə, bu əməliyyatlardan sonra “Amudərya çayı uzun müddət qızılbaş və özbək torpaqları arasında sərhəd olaraq qaldı” [106, 111].

1514-cü ildə Çaldıran savaşıərəfəsində Übeydulla xanın Sultan Səlimlə yazışmalarından aydın olur ki, özbəklər Səfəvilər dövlətinin şərq sərhədlərinə həmlələr etmək planlarından heç də əl çəkməmişdilər [14, 99]. “Aləmara”nın materialları göstərir ki, 1514-cü ilin payızında, Çaldıran döyüşündən dərhal sonra “Xorasan və Türküstan vilayətlərində Şah İsmayılın döyüşdə öldürülməsi barədə sayıələr yayılmışdı”. Teymuri Bədi əz-Zaman mirzənin oğlu Məhəmməd Zaman mirzə Təbrizdən qaçıb Astarabada gəlmiş, orada “öz irsi torpaqlarına sahib olmaq” arzusu ilə Qazi xan başda olmaqla yaka-türkmən tayfasını ətrafına cəmləndirib qiyam qaldırmış və qızılbaş valisi Pirqeyb xanın dəstələrini məğlubiyyətə uğratmışdı [170, 547-548; 171, 527-528; 160, 150]. Lakin Astarabada göndərilmiş qızılbaş qoşunu Məhəmməd Zaman mirzənin qiyamını yatıraraq, onu Qaracistan hakimi Ərdüvan şahı sığınmağa məcbur etdi.

Digər tərəfdən 1515-ci ildə Übeydulla xan və Canıbəy sultan böyük bir ordu ilə sərhədi keçərək, Bəlx ətrafında ciddi müqavimət göstərən Div sultan Rumlunu məğlubiyyətə uğratdılar. Div sultan Əlişəkər xan Baharlunun oğlu Məhəmmədi xanı

Bəlx qalasına komandan təyin edib, özü kömək istəmək üçün Şah İsmayılın hüzuruna yollandı [170, 549-550; 171, 529-531]. H.Rumlunun məlumatına görə, şahla görüşən Div sultan Rumlu və Əmir xan Mosullu özbək basqınlarından və Xorasan vilayətindəki yiyəsizlikdən şikayətlənmişlər, İsmayıl da azyaşlı oğlu Təhmasibi Əmir xan Mosullunun himayəçiliyi altında bütün Xorasanın hakimi təyin etmişdi [160, 154].

1516-cı ildə Məhəmməd Zaman mirzənin və Ərdüvan şahın qüvvələri Bəlx qalasını zəbt etdilər. Lakin 1517-ci ildə onların arasında baş vermiş münaqişə Ərdüvan şahın ölümü ilə nəticələndi və bundan yararlanan Babur şah Bəlxə tutub Məhəmməd Zaman mirzəni özündən vassal asılılığına saldı [170, 555-557; 171, 536-538; 160, 166-167]. “Aləmara”nın məlumatları göstərir ki, Şah İsmayılın hakimiyyətinin sonlarında onunla Babur şah arasında narazılıq yaranmışdı. Bəlx problemi yetmirmiş kimi, Babur 1523-cü ildə Səfəvilərin vassalı olan, keçmiş Teymuri sərkərdəsi Əmir Zünnunun oğlu Şüca bəyin hakimlik etdiyi Qəndəhar şəhərini də işğal etdi. Bu insidentlərdən qəzəblənən Şah İsmayılın göstərişi ilə Babura etiraz məktubu yazılmışdı: “Bu nə ədəbsizlikdir ki, etmişsiniz və etməkdəsiniz? Gah Bəlxin üzərinə gedib, o vilayəti tutaraq aləmin pənahı olan dərğaha nankor çıxıb yağı olan Məhəmməd Zaman mirzəyə verirsiniz, gah da ki, qoşun götürüb Qəndəharın üzərinə gəlibsiz”. Məktubda daha sonra Babur bu cür hərəkətlərdən çəkindirilir və ona bunların “dostluq yoluna” uyğun olmadığı xatırladılırdı. “Aləmara”ya görə, bu məktubdan sonra Babur şah öz qardaşı Nasir mirzənin məsləhəti ilə Şah İsmayıl aralarındakı münaqişəni nizamlamağa çalışmışdı [170, 599-601; 171, 578-579].

Übeydulla xan 27 may 1521-ci ildə Heratı mühasirəyə alsada, Əmir xan Mosullunun müqavimətini qıra bilməyib, iyunun 8-də geri çəkildi [170, 611-613; 171, 589-591; 106, 163]. Tarixi faktlar göstərir ki, o, Şah Təhmasib zamanında da, özünün 946 (1539/40)-cı ilə təsadüf etmiş ölümünə qədər dəfələrlə Xorasana basqınlar etmiş, lakin hər dəfə geri çəkilməli olmuşdu [15, 116-117; 3, 111-112].

Şah İsmayılın öz imperiyasının şərq sərhədlərində yürütdüyü siyasət nəticəsində Xorasanda Səfəvi hakimiyyəti bərqərar olmuş və Ceyhun çayına qədər uzanan ərazilər qızılbaşların nəzarəti altına keçmişdi.

Gənc Səfəvilər dövlətinin xarici siyasətində qərb qonşusu olan qüdrətli Osmanlı imperiyası ilə münasibətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi və lap əvvəldən rəqabət halında olan bu münasibətlər sonradan müharibələrin başlanmasına gətirib çıxarmışdı. XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi – Osmanlı münasibətlərini şərtləndirən bir sıra amillər mövcud idi. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycanın, Cənubi Qafqazın və İranın varlı ərazilərini tutub istismar etmək, həmçinin Azərbaycan və Şimali İrandan keçən Avropa – Asiya tranzit ticarətinin gəlirli yolları üzərində nəzarəti ələ keçirməyə can atan” [106, 105] Osmanlı hakim dairələri zəifləmiş və parçalanmış Ağqoyunlu sultanlığının yerində şiə məzhəbli güclü Səfəvilər dövlətinin meydana çıxmasından bərk narahat olmuşdular. Məşhur fransız tarixçisi F.Braudelin göstərdiyi kimi, “Osmanlıların Səfəvilərə qarşı girişdikləri mücadilə, əslində, Asiyanın içərilərindən gələn ticarət yollarının ələ keçirilməsi qayəsinə yönəlmiş idi” [54, 514].

Lakin daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, Şah İsmayılın özünün də Yaxın Şərqə, o cümlədən də Kiçik Asiyaya dair geniş işğalçılıq planlarının olduğunu nəzərdən qaçırmmaq lazım deyildir. Planlaşdırılan fəthlər əsasında Səfəvi hökmdarı Aralıq dənizi sahillərinə çıxış əldə edərək, Avropa ölkələri ilə birbaşa əlverişli ticarət əlaqələri qurmaq məqsədi güdürdü. Bu mübarizədə tərəflər bir-birlərinə qarşı dini ideologiyadan geniş istifadə edirdilər. Səfəvi – Osmanlı münasibətlərini şərtləndirən amillər arasında Osmanlı ərazisində çoxsaylı Səfəvi tərəfdarlarının, şiə qızılbaşların mövcudluğu mühüm yer tuturdu. Səfəvilər dövləti türk oymaqlarına arxalandığı halda, Osmanlı imperiyasının idarəçilik aparatında qeyri-türklərə, xüsusən də “devşirmə” sistemində əsasən İslamı qəbul etmiş Balkan xalqları nümayəndələrinə istinad edilməsi Anadolunun türk tayfaları arasında narazılıqlar doğururdu. Nəticədə, həmin tayfalar Osmanlıdan üz çevirib Səfəvilərə meyl edirdilər. [32, 181-183; 121, 440; 123, 438; 57, 481]. Anadoludakı yarımköçəri türkman tayfaları Osmanlıların iqtisadi siyasətinə də etiraz bildirirdilər. Çünki bu tayfalar “Fəth Sultan Mehmet zamanından bəri sıx bir şəkildə həyata keçirilən torpağa yerləşdirilib vergiyə bağlanma siyasətindən” narazı idilər və məhz belə bir şəraitdə ortaya çıxan “Şah

İsmayıl Osmanlı düzənini məhkum edir və özünün ədalət gətirəcəyini irəli sürürdü” [53, 148,150].

Beləliklə, Osmanlılardan siyasi, dini və iqtisadi cəhətlərdən kəskin narazı olan Anadolunun yarımköçəri türk oymaqları yenidən qurulmuş Səfəvi dövlətinə yeganə ümid yeri, Şah İsmayıl isə onları Osmanlı zülmündən qurtarmağa gəlmiş “xilaskar”, “Mehdi” kimi baxırdılar. Ş.Mustafayevin təbirincə desək, onlar Şah İsmayılın obrazı ilə “gizli imamın (Mehdinin) gəlişi barədə arzunu əlaqələndirirdilər” [87, 34].

“Aləmara”nın materiallarından aydın olur ki, Səfəvilər dövlətinin yaranması Osmanlı torpağındakı “sufilər” arasında böyük sevincə səbəb olmuşdu. Mənbə Osmanlı ərazisində böyük nüfuza sahib olan şiə yönümlü Bektəşiyyə sufi təriqətinin Səfəvilər dövləti ilə gizli təmaslarına dair digər qaynaqlarda rast gəlmədiyimiz unikal məlumatlar verir. Bu məlumatlar göstərir ki, hələ 1501-ci ildə Şah İsmayıl Təbrizdə taxta çıxdıqdan dərhal sonra Bektəşiyyə təriqətinin İstanbuldakı təkyəsinin mürşidi, xidmətində iki min nəfər sufisi olan Dədə Məhəmməd öz müridi Dədə Həsəni elçi kimi gizlincə Təbrizə göndərərək Səfəvilər dövləti ilə əlaqələr qurmuşdu və Şah İsmayılı təbrik edərək, “ona öz salamlarını çatdırmışdı” [170, 41; 171, 45]. “Aləmara”dakı bu unikal məlumat onu sübut edir ki, XVI əsrin əvvəllərində hətta İstanbulun özündə belə qızılbaş tərəfdarları mövcud idi. Hələ lap əvvəldən qızılbaş hərəkətinə nifrətlə yanaşan və 1488-ci ildə “yolunu azmış Heydəriyyə güruhu” üzərindəki qələbə münasibətilə Sultan Yaqubu təbrik etmiş [110, 67] Osmanlı hökmdarı II Bayəzid Şah İsmayılın Azərbaycan taxtını ələ keçirməsindən bərk narahat olmuşdu. Tarixi faktlar göstərir ki, Azərbaycandan Şərqi Anadoluya qaçmış Ağqoyunlu Əlvənd mirzə ilə sıx əlaqələr saxlayan Bayəzid ona yazdığı məktublarda Əlvəndi digər Ağqoyunlu şahzadələri – Qasım bəy və Murad mirzə ilə birləşərək Səfəvilərə qarşı çıxmağı çağırır və özünün də Ağqoyunlulara hər cür yardım göstərəcəyini vəd edirdi [14, 63-64].

“Aləmara”nın məlumatından bəlli olur ki, Əlvənd 1502-ci ildə Şah İsmayıl ilə ikinci dəfə məğlub olub qaçdıqdan sonra hərbi yardım üçün Bayəzidə müraciət etmiş və məhz onun köməyi ilə Şərqi Anadoluda möhkəmlənmişdi. Bir neçə dəfə Qasım bəyə Şah İsmayıl qarşı birləşməyi təklif etmiş Əlvənd, qəti rədd cavabı aldıqdan

sonra onunla toqquşmalı olmuş və bu zaman Osmanlı hərbi hissələri də Əlvəndin ordusunda iştirakçı olmuşdular [171, 69-71].

Sultan Bayəzid digər bir Ağqoyunlu şahzadəsi Sultan Muradla da sıx əlaqələr saxlayır, onu Səfəvilərə qarşı müharibəyə təhrik edərək öz köməkliyini vəd edirdi. Sultan Murad Şah İsmayılın elçisi Qənbər ağaya məhz “Rum qeysərinə” arxalanaraq Səfəvilərə qarşı vuruşacağını gizlətməmişdi [170, 68; 171, 73; 158, 166]. 1503-cü ilin iyununda baş vermiş Alməbuləği döyüşündə Sultan Muradın ordusunun tərkibində Osmanlı tüfəngçi və topçu birlikləri var idi [170, 76-79; 171, 81-83].

Lakin Ağqoyunlular vasitəsilə Səfəvilərin önündə sədd çəkmək Bayəzidə nəşib olmadı və Azərbaycanla, həmçinin İranın böyük bir hissəsində Şah İsmayılın hakimiyyəti bərqərar oldu. Yeni bir siyasi vəziyyətin təşəkkül etdiyini anlayan Bayəzid Səfəvilər dövlətinə qarşı mövqeyini dəyişdirmiş və artıq onu rəsmən tanımağı qərara almışdı. 1504/05-ci ilin qışında Bayəzid Mehmed Çavuş Balabanın başçılıq etdiyi elçi heyətini bəxşiş və ərməğanlarla həmin zaman İsfahandakı yeni tikilmiş Nəqşi-cahan sarayında olan Şah İsmayılın yanına göndərdi [48, 90].

Tarixi faktlar göstərir ki, bu hadisədən sonra Bayəzid Səfəvilər dövlətinə münasibətdə “dinc yanaşı yaşama” prinsipinə sadıq qalaraq əsasən sülh siyasəti yürütmüşdür. Belə ki, o, hətta 1507-ci ildə Şah İsmayılın müraciətindən sonra ona Ələüddövlənin üzərinə yürüş etmək üçün Osmanlı ərazisindəki Qeysəriyyədən keçməyə icazə vermişdi. “Aləmara”da qeyd olunur ki, “Şah İsmayıl öz cülusunun 7-ci ilində Bağdadı fəth edərkən” qızılbaşlar orada məşhur sünni imamı, hənəfilik məzhəbinin banisi Əbu-Hənifənin məzarını təhqir etmiş və bu hadisə hənəfililiyin rəsmi məzhəb olaraq qəbul edildiyi İstanbul sarayında bir sıra dairələrin ciddi narazılığına və müzakirələrinə səbəb olmuşdu. Səfəvilərə qarşı qəti hərəkət etmək tərəfdarları bu hadisədən bəhanə kimi yararlanırlar və “İslam yox olub gedir” deyə fəryad edərək sultanı Şah İsmayılə qarşı münafişəyə təhrik edirdilər. Lakin saray çevrələrindəki bu radikal əhval-ruhiyyəyə baxmayaraq Bayəzid Səfəvilərlə toqquşmadan qətiyyətlə imtina etdi [170, 515-516; 171, 477-478]. O.Əfəndiyev yazır ki, “Osmanlı sultanının sülhsevərliyi ondan irəli gəlirdi ki, o, Şah İsmayılə qarşı açıq

çıxış edəcəyi təqdirdə öz ölkəsində yaşayan çoxsaylı şiələrin daxili iğtişaşlar törədə biləcəyindən qorxurdu” [106, 108].

Eyni zamanda, 1508-ci ilə qədər keçmiş Ağqoyunlu məmləkətinin fəthi və ölkədaxili düşmənlərinin aradan qaldırılması ilə məşğul olan, sonra isə imperiyasının şərq sərhədlərində ciddi özbək təhlükəsi ilə üz-üzə qalan Şah İsmayıl Osmanlılarla hərbi münaqişəyə yol verməməyə çalışırdı. Ancaq Səfəvi – Osmanlı münasibətlərini gərginləşdirən digər qüvvələr vardı. Sultan Bayəzidin oğlu, Trabzon valisi Səlim Səfəvilərə qarşı sərt siyasətin tərəfdarı idi. “Aləmara” müəllifi Səlimi qəddar və amansız xarakterə malik bir şəxs kimi təsvir edir [170, 232; 171, 149]. 1507-08-ci illərdə Şərqi Anadoludakı bir sıra ərazilərin Səfəvilər dövlətinə birləşdirilməsi və Şah İsmayılın yeznəsi Məhəmməd xan Ustaclunun hakim olduğu Diyarbəkr bəylərbəyliyi Osmanlıların Trabzon vilayəti ilə həmsərhəd olması Səlimi xüsusilə narahat etməyə başlamışdı. Mənbədə deyilir ki, “Məhəmməd xan Ustaclu tamam Diyarbəkr ölkəsini ələ keçirdikdən sonra” Səlim bir neçə dəfə atası Bayəziddən Diyarbəkə hücum üçün icazə istəsə də, rədd cavabı almışdı [170, 240; 171, 138].

Buna baxmayaraq, Səlim atası ilə hesablaşmadan Səfəvilərə qarşı özbaşına siyasət yürüdür və iki dövlət arasında münasibətlərə xələl gətirirdi. O, 1508-ci ildə Əlaüddövlənin oğullarına məktub yazaraq, onları Şərqi Anadoludakı Səfəvi torpaqlarına hücum etməyə təşviq etmişdi. Bizim müəllifin şərhinə görə, “qızılbaşların əhvalını mülahizə edən Sultan Səlim qorxurdu ki, hərgah onlar Əlaüddövləni aradan qaldırsalar, onda bütün Rumu zəbt edəcəklər” [170, 240; 171, 138-139]. Zülqədərliyə Məhəmməd xan Ustacluya qarşı ardıcıl məğlubiyyətlərindən sonra onlardan ümidini kəsən Səlim özü fəaliyyətə başlamağı qərara aldı. “Aləmara”nın məlumatlarına əsasən, 1508-12-ci illər arasında Səlim bir neçə dəfə qızılbaşlarla sərhəd münaqişələrinə girdi. İki ölkənin sərhədində mühüm mövqe olan Ərzincan bölgəsi dinc əhalinin hər iki tərəfdən qarət olunması ilə müşayiət olunan bu hərbi əməliyyatların əsas mərkəzinə çevrildi. Belə ki, Əlaüddövlənin oğullarının məğlubiyyətindən sonra Səlim Osmanlıların Ərzincan hakimi Osman paşaya məktub yazıb, ona Səfəvilərin tabeliyindəki ərazilərə soxulmağı əmr etdi. Lakin Osman paşanın sərhədi keçmiş 12 minlik qoşununun

düşərgəsi gecə vaxtı dağın arxasında pusquda gizlənmiş qızılbaş sərkərdəsi Əhməd sultan Qacarın 6 minlik qoşununun qəfləti hücumuna məruz qaldı. Nəticədə, Osman paşa öldürüldü və ağır məğlubiyyətə uğramış “Rum qoşununun” qalıqları öz ərazilərinə çəkildilər. Qızılbaşlar Osmanlıların “xeymə və xirgahlarını, əmval və əsəblərini” ələ keçirdilər, öldürülmüş “rumilərin” başları Məhəmməd xan Ustaclunun hüzuruna göndərildi [170, 212-213; 171, 142-144].

Lakin bu hadisədən sonra Səlim özü şəxsən 30 minlik ordu ilə Ərzincandakı Səfəvi ərazilərinə basqın edib, çoxlu talançılıqlar törədərək geri qayıtdı [170, 234; 171, 152]. Bayəzidin izacəsi olmadan Səfəvi hüduqları yaxınlığındakı “sərhəddarlara və bəylərbəylərə” məktub yazaraq, onları kütləvi surətdə qızılbaş ərazilərinə hücumla səsələyən Səlim daha bir dəfə sərhədi keçərək, Birəcük qalası ətrafındakı əraziləri çapıb-taladı [170, 240; 171, 157-158].

Səlimin bu hərəkətlərinə cavab olaraq Məhəmməd xan Ustaclu öz qardaşı, Qara-Həmid qalası hakimi Qaraxan xana 12 minlik qoşun verərək, ona “Ərzincanın Sultan Səlimə məxsus nahiyyəsinə basqın edib elə bir xərəbəlik törətməyi tapşırırdı ki, bir də oraları abad etmək mümkün olmasın”. Bu yürüşün “kobud qeysərzadəyə” xəbərdarlıq məqsədi daşdığını bildirən Məhəmməd xan qardaşına Səlimlə birbaşa toqquşmadan yayınmağı və əməliyyatı sürətlə həyata keçirib geri dönməyi əmr etdi. Qaraxanın ordusunun sərhədi keçdiyini öyrənən “o sərhədin əhalisi qızılbaşların qılıncının qorxusundan arvad-uşaqlarının əllərini tutub dağlardakı qalalara getdilər və onların mallarını və əşyalarını, ilxılarını və sürülərini qızılbaşlar ələ keçirdilər”. Osmanlıların Ərzincan paşası güclü mühafizə olunan və ətrafındakı xəndəklər su ilə doldurulmuş qalaya sığındığından qızılbaşlar oranı tuta bilmədilər və Qaraxan Əhməd sultan Qacara 6 min döyüşçü verib onu Toqatın kəndlərini qarət etməyə göndərdi. Cəmi 15 gün çəkmiş bu əməliyyat nəticəsində qızılbaşlar çoxlu qənimətlə geri qayıtdılar [170, 240-242; 171, 158-159].

Səfəvi mənbələri içərisində “Aləmara” yeganə mənbədir ki, Şərqi Anadoluda qızılbaşlarla osmanlılar arasında erkən döyüşlər haqqında ətraflı məlumatlar verməkdədir. F.Kırzioğlunun Osmanlı mənbələrinə və sənədlərə əsasən verdiyi faktlar “Aləmara”nın bu yöndəki informasiyalarını təsdiq edir. Bu faktlara görə,

Trabzon valisi Səlim 1508-ci ilin may-iyun aylarında Səfəvilərin nüfuz bölgəsinə daxil olan Gürcüstandakı İmeretiya knyazlığını özünə tabe etmiş, həmçinin “Ərzincan və Bayburta qədərki əraziləri ziyana uğratmış idi”. Bu məsələ ilə bağlı Şah İsmayıl öz elçisini İstanbula göndərərək, Bayəzidə Səlimdən şikayət etmiş və sultan öz oğluna təcavüzkarlıqdan əl çəkməyi əmr etmişdi. Lakin buna baxmayaraq, Osmanlı müvərrixi Keşfi 1509-cu ilin yazında Səlimin Ərzincana yeni bir yürüş etdiyindən və üzərinə göndərilmiş qızılbaş qoşununu məğlub etməsindən bəhs edir [52, 93-95].

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi – Osmanlı münaqişəsinin qızıqdırılmasında Məhəmməd xan Ustaclunun da böyük rolu olmuşdur. Səlimin basqınlarından sonra o, Şah İsmayıldan xəbərsiz Osmanlı sarayına qadın paltarları göndərərək təhqirlər və hədələr işlətməkdən çəkinməmişdi [170, 244-245; 171, 159-161]. Lakin eyni zamanda, Səlimin qızılbaş ərazilərində basqınları ara vermirdi. 1510-cu ildə Mərv döyüşündən sonra Şah İsmayıl Xorasanda olarkən onun yanına Məhəmməd xan Ustacludan nümayəndə gələrək, Səlimin növbəti soyğunçu basqını haqqında məlumat vermişdi. Məhz bu hadisədən qəzəblənən Səfəvi hökmdarı Şeybani xanın kəsilmiş başının dərisinə saman dolduraraq, onu xəbərdarlıq etmək məqsədilə Sultan Bayəzidə göndərməyi qərara almışdı. İstanbula – Osmanlı sarayına özbək hökmdarının başı ilə yanaşı, onun xəzinəsindən ələ keçirilmiş Bədəxşan ləli ilə dolu bir qutu və Şeybani xanın qollarından açılmış, üzərində 17 dənə almaz, yaqut, zümrüd və ləl olan, Çingiz xanın adı nəqş olunmuş bir cüt bazubənd də “sovqat” kimi göndərilmişdi. Şah İsmayıl öz qələbəsini elçisi vasitəsilə şifahi şəkildə Bayəzidə çatdırırdı: “Vaxt var idi ki, nəvvab-i hümayunumuz Pərvərdigar-i aləmin köməyi və məsum 12 imam həzrətlərinin (ə) imdadı ilə Gilan tərəfdən yeddi nəfər sufi ilə xüroc etmişdik və indi ulu Tanrının inayəti sayəsində Bəlx darvazalarından Durna çayı sahilinə qədər əraziləri iti qılincimizin zərbi ilə fəth etmişik. Çingiz xanın nəvələrindən olan Şeybani xan ki, cahillik və lovğalıq üzündən böyük-böyük sözlər danışdı, cürət meydanına öz ədəbsizlik ayağını qoymuşdu, onun başını kəsib samanla doldurub xidmətinizə göndəririk.” Eyni zamanda, İsmayıl Osmanlı sultanına Səlimin hərəkətləri barədə də şikayətlənirdi: “Ərzimiz ondan ibarətdir ki, öz oğlunuz Sultan

Səlimə deyir ki, öz halında qalsın. Bundan sonra bir də ədəbsizlik etməsin ki, yaxşı deyildir” [170, 383-384; 171, 330-331].

Lakin şah Xorasan yürüşündən geri qayıtdıqdan sonra Təbrizdə olarkən onun hüsuruna Məhəmməd xan Ustacludan daha bir nümayəndə gələrək, Səlimin yenə də qızılbaş ərazilərinə qoşun göndərdiyi və onların Qara-Həmid hakimi Qaraxanla döyüşdükdən sonra geri çəkildiyi barədə xəbər gətirmişdi. Bu hadisə Şah İsmayılı Səlimdən şikayət etmək üçün öz elçisi Süleyman Yasavulu İstanbula göndərməsinə səbəb olmuşdu. İsmayılın elçi vasitəsilə Bayəzidə göndərdiyi məktubda deyilirdi: “Nəvvab-i hümayunumuz hərçənd istəsə də ki, dostluq qaydaları və köhnə əhd-ü peyman aralıqdan qalxmasın, lakin hər dəfə Sultan Səlimdən bizim dövlətimizin mülahizələrinə nisbətə uyğunsuz hərəkətlər vəqə olub və olmaqdadır və ulu dərğahın mülahizələri yalnız Rum mülkünün hökmdarının izzəti xatirinə dostluğu qoruyub saxlayırlar”. Daha sonra məktubda Bayəzidə müraciət edilərək, ona Səlimi bu hərəkətlərdən çəkəndirmək tövsiyyə olunurdu [170, 500-501; 171, 454-456].

Osmanlı salnaməçisi Mehmed Solakzadə göstərir ki, 917 (1511)-ci ildə Anadoluda Şahqulunun başçılığı ilə baş vermiş şiə-qızılbaş üsyanı zamanı Şah İsmayıl nəinki bu üsyanı dəstəkləməmiş, hətta ona sığınan üsyan rəhbərlərini “atalığım Sultan Bayəzid xanın itaətindən çıxmaqda” qınayaraq, onları edam etdirmişdi [31, 22-24].

Göstərilən faktlar sübut edir ki, 1512-ci ilə qədər həm Sultan Bayəzid, həm də Şah İsmayıl bir-birinə qarşı açıq hərbi əməliyyatlardan çəkinərək, əsasən sülh siyasəti yeritməyə çalışmışlar. Hətta Şərqi Anadoluda Səlimin və Məhəmməd xan Ustaclunun qoşunları arasında baş verən insidentlər də dövlətlərarası müharibəyə gətirib çıxarmamışdı. O.Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, “bu iki türk dövlətinin münasibətləri ciddi siyasi və məzhəb fərqlərinə rəğmən bu dövəmdə barış ortamında davam etmişdi” [48, 95].

Lakin 25 aprel 1512-ci ildə qocalmış və zəifləmiş, öz hakimiyyətinin son dövrlərində ölkə daxilindəki vəziyyətə nəzarət etmək iqtidarında olmayan II Bayəzidin öz oğlu Səlim tərəfindən devrilməsi ilə vəziyyət büsbütün dəyişdi. Osmanlı aristokratiyasının “şərq yürüşünün” tərəfdarı olan zümrələrinin fəal dəstəyi

ilə hakimiyyətə keçən Sultan I Səlim Yavuz (1512-20) Səfəvilər dövlətinin aradan qaldırılmasını özünün əsas hədəfinə çevirdi. İ.P.Petruşevski hesab edir ki, “qızılbaşlarla müharibə I Səlimin şəxsi təşəbbüs aktı idi; onun vəzirləri və müşavirləri bu işi son dərəcə təhlükəli və riskli sayırdılar” [91, 239]. Xandəmir yazır ki, Bayəzidin Şah İsmayıl ilə münasibətləri “məhəbbət və səmimiyyət” məqamında olsa da, Səlim hakimiyyətə gəldikdən sonra öz atasının siyasətinə xilaf çıxıb müharibə yolunu tutdu [174, 544].

Hakimiyyətə keçdikdən dərhal sonra qüvvələrini səfərbərliyə alıb “şeyxoğlunun” üzərinə yürüş etmək daxili iğtişaşlar səbəbindən Səlimə nəsisib olmadı. “Aləmara”da qeyd olunur ki, “vəzir-i əzəmin və yeniçəri ağasının” köməyi ilə Səlim, Şeyxoğluna qarşı yumşaq siyasət yürütməkdə ittiham etdiyi “atası Bayəzidi tutub məhbus etdi və öz adına sikkə kəsdirib xütbə oxutdu, qoşunlara baxış keçirdi”. Lakin Səlim ilk növbədə ona tabe olmayan şahzadələri sıradan çıxarmaqla məşğul oldu: “Sultan Bayəzidin həbsi xəbəri onun Amasiya hakimi olan oğlu Sultan Əhməd çatdıqda (Səlim) əmirləri ilə məsləhətləşib atasını qətlə yetirərək car çəkdi ki, Sultan Bayəzid tiryək atıb özünü həlak etmişdir”. Şahzadə Əhməd öz qoşunu ilə İstanbul üzərinə hərəkət etsə də, Səlim tərəfindən hiylə yolu ilə ələ keçirilib öldürüldü. Osmanlı məmləkəti daxilində çəkişmələr təkcə bununla məhdudlaşmırdı. Əhmədin Amasiyada öz adına sikkə kəsdirib xütbə oxutmuş oğlu Murad yeni sultana qarşı güclü müqavimət göstərirdi [170, 502-504; 171, 457-459]. Səlimin öz daxili düşmənləri ilə haqq-hesab çəkəndən sonra Səfəvilər dövləti əleyhinə yürüş edəcəyini yaxşı anlayan Şah İsmayıl önəyici tədbirlər görməyi qəət etdi.

Məhz Osmanlı xanədanı daxilində səltənət rəqabəti qızıışdığı zaman Şah İsmayılın öz xəlifəsi kimi Anadoluya yolladığı Nurəli xəlifə Rumlu aktiv fəaliyyətə başladı. “Aləmara” Nurəlinin təlimatlandırılması və fəaliyyəti, habelə Anadolu qızılbaşlarının dini inancları ilə bağlı digər mənbələrdə rast gəlmədiyimiz unikal məlumatlar verməkdədir. Bizim müəllifin yazdığına görə, “pak etiqaadlı sufilərdən birini Rum vilayətində sakini olan saf fikirli sufilərin yanına göndərmək” qərarına gələn Şah İsmayıl bunun üçün Nurəli xəlifəni seçmiş və onunla “Rum sufiləri” üçün məktub da göndərmişdi: “Bu yüksək sülalənin Rumda sakini olan pak etiqaadlı

sufilərünə elan edirik ki, çün bu vaxtda məsum imam həzrətlərinin (ə) buyuruğuna əsasən Məhəmməd zərbinə və “Əliyyən-vəliyyullah” təbilini nəvazişlə səsləndirib xürruc etmişik və on iki imamın (ə) məzhəbinə rəvac verib əksər sünni və kafir padşahlarını və başqaldıranlarını həlak edib torpağa tökmüşük, haqq məzhəbinin yolunda çalışmışıq və çalışmaqdayıq. Və hal-hazırda əsil-nəsillikcə Şah-i Mərdanın şüələrindən olan Nurəli xəlifəni nəvvab-i hümayunumuzun naibi kimi o tərəfə rəvan edirik. Gərəkdir ki, bu yüksək sülalənin saf fikirli sufiləri onu özlərinin birbaşa xəlifəsi hesab edib onun itaətindən boyun qaçırmasınlar və əgər bir kimsə ona itaət etməzsə, həmin şəxs nəvvab-i hümayunumuzun itaətindən boyun qaçırmış olacaqdır”. Mənbə həmin zaman Anadolu qızılbaşlarının ifrat yönümlü inancılara malik olduğunu üzə çıxarmaqdadır. Onlar öz mürsidləri saydıqları Şah İsmayılı müqəddəsləşdirib, ona pərəstiş edirdilər: “Nurəli xəlifənin Ruma gətməsi xəbəri sufilərə çatdıqda 10 min nəfərə qədər sufi onun başına cəm oldu və məktubu onun əlindən alıb gözlərinin üstünə sürtüb ziyarət etdilər. Nurəli xəlifə hökmdarın başmağını sufilərin yanına aparmışdı və onlar o başmağı öpüb gözlərinin üstünə qoyub dedilər ki, xoş olsun sizin halınıza ki, hər gün mürsid-i kamilin didarını görürsünüz. Məktubu açdıqda çoxlu ehsanlar tökdülər, az qaldı ki, öz canlarını qurban etsinlər və daha sonra o məktub oxunduqda hamısı birdən yerlərindən qalxdılar, bəziləri xəlifənin ayağını öpürdü və bəziləri onun əlini öpürdü və deyirdilər ki, əmr mürsid-i kamilindir ki, biz sənə xidmət edib, başımızı sənənin yolunda qoyaq” [170, 188-189].

İ.H.Uzunçarşılının yazdığına görə, Nurəlinin ətrafına əfşar, varsaq, qaramanlı, turqudlu, bozoxlu, təkəli, həmidelli əşirətlərindən mühüm bir qüvvət toplanmışdı [59, 229]. “Aləməra”nın və H.Rumlunun məlumatlarına əsasən, tezliklə qəti fəaliyyətə başlayan Nurəli xəlifə Faiq paşanın başçılıq etdiyi Osmanlı qoşunu ilə toqquşmalı oldu. Bizim mənbədə Faiq paşa səhvən “Hələb hakimi” deyər qələmə verilsə də, əslində, o, H.Rumlunun qeyd etdiyi kimi Malatya hakimi olmuşdur [160, 134]. Baş vermiş döyüşdə “əjdaha kimi hücum çəkən saf ürəkli sufilər” Osmanlı qoşununu ağır məğlubiyyətə uğradıb xeyli qənimət ələ keçirdilər [170, 189]. Toqatı zəbt edən Nurəli orada Şah İsmayılın adına xütbə oxutdurdu. R.Seyvori düzgün

olaraq qeyd edir ki, “Toqatın işğalı zamanı İsmayılın adına xütbə oxudulması onu göstərdi ki, Nureli xəlifənin kampaniyası Osmanlı ərazisinə sadəcə bir reydlə deyildi; bu, Səfəvilər tərəfindən Anadoludakı Osmanlı hakimiyyətini devirmək cəhdi idi” [130, 84].

Eyni zamanda, Amasiyada qiyam qaldırıb 20 minlik ordu yığmış (H.Rumlu Muradın 10 minlik qoşun yığdığını yazır: 160, 135) və üzərinə göndərilən Dilavər və Şahbaz paşaların qoşunlarını məğlubiyyətə uğratmış şahzadə Murad kömək üçün Səfəvi şahına müraciət etdi və yazdığı məktubda özünün “Şeyx Səfiəddin İshaq ocağının saf etiqadlı sufilərindən olduğunu” qeyd edərək, hakimiyyətə keçəcəyi təqdirdə Şah İsmayıl itaət edəcəyini vəd verirdi. Muradın məktubunu alan İsmayıl cavab məktubu yazaraq, onun müraciətinə müsbət cavab verdi və “Nureli xəlifə Rumlunu o tərəflərə rəvan edəcəyini” bildirdi.

Nureliyə şahzadə Muradla birləşməyi əmr edən Şah İsmayıl “Ərzincan sərhədinin hakimliyini” ona verdiyini bildirdi [170, 504-506; 171, 460-462]. Qaz-çayırı (Qaz-ovası) mövqeyində Muradın və Nurelinin qüvvələrinin birləşməsi baş verdi və onlar Toqat əhalisinin qızılbaşlara qarşı üsyan etdiyini öyrənib, şəhəri tutub yandırdılar [56, 35]. “Aləmara”ya əsasən, birləşmiş qüvvələr üzərilərinə göndərilmiş 10 minlik Osmanlı qoşununu məğlub etdilər və soyuqların düşməsi üzündən 1512-ci ilin sonlarında hərbi əməliyyatları dayandırıb, Şərqi Anadoludakı Kəmax qalasına çəkildilər. Həmin ilin qışında Murad Nureli xəlifədən yanından ayrılaraq, İsfahanda qışlayan Şah İsmayılın hüzuruna yollandı.

Muradı qarşılamaq üçün özünün “böyük əmirlərini” göndərən Şah İsmayıl qiyamçı şahzadə ilə İsfahandakı Nəqşi-cahan imarətində görüşdü və ona söz verdi ki, “inşallah Sizi Rum məmləkətinin bütün hüdudlarının və ölkələrinin padşahı edəcəyəm”. O, şahzadəyə daş-qaşla bəzədilmiş tac və bir dəst bər-bəzəkli qızılbaş geyimi hədiyyə etdi, onun əmirlərinə isə ənamlar payladı. Şah İsmayıl Muradı arxayın edirdi ki, “novruzu qeyd etdikdən sonra bu məkandan qalxıb həməl bürcünün əvvəllərində əmr edəcəyəm ki, qızılbaş ordusu darüssəltənə Təbrizə toplansın” və ordunun bütün hissələri cəm olduqdan sonra o, Muradla birlikdə Sultan Səlim üzərinə gedəcəyini, Toqatdan başlamış Üsküdə qədər bütün Osmanlı ərazisini fəth

edəcəyini bildirirdi [170, 509-510; 171, 470-471]. Bu faktlar göstərir ki, Osmanlı səltənəti daxilindəki iğtişaşlara və özünün Anadoludakı çoxsaylı tərəfdarlarına ümid bəsləyən Şah İsmayıl 1513-cü ilin yazı üçün Osmanlı ölkəsi üzərinə yürüş planlaşdırırdı. Lakin 1512-ci ilin sonu-1513-cü ilin əvvəllərində qızılbaşların Orta Asiya və Xorasan ərazilərində özbəklər tərəfindən ardıcıl məğlubiyyətlərə uğradılması Şah İsmayılı 1513-cü ilin yazında Anadoluya deyil, Xorasana yürüş etməsinə səbəb oldu. Eyni zamanda, bu hadisələr cərəyan edərkən Sultan Səlim öz daxili düşmənlərini sıradan çıxarıb, taxt-tacda möhkəmlənə bildi.

“Aləməra”da qeyd olunur ki, 1512/13-cü ilin qışında Sultan Səlim öz elçisini İsfahanda qışlayan Şah İsmayılın yanına göndərib “iqbal-ü dövlətlə qeysərlik taxtına əyləşdiyini” bildirmiş və ondan şahzadə Muradı təhvil verməyi və Diyarbəkr vilayətindən əl çəkməyi tələb etmişdi: “Hal-hazırda qardaşım oğlu Sultan Murad dərgahımızın müəlimlərindən fərar edib yanınıza gəlmişdir. Görək onu qolu bağlı nəvvab-i hümayunumuzun xidmətinə göndərəsiniz və əmr edin ki, sizin valiniz bizim irsi mülkümüz olan Diyarbəkr vilayətini bizim müəlimlərimizə təhvil versin ki, aralıqda dostluq qaydaları möhkəmlənsin, düşmənçiliyə çevrilməsin”.

Lakin İsmayıl sultanın tələblərini rədd etdi. O, özünün cavab məktubunun əvvəlində Sultan Bayəzidin sülh siyasətini təqdir edir, Səlimi isə hədələməkdən çəkinmirdi: “Sizin səltənət pənahlı atanız səadətli, aqil, diqqətli adam idi, bilirdi ki, nəvvab-i hümayunumuzla çəkişən adam yerlə yeksan olacaqdır və indi ki, sizi lovğalıq bürüyüb, inşallah sizin namübarək başınızı Həzrət-i Əmirülmömininin Xeybəri tutan qolunun qüvvəti ilə kəsib Firəngdəki Portuqal padşahı üçün göndərəcəyəm”¹³. Diyarbəkr məsələsinə gəldikdə isə, Şah İsmayıl oranın babası Uzun Həsənə məxsus olduğunu və buna görə də Səlimin onunla “Həsən padşahın vilayətinin davasını etməyə haqqının çatmadığını” qeyd edirdi. O, həmçinin şahzadə Muradın öz yanında qonaq olduğunu və onu təhvil verməyəcəyini bildirirdi [170, 511-512; 171, 471-473]. Lakin Şah İsmayıl Muraddan istifadə edə bilmədi. Çünki

¹³ O zamanlar bir rəqib hökmdarın başını kəsib xəbərdarlıq məqsədi ilə digər bir potensial düşmən üçün göndərmək dəb idi; burada Portuqal kralının qeyd olunması təsadüfi deyildir, çünki həmin zaman Hörmüz adasına nəzarət uğrunda Səfəvi-Portuqal münasibətlərində gərginlik müşahidə olunurdu [85, 138].

1513-cü ilin yazında şahla İsfahani türk edib Həmədana gəlmiş Murad orada ağır xəstələndi və İsfahana geri göndərildi, orada vəfat etdi [170, 510-511, 515; 171, 471, 476].

Hələ hakimiyyətə gəlməzdən öncə qızılbaşlara dərin nifrət bəsləyən Sultan Səlim yuxarıda qeyd olunan insidentlərdən yararlanaraq, Osmanlı imperiyasının əsas işğal gücünü Avropadan İslam şərqinə keçirdi. Faktlar göstərir ki, o, təkcə Səfəvilər dövlətini deyil, bütün İslam dünyasını öz hökmü altına almaq istəyirdi [151, 153-154]. Osmanlı təhlükəsini özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışan Avropa ölkələri iki türk-müsəlman imperiyasının arasında uzunmüddətli hərbi toqquşmanın baş verməsində maraqlı idilər və onlar Şah İsmayıl, babası Uzun Həsənə söz verdikləri kimi, Osmanlıya qarşı hərbi yardım edəcəkləri ilə bağlı boş vədlər versələr də, bunların heç biri həyata keçmədi. Qərbi Avropa dövlətləri ilə yanaşı, Şərqi Anadoluda, Səfəvi təbəçiliyində yaşayan sünni məzhəbli kürd tayfaları da Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin qızıqdırılmasında canfəşanlıq edirdilər. Kürd əmirləri israrla Sultan Səlimə müraciət edərək, onu Azərbaycan üzərinə yürüşə təhrik edirdilər [140, 118] və təsadüfi deyil ki, Səlimin Azərbaycana yürüşündə 46 kürd əmiri öz silahlı dəstələri ilə fəal iştirak etmişlər [37, 57].

“Aləməra”nın materialları göstərir ki, Sultan Səlim özünün “şərq yürüşünə” ideoloji don geyindirməyə çalışır və öz çıxışlarında Şah İsmayılı “ilk üç xəlifəni (“xüləfa-yi sülüsə”) söyməklə qəbahətli əməllərə yol verməkdə”, habelə “ilk üç xəlifəyə küfr və zındıqlığı nisbət verməkdə” ittiham edirdi [170, 516; 171, 478]. M.Sarayın nəşr etdirdiyi sənədlərə əsasən, “sünni üləması qızılbaşlara qarşı hərbi açılmasının cihaddan da mühüm və əqdam olduğu barədə fitva vermişdi” [55, 19]. Sünni alimlərinin fitvalarında “bir nəfər şiəni öldürməyin 70 nəfər isəvinin qətlindən savab olduğu” vurğulanırdı [19, 181].

Həmin zaman qızılbaş ordusunun böyük qüvvələrinin şərq sərhədlərində özbəklərə qarşı durduğu şəraitdə Şah İsmayılın Osmanlılara qarşı müharibəyə tam hazır vəziyyətdə olmaması Sultan Səlimə böyük üstünlük verirdi. 22 məhərrəm 920-ci ildə (17 mart 1514) Səlim “şərq yürüşünə” başlamaq üçün Ədirnədən çıxıb yola düşdü [31, 25-26]. “Aləməra”dan aydın olur ki, İsmayıl qarşı müharibədə Səlim

“Firəngdən gəlib İslamı qəbul etmiş” şəxslərə böyük ümid bağlayırdı [170, 513; 171, 483]. Öz ordusunun arxasında təhlükəsizliyi təmin etmək adı altında Sultan Səlim Anadoludakı qızılbaş tərəfdarlarına divan tutdu. Osmanlı salnamələrinə istinad edən E.Broun həmin vaxt 40 min şiənin qətlə yetirildiyini qeyd edir [110, 72; 106, 112].

Səfəvi sərhədlərinə doğru irəliləyərkən Səlim İsmayıl iki təhqiramiz məktub yazmış, lakin onlara cavab almamışdı [14, 100]. 920-ci ilin cümadi əl-əvvəl ayında (1514-cü ilin iyulunda) Səlimin ordusu Ərzincana yiyələndi, Nurəli xəlifə əsas qüvvələrlə birləşmək üçün 5 minlik qoşunu ilə Təbrizə doğru geri çəkildi. “Aləmara”ya görə, məhz oradan Səlim İsmayıl elçi göndərərək müharibəyə çağırış barədə üçüncü dəfə müraciət etdi. O, öz məktubunda “hərəkət edib Azərbaycanın sərhədinə çatdığını” və tezliklə Təbrizə gələcəyini bildirirdi. Bu məktub Həmədanda dincələn və müharibəyə hazır olmayan Şah İsmayılı həyəcanlandırırdı: “Çavuş Həzrəti-Zilullahinin xidmətinə gəlib məktubu verdi və o həzrət məktubun məzmunu ilə tanış olduqda ordunun tədarük edilməsi hələ sona çatdırılmadığına görə mübarək xatirinə bir qədər kədər yol tapdı”. Lakin o, döyüşə girməkdən çəkinməyərək, elçi vasitəsilə Səlimə xəbər göndərdi ki, “çün siz bizim dövlətimizin ərazisinə təşrif gətirmisiniz və Həqq-i təala nəyi təqdir etmişdirsə, yerinə yetəcəkdir” [170, 514-515; 171, 476]. Şah İsmayıl öz elçisi Şahqulu ağa ilə göndərdiyi cavab məktubunda II Bayəzid zamanındakı dinc münasibətləri xatırladaraq müharibə istəmədiyini bildirsə də, döyüşə hazır olduğunu qeyd etdi. Cümadi əs-sani ayının sonlarında (avqustun ortalarında) Səlim İsmayıl dördüncü və savaş ərəfəsindəki sonuncu məktubunu göndərərək, onun ünvanına yenə də təhdid və təhqirlər yağdıraraq, əlavə edirdi ki, əgər döyüşdən yayınsan “kişi adı sənə haramdır və yaxşı olar ki, dəbilqəni yaylıqla, zirehli paltarı çadra ilə əvəz edəsən, başçılıq və sərkərdəlik sevdasından əl çəkəsən, çünki sən bu işə, bu iş də sənə yaraşmır” [40, 152]

Əslində Şah İsmayıl Sultan Səlimdən fərqli olaraq bütün qoşunlarını toplamadan qəti döyüşə girməyə məcbur oldu. O, Səlimin üçüncü çağırışına cavab verdikdən sonra dərhal Təbrizə, oradan da Xoy şəhəri ətrafındakı “Çaldıran səhrasına” gələrək, buranın “cəng məkanı” olduğunu bildirmiş və orduya “oturaq” olmağı əmr etmişdi [170, 519-520; 171, 476-477]. Beləliklə, 2 rəcəb 920 (23 avqust

1514)-ci ildə iki ordu üz-üzə gəldi. Bu döyüşdəki qüvvələr nisbəti barədə müxtəlif məlumatlar mövcuddur. “Aləmara” müəlifi döyüş ərafəsini şərh edərkən qızılbaş ordusunun cəmi 18 min nəfərdən, Osmanlı ordusunun isə “saysız-hesabsız qoşundan” ibarət olduğunu qeyd etmişdir [170, 520; 171, 484]. Mənbənin bəzi nüsxələrində isə döyüş səflərindən bəhs olunarkən Osmanlıların 9 səf çəkdiyələri və hər səfdə 100 minlik qüvvənin durduğu göstərilməkdədir [170, 520]. Bu cür fantastik rəqəmlərə O.Bayatın əsərində də rast gəlirik: o, Çaldıran döyüşünün iştirakçısı olmuş qoca adamlara istinad edərək, Səfəvi süvari ordusunun 300 min nəfərdən, Osmanlı ordusunun isə 400 min süvari və 800 min piyadadan ibarət olduğunu iddia edir [79, 73]. Ümumiyyətlə, Səfəvi mənbələri bu döyüşdə iştirak edən qızılbaş qoşununun 12 min süvaridən və 8 minlik yardımçı dəstələrdən, Osmanlı ordusunun isə 200 min nəfərdən ibarət olduğunu qeyd edirlər [25, 69]. Osmanlı salnaməçiləri isə öz ordularının 100 min nəfərlik olduğunu bildirirlər. M.Solakzadə yazır ki, Səlim Sivas gəldikdə “əsgər yoxlaması” keçirmiş və “140 min adam siyahıya alınmışdı”. Lakin Osmanlı sultanı Sivas və Qeysəriyyə ətrafının mühafizəsi üçün 40 min əsgər ayırmış, özü isə 100 minlik ordu ilə yoluna davam etmişdi [31, 27]. Qızılbaşların sayı barədə Osmanlı mənbələri 80 mindən 150 minədək rəqəm göstərir. O.Əfəndiyev qeyd edir ki, “hər iki tərəfin qaynaqları üçün öz qoşunlarının sayını azaldaraq düşmənin sayını şişirtmək xarakterikdir” [106, 116]. İtaliyalı K.Zeno Şah İsmayılın əsas qüvvələrinin Orta Asiyada olması səbəbindən bu döyüşdə 24 minlik Səfəvi ordusunun iştirak etdiyini [140, 58,63], erməni salnaməçisi Martiros isə Səlimin 500 minlik ordusuna qarşı İsmayılın 100 minlik ordu ilə çıxdığını bildirir [83, 166].

Tədqiqatçılar arasında K.Markham Səfəvilərin 30 min, Osmanlıların 200 min nəfərdən [117, 270], P.Sayks İsmayılın ordusunun 60 min, Səlimin qüvvələrinin 120 min nəfərdən [136, 162-163], S.Leyn-Pul Osmanlı ordusunun 120 min nəfərdən [115, 256], B.Səfəri Səfəvilərin 27 min, Osmanlıların 200 min [156, 83], N.Fəlsəfi Səfəvi ordusunun 20 min nəfərdən, Osmanlıların isə 80 min süvari və 40 min piyadadan ibarət olduğunu qeyd etmişlər [187, 52-53]. İ.H.Uzunçarşılı Şah İsmayılın “60 minlik mükəmməl süvari qüvvəsinə” malik olduğunu göstərir [59, 266], Q.Təhiri isə tamamilə Səfəvi mənbələrinin təsiri altında qalır: “Əgər 200 min nəfərdən çox

Osmanlı ordusunun 20 min qızılbaşla üz-üzə qaldığını desək, heç də mübaliğə etmiş olmarıq” [151, 165]. Kürd tarixçisi Həkiməddin İdris Bidlisinin Britaniya muzeyində saxlanan “Səlimnamə” əsərinə istinad edən R.Seyvori Osmanlı ordusunun 100 min, Səfəvi qoşunlarının 40 min nəfərdən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmişdir [130, 87; 128, 41]. R.Seyvorinin təklif etdiyi rəqəmlər bizə daha inandırıcı göründüyündən, biz onları məqbul hesab edirik. Səfəvi ordusu tamamilə süvarilərdən ibarət idi və onlarda xüsusi topçu və tüfəngçi birlikləri mövcud deyildi. Halbuki Osmanlı ordusunda 300 ədəd top və 12 min tüfəngçi fəaliyyət göstərirdi.

İ.Türkmanın məlumatına görə, döyüşdən bir gün öncə keçirilmiş müşavirədə Məhəmməd xan Ustaclu Osmanlılar yolda olarkən, hələ meydana yerləşməzdən öncə onlara hücum etməyi təklif etmiş, lakin Durmuş xan Şamlu qürur üzündən bu təklifə qarşı çıxmış, nəticədə, şah “mən karvanbasan quldur (“hərami-ye qafilə”) deyiləm, Allahın təqdiri nədirsə olacaqdır” deyərək bu təklifi qəti rədd etmiş, üzbəüz, açıq döyüşə üstünlük vermişdi [154, 42]. Polşa tarixçisi B.Baranovski bu qərarı “müsəlman-şərq hərbi kodeksi” ilə izah edir [143, 70].

“Aləməra” bu əhvalatı bir qədər başqa cür işıqlandırır. Qeyd olunur ki, döyüşdən öncə şah “üməra-yi əzəm”dən Məhəmməd xan Ustaclunu, onun qardaşı Qaraxan xanı, Durmuş xan Şamlunu, Məntəş sultan Ustaclunu, Hüseyn bəy Lələni və Nureli xəlifə Rumlunu çağıraraq onlarla məsləhətləşmiş və Osmanlılara qarşı döyüş təcrübəsi olan Məhəmməd xan qat-qat çox olan “Rum ordusu” qarşısında açıq döyüşə girməyin məqsədsüyyğun olmadığını bildirmiş, geri çəkilib uca dağlara sığınmağı və ölkənin hər yerindən qızılbaş qoşunlarının gəlib çatmasını gözləməyi və yalnız bundan sonra əgər Səlim o vaxta qədər çıxıb getməzsə, ona qarşı qəti döyüşə atılmağı təklif etmişdi. Lakin Durmuş xan bu təklifə kəskin etiraz bildirərək, Məhəmməd xanı qorxaqlıqda ittiham etdi: “Sizin bu cür namərdanə sözlər danışmağınız təəccüb doğurur. Biz sizi cəsur və mərdanə bir adam kimi tanıyırdıq. Axı xondgarın öz ordusu ilə birlikdə nə vücudu vardır ki, biz arxamızı ona çevirib fərar edək?! Ona qarşı kişi kimi döyüşüb, onun ruzigarını bərhad edəcəyik”. Yekunda Durmuş xanın mövqeyini bəyanən Şah İsmayıl “cəng təbəllərinin vurulmasını” əmr etdi [170, 520-521; 171, 484-485]. Maraqlıdır ki, Şah Təhmasib də atasının məğlubiyyətində Durmuş xanı

günahkar sayır: “Çaldıran müharibəsindən söz düşəndə mən həmişə Durmuş xana pis dua (lənət) edirəm ki, atam həzrət Şah İsmayılı aldadıb müharibəyə sövq etdi” [35, 35].

Osmanlı ordusunun sağ cinahına Anadolu bəylərbəyisi Xadim Sinan paşa, sol cinahına Rumeli bəylərbəyisi Həsən paşa komandanlıq edirdi, vəziri-əzəm Hersekzadə Əhməd paşa, ikinci vəzir Dukakin-oğlu Əhməd paşa və üçüncü vəzir Mustafa paşa mərkəzdə mövqe tutmuşdular [59, 265-266]. Osmanlıların mərkəzində “azab” adlanan hissələr, onların arxasında artileriya, ondan arxada isə yeniçərilər durmuşdular. Sultan Səlim öz şəxsi qvardiyası ilə yeniçərilərdən arxada idi. Osmanlılar mərkəzdə topları və arabaları bir-birinə bağlayıb möhkəm sədd yaratmışdılar. Şadi paşa Osmanlı ordusunun avanqardına komandanlıq edirdi [102, 60]. Şah İsmayıl isə sol cinaha Məhəmməd və Qaraxan Ustaclu qardaşlarını, nisbətən az əhəmiyyət kəsb edən mərkəzə şiə ruhanilərini (Nizaməddin Əbdülbaqi, Məhəmməd Kamunə, Şərəfəddin Əli) təyin etmiş, özü isə Nurəli xəlifə və s. digər əmirlərlə ilə birgə sağ cinahda mövqe tutmuşdu. Səfəvilərin ön dəstəsi qorçubaşı Sarı Pirə Ustaclunun 5 min qorçusundan ibarət idi.

“Aləmara”ya əsasən, döyüşün əvvəlində Sarı Pirə özünün 5 minlik qoşunu ilə Osmanlıların ön dəstəsinə həmlə etdi və onları böyük itkilərə məruz qoydu. Belə olan təqdirdə Səlimin işarəsi ilə Osmanlıların sağ cinahındakı bəzi hissələr öz çərçilərinin köməyinə tələsdilər. Öz növbəsində Durmuş xan Şamlu da Sarı Pirəni dəstəkləmək üçün irəli atıldı və bu, Mustafa paşanın “hədsiz qoşunla” ona qarşı döyüşə girməsinə səbəb oldu. Bununla da döyüş şiddətləndi. “Aləmara” müəllifi Çaldıran savaşında Şah İsmayılın böyük şücaətlər göstərdiyini qeyd edir. Belə ki, məşhur Osmanlı pəhləvanı və sərkərdəsi Malqoçoğlu ilə üzlaşən İsmayıl təkbətək döyüşdə onu qılıncı ilə ikiyə bölmüşdü [170, 523; 171, 488]. Bu məlumat digər mənbələrlə də təsdiqlənir. M.Cünabədi yazır ki, şah Malqoçoğlunun başına elə bir zərbə vurmuşdu ki, qılınc onun kəmərinə (Xandəmirə görə, “sinəsinə”) qədər işləmişdi [184, 289; 174, 547]. İ.H.Uzunçarşılıının məlumatına əsasən, Çaldıran savaşında “axıncı komandanlarından” Malqoçzadə Balı bəyin iki oğlu – Silistrə sancaqbəyisi Turəli bəy

Malqoçoğlu və Sofiya sancaqbəyisi Əli bəy Malqoçoğlu həlak olmuşlar və bunlardan birincisi şəxsən Şah İsmayıl tərəfindən qətlə yetirilmişdi [59, 268].

Şah İsmayılın sağ cinahdan keçirdiyi hücum xeyli effektiv oldu və o, Nurəli xəlifə ilə birgə Osmanlıların sol cinahını tamamilə sıradan çıxardı [170, 524; 171, 490]. Hətta Osmanlı mənbələri də bu faktı etiraf edirlər. M.Solakzadə yazır: “Bu döyüşdə Rumeli qolu şəhid oldu... Şah İsmayıl Rumeli dəstələrini yox etdi” [31, 32]. Lakin Səfəvi ordusunun sol cinahı eyni müvəffəqiyyəti əldə edə bilmədi. Osmanlı toplarının ilk atəşləri nəticəsində Məhəmməd xan Ustaclu və onun yaxın ətrafındakı 300 döyüşçü həlak oldu. Başsız qalmış və top atəşlərinin zərbəsinə məruz qalan Səfəvi ordusunun sol cinahı pərən-pərən düşdü. Odlu silahın verdiyi üstünlükdən istifadə edən Osmanlı komandanlığı döyüşün gedişini öz xeyrinə dəyişə bildi.

Şah İsmayıl döyüşə-döyüşə özünü Osmanlı topxanasına çatdırıb topların zəncirlərini qırmağa başlasa da, orada mühasirəyə düşdü. Cəmi 7 mühafizəçi ilə mühasirədən sağ çıxmağa nail olmuş İsmayıl onu təqib edən Osmanlı əsgərlərindən yalnız Sultanəli bəy Əfşarın özünü “padşah” kimi qələmə verib əsir düşməsi sayəsində qurtula bildi. “Aləmara”ya görə, Sultan Səlimin çadırına aparılan Sultanəli Şah İsmayıl o qədər çox bənzəyirdi ki, hətta elçi kimi Səfəvi sarayında olub şahla görüşmüş Qazi Çələbi də onun İsmayıl olduğunu söyləmişdi. Lakin Sultanəlinin əsl kimliyi bəlli olduğdan sonra Səlim onun öldürülməsini əmr etdi.

İsmayılın döyüş meydanını tərk etməsindən sonra qızılbaş ordusunun mərkəzinə soxulan Osmanlılar orada “etimadüddövlə, üləma və sədr” başda olmaqla 500 qızılbaş döyüşçüsünü qətlə yetirdilər. Əxi sultan Şamlu şahın döyüş bayrağını aradan çıxara bildi və onun Osmanlıların əlinə keçməsinə imkan vermədi. Meydanda mühasirəyə düşmüş Nurəli xəlifə öz dəstəsi ilə mühasirəni yarıb çıxdı, ondan əlavə Durmuş xan və Qaraxan xan da öz qoşunlarını mühasirədən çıxarmağa nail oldular. Qızılbaş ordusunun qalıqları pərakəndə surətdə Təbrizə doğru geri çəkilməyə başladılar [170, 524-527; 171, 490-494].

Bu döyüşdə tərəflərin itkiləri barədə məlumatlar müxtəlifdir. H.Rumlu 2 min qızılbaşın və 3 min Osmanlı əsgərinin [160, 149], Q.Ə.Qumi Osmanlılardan 5 min nəfərin [25, 69], Ş.Bidlisi 5 min qızılbaş süvarisinin [71, 164], O.Bayat isə 30 min

Osmanlı süvarisinin [79, 74] həlak olduğunu yazmaqdadırlar. Bəzi Osmanlı müəllifləri itkilərin sayını xeyli şişirdərək, özlərinin 30-40 min nəfər, qızılbaşların isə, iki dəfə bundan çox itki verdiklərini qeyd edirlər [102, 61]. “Aləmara” müəllifi bu barədə tam məlumat verməsə də, Osmanlıların artilleriya atəşlərindən sonra üstünlüyü ələ almasından bəhs edərkən “20 min nəfər ruminin və 7 min qızılbaşın” həlak olduğunu bildirir [170, 524; 171, 491]¹⁴. Beləliklə, məşhur Çaldıran döyüşü qızılbaşların məğlubiyyəti ilə sona çatdı. Səfəvilərdən Məhəmməd xan Ustaclu, Sarı Pirə Ustaclu, Hüseyn bəy Lələ, Xadim bəy Xüləfa, Ömir Nizaməddin Əbdülbaqi, Seyid Şərəfəddin Əli, Seyid Məhəmməd Kamunə, Osmanlılardan Rumeli əmirül-ümərası Həsən paşa, Muro sancaqbəyisi Həsən ağa, Sofiya sancaqbəyisi Əli bəy Malqoçoğlu, Silistrə sancaqbəyisi Turəli bəy Malqoçoğlu, Prezridin sancaqbəyisi Məhəmməd bəy, Qeysəriyyə sancaqbəyisi Üveys bəy, Nigde sancaqbəyisi İsgəndər bəy Yusifoğlu, Nikubi sancaqbəyisi Mustafa bəy Mixaloğlu həlak oldular [40, 166].

“Aləmara” müəllifinə görə, Şah İsmayıl “mənam-mənamlik” etmiş, az qoşunla nəhəng ordunun qarşısına çıxmaqla taktiki səhvə yol vermişdi [170, 520; 171, 477]. Həqiqətən də əgər İsmayıl açıq döyüşə girməyib ölkənin içərilərinə çəkilsəydi, onda Osmanlı ordusu, sonrakı hadisələrin göstərdiyi kimi, Azərbaycanda onsuz da çox qala bilməyib geri çəkiləcəkdi. Bizim müəllif qızılbaşların məğlubiyyətinin ən mühüm səbəbini Osmanlıların odlu silahlardan geniş istifadə etməsində görür. Rəvayətə görə, döyüşdən bir gün öncə Şah İsmayıl Sultan Səlimə xəbər göndərərək onu “kişi kimi döyüşməyə” və “topxanadan istifadə etməməyə” çağırmış, Səlim bu təklifi qəbul etsə də, döyüşün gedişində artilleriyadan istifadə etməklə vədinə xilaf çıxmış və bu faktor qızılbaşların məğlubiyyətini şərtləndirən əsas amilə çevrilmişdi [170, 523-524; 171, 489-490]. İtaliya mənbələrində qeyd olunur ki, əgər Osmanlı topları olmasaydı, Səfəvilər qalib gələrdilər və əgər Sultan Səlim məğlub olsaydı, “onda İsmayılın qüdrəti Teymurləngin qüdrətini üstələyəcəkdi, çünki belə bir qələbənin şöhrəti nəticəsində o, özünü Şərqi mütəlak hökmdarına çevirəcəkdi” [140, 61]. A.Müller

¹⁴ Müasir İran alimi F.Musəvi Çaldıran döyüşündə Səfəvilərin 27604 nəfər, Osmanlıların isə 41 min nəfər itki verdiklərini yazır [175, 95-96]. Onun bu cür “dəqiq” statistikanı haradan götürdüyünü bilməsək də, araşdırdığımız mənbələrin heç birində bu cür rəqəmlərə rast gəlmədik. Biz bu məlumatı qeyri-real hesab edirik.

yazır ki, “öz dövlətlərinin paytaxtını müdafiə etmək üçün Çaldıran düzündə döyüşə atılmış qızılbaşların müqayisəyə gəlməz süvari qoşununun fanatikkəsinə cəsurluğu Osmanlı artilleriyası və yeniçərilərin odlu silahları tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldı” [88, 391].

İki türk sülaləsi arasında baş vermiş bu amansız savaş bütün türk – müsəlman aləmi üçün fəlakətli nəticələrə gətirib çıxardı. Əslən Cənubi Azərbaycandan olan İran tarixçisi H.Rzazadə bu məsələni düzgün qiymətləndirərək yazır: “Çaldıran döyüşü eyni dinə qulluq edən və eyni dildə danışan Səfəvi və Osmanlı ordularına və İslam dünyasına böyük zərər vurdu. Göründüyü kimi, bu savaşın qalibləri avropalılar oldular... Biz Şah İsmayılın və onun tərəfdarlarının igidliklərini yüksək qiymətləndiririk və bu azərbaycanlı dahinin üstün xüsusiyyətləri ilə iftixar edirik. Lakin eyni zamanda, bu savaşın hər iki tərəf üçün ziyanlı nəticələrinə görə təəssüf edirik” [161, 21-22].

Şah İsmayıl öz dəstəsi ilə Təbrizə doğru geri çəkilərkən onları təqib edən Osmanlılar güclü həmlə etmiş, nəticədə, mühafizəçilərdən ayrı düşən şah yoluna təkmil davam edib bataqlığa düşmüşdü. Arxadan gələn Osmanlı qoşunundan canını qurtarmağa çalışan Xəlil xan Zülqədər onu bataqlıqdan çıxarmayıb qaçmış, sonradan bu xəyanətinə görə edama məhkum edilmişdi. Nəhayət şahın mehtəri Xızır ağa özünü yetirib İsmayılı və onun atını bataqlıqdan çıxarmış və onlar ətrafa səpələnmiş qızılbaşlardan 700 nəfər toplayaraq Təbrizə hərəkət etmişdilər [170, 527-529; 171, 496-498; 23, 104]. Digər bir məlumata görə isə, Şah İsmayıl döyüş meydanında atdan yıxılmış və Xızır ağa Ustaclu öz atını onun altına çəkərək “Atçəkən” adı ilə məşurlaşmışdı [158, 505; 31, 32-33].

Həmin gecəni Təbrizdə keçirən şah, səhəri gün Sərab şəhərinə çəkildi. Orada olarkən onun həyat yoldaşı, Çaldıran döyüşündə şəxsən iştirak edərək yaralanmış, döyüş meydanından fərar edib iki gün səhralıqda dolaşmış, öz qardaşı Durmuş xanın vəziri Mirzə Şahhüseyn İsfahaniyə rastlaşıb, daha sonra Durmuş xanın atlı dəstələrinə qoşulub Sərabə gəlmiş Taclı bəyim yenidən şahla görüşdü [170, 533-534; 171, 501-502]. Bəzi Osmanlı müəllifləri Taclı bəyimin guya əsir düşməsi barədə əhvalatlar uydursalar da, S.Onullahi ilkin mənbələr əsasında sübut etmişdir ki, o, Çaldıran

döyüşündə iştirak etsə də, əsir düşməmiş, hətta sonralar Şah Təhmasib zamanında sarayda yaşamış, dövlət işlərində iştirakçı olmuş və 1540-cı ildə Şirazda vəfat etmişdir [30, 50]. Qəribədir ki, O.Ekayev “Aləmara”ya istinadən “Şah İsmayılın hərəminin Sultan Səlimin əlinə düşdüyü” barədə məlumat verir [101, 122]. Halbuki “Aləmara” nüsxələrinin heç birində, nə də digər Səfəvi mənbələrində bu barədə informasiya yoxdur.

Şah İsmayıl Təbrizi tərk etdikdən sonra 6 sentyabr 1514-cü ildə Osmanlı ordusu Azərbaycan paytaxtına daxil oldu və sentyabrın 15-nə qədər burada qaldı [106, 119]. Sultan Səlim Təbriz əhlini “Həsən padşah məscidi”nə toplayaraq, orada “qızılbaş xətibinə” sünni xütbəsi oxumağı əmr etmiş, lakin sünni xütbəsi oxumaq məcburiyyətində qalan xətib padşahın adına çatdıqda “Rum xondgarı Sultan Səlim” demək əvəzinə çaşıb “Şah İsmayıl Səfəvi əl-Musəvi Bahadur xan” demişdi. “Rum əmirləri” onu qətlə yetirmək istəsələr də, Səlim xətibdə bir günah olmadığını, “həmişə Şeyxoğlunun adı dilində əzbər olduğu” üçün səhvə yol verdiyini bildirərək, onun qətlinə mane olmuşdu [170, 533; 171, 502-503; 25, 69]. “Rum ordusu” bir neçə gün Təbrizdə qaldıqdan sonra “azuqə azlığı və qəhətlik” üzündən çətin vəziyyətə düşmüş və üstəlik Sərabə çəkilmiş Şah İsmayılın orada yeni ordu toplaması haqqında məlumatların gəlməsi onları Təbrizi tərk edib getməyə vadar etmişdi [170, 534; 171, 503]. Təbrizi tərk edən Səlim Naxçıvan və Bayburddan keçərək Amasiya şəhərinə getdi, 1514/15-ci ilin qışını orada qaldı [91, 240].

Ə.Rəhmani haqlı olaraq qeyd edir ki, “Osmanlıların Azərbaycan hüdüdlərindən tələskənliklə geri çəkilməsi Səlimin qələbəsinin əhəmiyyətini xeyli azaltmış” [96, 40-41]. Çünki F.Sümerin göstərdiyi kimi, “Yavuz Səlimin məqsədi Səfəvi dövlətinə qüvvətli bir zərbə vurmaq deyil, bu dövləti büsbütün ortadan qaldırmaq idi”, lakin o, ömrünün sonuna kimi bu məqsədə nail ola bilmədi [56, 37]. Sultan Səlimin Şah İsmayıl qarşı apardığı müharibədə yeganə nailiyyəti 1515-16-cı illərdə Şərqi Anadolunun fəthi oldu. Biz L.Lokhartın belə bir fikrinə şərik oluruq ki, XVI əsrin birinci yarısında Osmanlı imperiyası öz qüdrətinin zirvəsində olarkən Şah İsmayılın və daha sonra onun oğlu Şah Təhmasibin belə bir nəhəng qarşısında tab gətirə bilmələri və öz dövlətlərinin mövcudluğunu qorumaları heç də kiçik nailiyyət deyildi

[116, 20-21]. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, Çaldıran savaşı Şah İsmayılın Anadoluda və ümumiyyətlə, bütün Yaxın Şərq regionundakı geniş işğalçılıq planlarının üzərindən birdəfəlik xətt çəkdi və bununla da onun hərbi-siyasi fəaliyyətinin 1508-14-cü illəri əhatə edən üçüncü mərhələsi başa çatdı. Həmin hadisədən sonra İsmayıl geniş xarici işğallar və böyük müharibələr haqqında düşünməyərək, yalnız öz dövlətinin bütövlüyünü təmin etməyə, şərq hədudlarını özbəklərin basqınlarından qorumağa və Cənubi Qafqazda Səfəvi hakimiyyətini möhkəmləndirməyə səy göstərdi.

Sultan Səlimin Təbrizi tərk edib gəlməsindən sonra (bizim müəllif bunu “fərar etmək” kimi qələmə verir) Şah İsmayıl öz paytaxtına qayıtdı və dərhal Çaldıran döyüşündə həlak olmuş Məhəmməd xan Ustaclunun əvəzinə onun qardaşı Qaraxan xan Ustaclunu Diyarbəkr bəylərbəyisi təyin edib, onu qoşunla həmin bölgəyə yolladı [170, 534]. 1515-1516-cı illərdə Şərqi Anadoludakı iki qızılbaş sərkərdəsi – Diyarbəkr hakimi Qaraxan xan Ustaclu və Ərzincan hakimi Nureli xəlifə Rumlu həmin ərazilərin Səfəvi dövləti tərkibində qalması üçün kiçik qüvvəyə sahib olmalarına baxmayaraq böyük səy göstərdilər. Eyni zamanda, Osmanlılar 1514-cü ilin payızından etibarən Şərqi Anadoluda öz hakimiyyətlərini bərqərar etmək üçün sistemətik fəaliyyətə başladılar. Bu əməliyyatlar zamanı Səfəvilər Şərqi Anadolunun qızılbaş türk tayfalarına arxalandıqları halda, Osmanlılar əsasən öz həmməzhəbləri olan kürd tayfalarına arxalanırdılar. Həmin illərdə Şərqi Anadoluda qızılbaşlara qarşı aparılan döyüşlərdə kürd mənşəli Osmanlı məmuru İdris Bidlisi başda olmaqla 35 minlik kürd döyüşçüləri iştirak edirdilər [37, 62].

“Aləmara”da Sultan Səlimin Şərqi Anadoluda yerləşib Yusif bəy Varsağa məxsus olan və 300 qızılbaş döyüşçüsünün qoruduğu Kəmax qalasına hücumu və orada qala əhalisinə qarşı qətlə törətməsi haqqında məlumat verilir [170, 534-537; 171, 504-510; 160, 153]. 1514/15-ci ilin qışında Diyarbəkrdə kürdlər Səfəvi hakimiyyətinə qarşı qiyam qaldırdılar [87, 44]. “Aləmara”ya əsasən, üsyanın rəhbəri Əhməd Çələbi Sultan Səlimə məktub yazaraq, ondan kömək istədi. Lakin tezliklə Anadoluya daxil olan Qaraxan uğurlu əməliyyata başladı. O, Diyarbəkrə gedən yolda üzərinə göndərilmiş Həsən paşa başda olmaqla 10 minlik Osmanlı qoşununu özünün

4 minlik qüvvəsi ilə dərədə pusqaya salıb darmadağın etdi və daha sonra 1515-ci ilin yazında Diyarbəkri şəhərini tutmağa nail oldu. Lakin tezliklə Osmanlı ordusu Diyarbəkri mühasirəyə aldı. Mənbənin verdiyi məlumatlara görə, “Qaraxan hər gecə qaladan çıxıb xəndəklərə həmlə edir, Rum ordusunun əsgərlərini qətlə yetirirdi”. O, hər gecə üç dəfə bürcləri gəzib müdafiənin dayanıqlığını şəxsən yoxlayırdı. Şəhərin sünni əhalisi (kürdlər-N.M.) bir gecə fürsət taparaq qala divarını söküb Fətullah paşa və Şərif paşanın qoşunlarını şəhərə buraxsalar da, qızılbaşlar hücumu dəf etmiş və onlardan 2 min nəfərdən çox adam qətlə yetirmişdilər [170, 538-542; 171, 513-519]. Buna baxmayaraq, Bıyıklı Mehmet paşanın (bu şəxs “Aləmara”da və digər Səfəvi mənbələrində Bıqlı Mustafa paşa adlandırılır) başçılıq etdiyi Osmanlı qoşunu 921-ci ilin şaban (1515-ci ilin sentyabr) ayında Diyarbəkri tutmağa nail oldu [142, 704-705]. 1516-cı ilin may ayının ortalarında Qoç-Hisar və Mardin yaxınlığında olan Qoruq adlı yerdə, Dədə-Karqın düzündə 30 minlik Osmanlı ordusu ilə baş vermiş həlledici döyüşdə Qaraxan tufəng atəşi ilə qətlə yetirildi. Lakin Süleyman bəy Ustaclu (“Aləmara” müəllifi onu Qaraxanın əmisi oğlu kimi təqdim etsə də, əslində onun qardaşı idi) Mardində daha bir il müqavimət göstərməyə nail oldu [170, 545-547; 87, 48-49].

Sultan Səlimin Anadoluda aradan qaldırmaq istədiyi digər bir qüvvə Əlaüddövlə Zülqədər idi. 1511-ci ildən etibarən Səfəvilər dövləti ilə yaxınlaşmağa başlayan Əlaüddövlə zaman keçdikcə Osmanlılardan uzaqlaşmış, hətta Səlimin taxta çıxmasını da təbrik etməmişdi. Səlim onu Şah İsmayıl əleyhinə yürüşə dəvət etsə də, o, imtina etmiş, hətta öz ölkəsində Osmanlı ləvazimatçılarına ərzaq və heyvan yemi satışını qadağan etməklə bərabər, Osmanlıların iaşə və təchizatını da yağmalatdırmışdı. Əslində, R.Yınançın qeyd etdiyi kimi, Əlaüddövlə həmin zaman Şah İsmayilla ittifaq halında idi [64, 95-96]. “Aləmara”nın məlumatına görə, 1514/15-ci ilin qışında qızılbaş sərkərdələrinin Şərqi Anadoludakı Osmanlı qarnizonlarına hücumlarından ruhlanan Əlaüddövlə Osmanlılara basqınlar təşkil edib, onların təchizat və azuqə anbarlarını qarət etmək və yandırmaqdan çəkinməmişdi [170, 558-559]. Lakin bunun əvəzində 13 iyun 1515-ci ildə Ördəkli mövqeyində, Durna dağı ətəklərində baş vermiş döyüşdə Osmanlılar Zülqədər ordusunu qəti

məğlubiyyətə uğratdılar və Əlaüddövlə qətlə yetirildi [170, 562; 64, 98]. “Aləmara”ya görə, bu döyüşdən sonra Əlaüddövlənin kürəkəni Sultan Murad Durna qalasına sığınsa da, Sultan Səlimin adından ona məktub yazılmış və tabe olacağı təqdirdə ona Osmanlı hökmdarının “İrandakı canişini” təyin olunmaq vəd edilmişdi. Bundan sonra Murad Əlaüddövlənin bütün xəzinəsini götürüb, qaladan çıxmış və “xondqarın” xidmətinə gəlib, itaətini ərz etmişdi [170, 562-563]. Zülqədər tayfasının bir hissəsi Osmanlıların xidmətinə keçsə də digər bir qismi Səfəvilərə qoşulmağı üstün tutdu. Belə ki, Osmanlı xidmətinə daxil olmuş atasının Fərhad paşa ilə münaqişəsi üzündən Sultan Səlimin əmri ilə qətlə yetirilməsinə etiraz edən Vələdxan bəy Zülqədəroğlu öz tayfadaşlarının bir qrupu ilə üsyan qaldıraraq, Azərbaycana gəlmiş və Şah İsmayılın xidmətinə keçmişdi [170, 593-595].

Şərqi Anadolu əməliyyatlarında Sultan Səlim keçmiş Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Muraddan da istifadə etməyə çalışırdı. Sultan Səlim İranı zəbt edəcəyi təqdirdə oranın hökmranlığını Sultan Murada həvalə edəcəyinə söz vermişdi. Sultan Murad, Ağqoyunlu və Zülqədər tayfalarından 14 minlik qoşun toplayıb Şərqi Anadoluda əməliyyatlara başlasa da, Xarput şəhəri yaxınlığında Öhməd sultan Qacar tərəfindən məğlubiyyətə uğradılıb qətlə yetirildi və onun ordusundan 3 min nəfər həlak oldu, qalanları isə qaçıb dağılışdı. Öhməd, Muradın kəsilmiş başını və üzük taxdığı əlini Şah İsmayıl üçün göndərdi [170, 572-573]. H.Rumlu Sultan Muradın 7 minlik qoşununun Qaraca (və ya Aca) sultan Qacarın 700 nəfərlik qoşunu tərəfindən 920-ci ilin sonlarında (1515-ci ilin əvvəlində) məğlubiyyətə uğradıldığını və özünün də qətlə yetirildiyini, Qaraca sultan Qacarın isə öz qüvvələrindən on dəfə çox olan düşmən ordusuna qalib gəldiyi üçün “Qudurmuş sultan” ləqəbi aldığını qeyd edir [160, 151]¹⁵. Digər bir anonim tarixçi isə Sultan Muradın “Urfada qorçubaşı Durmuş xan Şamlu ilə döyüşdə ölürüldüyünü” və “onun başının 924-cü il şəvval ayının 12-də (17 oktyabr 1518-ci il) Təbrizdə I Şah İsmayılın hüzuruna gətirildiyini” göstərmişdir [21, 11].

¹⁵ Şeyx Həsən Mollazadə Aca sultanın zülqədər tayfasına mənsub olduğunu bildirməklə yanlışlığa yol vermişdir [43, 25].

Lakin bu uğurlara baxmayaraq, qüvvələr qeyri-bərabər idi. Ərzincan hakimi Nurəli xəlifə də ilk vaxtlar uğurlu əməliyyatlar aparmağa nail oldu. O, Osmanlı ordusunun ərzaq alınması üçün tədarük etdiyi xəzinəni “rumlu cavanlarından 3 min nəfərlə” talayıb, Azərbaycana, şahın hüzuruna göndərmiş və əvəzində “padşahlara layiq xələt” almışdı [170, 557-558]. Lakin 1516-cı ildə Ərzincanda baş vermiş həlledici döyüşdə Nurəli xəlifə də qətlə yetirildi və onun qoşunu məğlubiyyətə uğradı [170, 574; 37, 59]. Beləliklə, Osmanlılar tərəfindən 1515-1516-cı illərdə Şərqi Anadoluda aparılmış əməliyyatlar nəticəsində, regionun türkmən tayfaları sıxışdırılır və ərazidə kürd bəyləri söz sahibinə çevrilirdilər. F.Sümer yazır: “XV əsrdə “türkmən ölkəsi” adlandırılan bu bölgədəki türk əhalisi acınacaqlı bir vəziyyətə düşmüşdür. Osmanlı dövlətinin kürd bəylərini öz yerlərində saxlamasının bu işdə mühüm amil olduğu anlaşılır.” Tədqiqatçı etiraf edir ki, “Şərqi Anadolu Səfəvi idarəsində qalsaydı, bir müddət sonra orada ancaq türk dilində danışılacaqdı” [32, 165,190]. Lakin bölgənin Osmanlı hakimiyyəti altına keçməsi oradakı türk əhalisinin zəifləməsinə və Səfəvilər dövləti ərazisinə köçməsinə, bölgədə kürdlərin hegemon rol oynamasına gətirib çıxardı.

1515-1516-cı illərdə Şərqi Anadoludakı qızılbaş qüvvələrini və Zülqədər bəyliyi aradan qaldıran Sultan Səlim 1516-1517-ci illərdə güclü Məmlüklər dövlətinə son qoyaraq, onların tabeliyindəki Suriya, Misir və Hicaz vilayətlərini öz məmləkətinə qatdı [170, 563-571]. “Aləmarə”nin məlumatına görə, bundan sonra Səlim Səfəvilər dövlətinə birdəfəlik son qoymaq üçün növbəti, lakin daha ciddi hazırlıqlara başladı: nəhəng ordu topladı və illərlə bəs edə biləcək ərzaq ehtiyatının yaradılması işlərinə fikir verdi. Eyni zamanda, Şah İsmayıl da Osmanlıların mümkün hücumuna qarşı Azərbaycanda 80 minlik ordu toplayıb gözləyirdi. Lakin Səlim “Azərbaycan vilayətini işğal etmək üçün” yürüşə çıxmağa hazırlaşarkən vəfat etdi və onun yerinə oğlu Sultan Süleyman Osmanlı taxtına əyləşdi. Səlimin ölümü ilə müharibə təhlükəsinin aradan qalxdığını anlayıb xeyli rahatlayan Şah İsmayıl sevincini gizlətməmişdi: “Həmd olsun Allaha ki, ordumuz amadə, düşmənimiz avarə oldu” [170, 590-598]. Sultan Səlimin ölümü 1520-ci ilin sentyabrında baş vermişdi [14, 105].

Səfəvilərin qərb sərhədindəki digər qonşuları Misir Məmlükləri idilər. 1258-ci ildə Bağdadın monqol-tatar orduları tərəfindən işğalından sonra Abbasi xəlifələri nəslinə Qahirədə sığınacaq vermiş Məmlüklər bu himayədarlıqlarından istifadə edərək özlərini bütün müsəlman aləminin liderləri mövqeyində hiss edirdilər. Onlar Qahirəni bütün İslam dünyasının baş şəhəri sayır, Peyğəmbərin vəsiyyət və tövsiyyələrinə yalnız orada düzgün əməl olunduğunu iddia edirdilər [77, 3; 14, 88]. Bu baxımdan yanaşdıqda, şəriyyə əsaslanan Səfəvilər dövlətinin meydana gəlib sürətlə böyüməsi Məmlükləri ciddi narahat edirdi. Məmlük sultanı Qansu Quri 910 (1504/05)-cu ildə II Bayəzidə yazdığı məktubda “şərq diyarında yolunu azmış qızılbaş gürühünün qələbəsi” hadisəsini xatırladaraq, bunu “o tərəfləri bürümüş ictimai fəlakət” kimi qiymətləndirmişdi [110, 69].

“Aləmara”nın məlumatına görə, 1507-08-ci illərdə Səfəvilərin Şərqi Anadoludakı keçmiş Ağqoyunlu ərazilərində möhkəmlənmələri və Diyarbəkrin qızılbaş valisi Məhəmməd xan Ustaclunun uğurlu fəaliyyəti Anadoluda xüsusi maraqları olan Məmlük əyanları arasında ciddi narahatlıqlar doğurmuş və Qahirə sarayında Q.Qurinin iştirakı ilə müzakirələrin açılmasına səbəb olmuşdu [170, 235; 171, 152-153]. Həmin zaman Anadoludakı Osmanlı – Səfəvi hüdudu Sivas bölgəsində Susəhri məntəqəsindən keçir, ondan sonra Fərat çayı boyunca Məmlük – Səfəvi sərhədi başlayırdı: Divriği, Dərəndə, Malatya, Ayıntab Məmlüklərin, Kəmax qalası ilə Xarput və Urfa şəhərləri də Səfəvilərin hüdud şəhərlərini təşkil edirdilər [56, 38]. “Cahangüşa-yi xaqan” əsərindən aydın olur ki, 917-ci ilin başlanğıcında, baharın əvvəllərində (1511-ci ilin aprelində) Məmlüklərlə Səfəvilər arasında sərhəd insidenti baş vermişdi və bu hadisə haqqında “Aləmara”da da geniş məlumat verilmişdir. Q.Qurinin həbəş qulamları korpusunun hər biri “bədheybət divə bənzəyən”, “dağ kimi atlara süvar olmuş” 300 nəfər xüsusi hazırlıqlı döyüşçüsü Sədan Həbəşinin komandanlığı ilə sərhədi pozub bizim fikrimizcə kəşfiyyat və Səfəvi qoşunlarının döyüş qabiliyyətini yoxlamaq məqsədilə Diyarbəkr bəylərbəyliyiinin ərazisinə daxil olmuş, lakin həmin çəmənliklərdə ov etməyə məşğul olan Dəli Dovraq ləqəbli qızılbaş sərkərdəsi Murad bəy Ustaclunun 100 (Bicənə görə 70) nəfərlik dəstəsi tərəfindən darmadağın edilmişdilər. Döyüşün əvvəlində Dəli Dovraq şəxsən

Sədanı öldürmüş, həbəşlərdən 180 nəfər qətlə yetirilmiş, 20 nəfəri əsir düşmüş, qalanları qaçıb öz ölkələrinə getmişdirlər. Əsirlərin çoxu Səfəvilərin tərəfinə keçmiş, Misirə geri qayıtmaq istəyən üç həbəş isə şəxsən Şah İsmayılın əmri ilə sərbəst buraxılmış və onlara ənamlar verərək öz ölkələrinə yola salmışdılar [170, 236-239; 171, 153-156; 158, 480-484]. Şah İsmayıl eyni zamanda Həmzə xəlifə adlı elçisini göndərərək, Q.Qurini Şeybani xan üzərindəki qələbəindən məlumatlandırdı [169, 93-96]. Geri qayıtmış həbəşlərdən məğlubiyyət və şahın alicənablığı haqqında məlumat alan Q.Quri dərhal “Şeyxoğlunun yanına dostluq izharı və bu hərəkətlərin üzrünün istənilməsi üçün gözəl nitq qabiliyyətinə malik seçkin bir adamın göndərilməsini” qərara almış və elçi ilə bərabər Şah İsmayıl üçün “Misir, Məğrib, Rum, Firəng və Zəngibar töhfələri” yollamışdı [170, 240; 171, 157]. Z.Ə.Əbdü bəy yazır ki, Q.Qurinin elçisi 917 (1511/12)-ci ilin qışında şah Qumda olarkən onun hüsuruna gəldilər [106, 157]. Həmin elçi öz sultanı adından şahı Xorasanın fəthi münasibətilə təbrik etməklə yanaşı, sərhəd insidentinə görə də üzrxahlıq etmişdi [158, 485].

Həmin zaman qərbdə Osmanlılar, şərqdə özbəklərlə münafişə vəziyyətində olan Səfəvilər dövləti üçün Məmlüklərlə toqquşmaq sərf etmirdi və Şah İsmayılın əsirləri hörmətlə azad etməsi, Q.Quriyə mülayim tonda məktub yazması da sərhəd insidenti ilə gərginləşə biləcək münasibətləri yumşaltmaq məqsədi güdürdü. İtaliya mənbələrinə əsasən, Çaldıran savaşının ardınca 1514-cü ilin dekabrında Səfəvilərlə Məmlüklər arasında artmaqda olan Osmanlı təhlükəsinə qarşı hərbi ittifaq [140, 121-122] yaradılsa da, tezliklə Q.Qurinin müttəfiqlik şərtlərinə etinasızlığı ucbatından bu koalisiya pozuldu. Nəticədə, 1516-17-ci illərdə Osmanlılar Məmlük dövlətinə son qoyub onun ərazisini bütünlüklə işğal etdilər. “Aləməra”da qeyd olunur ki, Məmlük dövlətinin süqutundan sonra Osmanlı xidmətinə keçmiş Məmlük sərkərdələri olan Qəzzalilər nəslinin bəzi nümayəndələri Osmanlılara qarşı qiyam qaldırıb Səfəvilərə sığınmışdılar [170, 580; 171, 560]. Çox güman ki, bu hadisə Osmanlı xidmətinə keçib Suriya hakimi təyin edilmiş Məmlük sərkərdəsi Canberdi əl-Qəzzalinin qiyam qaldıraraq 1521-ci ildə öldürülməsindən [79, 199] sonra baş vermişdir.

“Aləmara”nın materiallarına əsasən, Çaldıran məğlubiyyətindən sonra Şah İsmayıl Cənubi Qafqazda öz mövqelərini gücləndirmək üçün xüsusi tədbirlər gördü. Şirvan hələ 1500-cü ildən Səfəvilərdən asılı olsa da bu asılılıq bir o qədər də güclü deyildi. S.Aşurbəyli göstərir ki, Şirvanşah II İbrahim Şeyxşah (1502-1524) yalnız Şah İsmayılın ali hakimiyyətini tanıdıqdan və ona tabe olduqdan sonra Şirvanda hakimiyyətini davam etdirmişdir. Lakin o, 1507-09-cu illərdə itaətdən çıxmış, yalnız İsmayılın Şirvana ikinci yürüşündən sonra yenidən xərac ödəməyə razı olmuşdu [4, 318-319]. Şeyxşah 1517-ci ildə öz elçilərini Təbrizə göndərüb qəti olaraq Səfəvilərdən vassal asılılığına düşdü [106, 129]. O, hətta özü bundan sonra şəxsən 1518-ci və 1521-ci illərdə iki dəfə İsmayılın hüzuruna gələrək onunla görüşmüşdü [4, 320]. “Aləmara”da 1503 və 1510-cu illərin hadisələrindən bəhs edilərkən Şirvanın adı Səfəvilərdən asılı olan vilayətlər sırasında çəkilsə də [170, 66,379; 171, 71,325], Şeyxşahın itaətsizliyi və Şah İsmayılın Şirvana təyin etdiyi bəylərbəyini qovması xüsusi vurğulanır [170, 604; 171, 582]. Yalnız İsmayılın növbəti hücum təhlükəsi Şeyxşahı “öz böyüklərini də götürüb, boynuna qılınc asaraq dünyanın pənahı olan ulu dərğaha gəlməyə” məcbur etmiş və o, Şah İsmayıl tərəfindən yaxşı qarşılanmışdı. Bu hadisədən sonra onların münasibətləri tamamilə qaydasına düşmüş və hətta 1523-cü ilin noyabrında Şah İsmayıl Şeyxşahın qızı ilə evlənmişdi [170, 610-611]. Bu evlilik 1523-cü ilin noyabrında baş vermişdi [174, 599]. “Aləmara”da qeyd olunur ki, 930-cu (1524-cü) ildə II İbrahim Şeyxşah vəfat etdikdə onun oğlu “Sultan Xəlil dünyanı qoruyan hökmdarın (Şah İsmayılın – N.M.) fərmanına uyğun olaraq Şirvanda onun yerinə hakimiyyətə gəlmişdi” [170, 626].

XVI əsrin əvvəllərində Gürcüstan bir neçə knyazlığa (Kartli, Kaxeti, Mesxi və İmeretiya, yəni, Baş-ı-açıq) bölünmüşdü. “Aləmara” müəllifi 921 (1515/16)-cı ilin hadisələrindən bəhs edərkən gürcü knyazlarının “bir-birilə müttəfiq olaraq cəmiyyət etdiklərini, Qarabağ vilayətinə basqın edib taxt-ü talan törətdiklərini, o vilayəti çoxlu dağıntılara məruz qoyduqlarını” qeyd edir. Məhz bu hadisə Şah İsmayılın Div sultan Rumlunu 15 minlik qoşunla Gürcüstan üzərinə göndərməsinə səbəb oldu. Gürcüstana daxil olan qızılbaş ordusu gürcü qoşunlarını məğlubiyyətə düşər edib onlardan iki min nəfəri qətlə yetirdi və Div sultan “fəth və firuzluqla geri qayıtdı”. Bizim müəllif

qızılbaşların Gürcüstana ikinci yürüşünü Məhəmməd Zaman mirzənin Bəlx qalasına yiyələnməsindən sonrakı vaxta, qış aylarına, yəni, 1516/17-ci ilin qışına aid edir. O yazır ki, Div sultanın rəhbərlik etdiyi qızılbaşlar bu dəfə 20 min süvari və 17 min piyadadan ibarət gürcü ordusunu məğlub edərək, onlardan 7 min nəfəri qırışıdılar. Tiflisi işğal edən Div sultan bir ay orada qalmağa nail olmuş, yalnız ailəsinin Bəlxə tərk edib Qarabağa gəlməli olduğunu öyrəndikdə, Tiflisdən əl çəkib Qarabağa getmişdi.

Qızılbaş ordusunun Gürcüstana üçüncü yürüşü Kaxeti hakimi Əlvənd (Levond) xanın itaətsizliyi ilə əlaqədar oldu¹⁶. Gürcülərin qüvvələrini yenə də darmadağın edən Div sultan Levondu əsir tutub Qarabağda qışlayan Səfəvi hökmdarının hüzuruna apardı. Şah İsmayılın ayağını öpən gürcü knyazı bağışlanmasını xahiş etdi və bundan sonra şah onu əfv edərək öz əvvəlki mülkünə hakim təyin etdi. Bundan sonra Mesxi çarı Qərqrə (IV Kvarkvare) də şahın dərğahına gəlib, öz irsi mülkünə təsdiq edildi [170, 604-609; 171, 582-587]. O.Əfəndiyev Div sultanın Levonda qarşı yönəldilmiş bu üçüncü yürüşünün 927 (1521)-ci ildə baş verdiyini və bunun nəticəsində Kaxeti hakimi Levondun, Mesxi hakimi IV Kvarkvarenin, Kartli hakimi VIII Davidin və Baş-ı-açıq hakimi Mənuçöhrün Şah İsmayılın Naxçıvandakı qərargahına gəlib təbə olduqlarını bildirir [102, 63]. 1516-21-ci illər ərzində edilmiş yürüşlər nəticəsində Gürcüstanın böyük bir ərazisi Səfəvilər dövlətinə təbə edildi. Lakin gürcü knyazları fürsət tapdıqca itaətsizlik göstərirdilər. “Aləmara”da göstərilir ki, Şah İsmayılın Şeyxşahın qızı ilə evlənməsindən iki ay sonra (1524-cü ilin yanvarı) Levond yenidən qiyam qaldırmış və bu, qızılbaş ordusunun onun qoşunlarını növbəti dəfə darmadağın etməsi ilə nəticələnmiş, Levondun özü isə Baş-ı-açıq vilayətinə qaçmaqla canını qurtarmışdı [170, 611; 171, 588].

2.3. Şah İsmayıl Xətəinin şəxsiyyəti

Şah İsmayıl özünün 37 illik ömrü ərzində çox keşməkeşli bir həyat yolu keçmişdir. O, hələ bir yaşında ikən atasını itirdikdən sonra əvvəlcə həbsə atılmış,

¹⁶ F.Kırzioğlu “Yavuzun ölümünə qədər Şah İsmayıl Gürcüstana toxunmadığını” bildirməklə [52,s.99] ciddi səhvə yol vermişdir. Halbuki qızılbaşlar istər “Aləmara”nın, istərsə də digər mənbələrin məlumatlarına əsasən, I Səlimin hakimiyyətinin son illərində dəfələrlə Gürcüstana hərbi yürüşlər etmişlər [bax: 102, 63; 15, 115-116].

daha sonra isə atasının sadıq tərəfdarları vasitəsilə Gilana qaçırılaraq orada gizlədilmiş, nəhayət, 12 yaşına çatdıqda fədakar türk qızılbaş tayfalarını ətrafına toplayaraq “xüroc etmiş” və nəticədə, 1500-01-ci illərdə Şirvanşah Fərrux Yəsarı və Ağqoyunlu Əlvənd mirzəni məğlub edərək, “Azərbaycan səltənətinin taxtgahını” ələ keçirib Səfəvilər dövlətinin əsasını qoymuşdu.

“Aləməra” ilə tanış olmayan Ə.Tahiri “Səfəvi mənbələrinin heç birində onun (Şah İsmayılın – N.M.) üzünün, bədən dərisinin, saçının rəngi və ya bu kimi zahiri əlamətləri haqqında heç bir qeydə rast gəlinməməsindən” şikayətlənir [151, 146]. Halbuki digər müvərrixlərdən fərqli olaraq bizim müəllif İsmayılın xarici görünüşünü şərh edərək, onun hakimiyyətə gəlmək ərəfəsində “başına qırmızı tac qoymuş 14 yaşlı, şabalıdı saçlı, ağ üzlü və qoç baxışlı bir cavan” olduğunu bildirir [170, 42; 171, 46].

Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə nail olmuş Şah İsmayıl qısa müddət ərzində Sultan Murad, Əmir Hüseyn Kiya Çəlavı, Rəis Məhəmməd Kərrə, Kürd Sarom xan, Əlaüddövlə Zülqədər, Barik bəy Pornak, Məlik Fəyyaz Müşəşəyi, Məhəmməd Şeybani xan və s. kimi rəqiblərini sıradan çıxararaq, istinadgahı Azərbaycan, rəsmi ideologiyası şiəlik olan nəhəng bir türk imperatorluğu yaratmağa nail oldu. Sultan Səlim öz məktublarında onu qədim türk hökmdarı Əfrasiyab (Alp Örtönqə) ilə eyniləşdirir [110, 12], Azərbaycan sufiləri arasında məşhur olan poemalarda isə o, “Türküstanın piri”, “Azərbaycan türklərinin başçısı” kimi xarakterizə olunurdu [122, 1006a]. “Aləməra”nın məlumatına görə, “o şəhriyarın qısa bir müddət ərzində Gilandan 7 nəfər sufi ilə birlikdə, xəzinəsiz və ordusuz xüroc edib belə bir kiçik zaman müddətində neçə-neçə böyük şanlı padşahları öz yolundan kənarlaşdıraraq, bu böyüklüyündə həşmətə yüksəlməsi” hələ onun öz müasirlərinin heyratına səbəb olmaqda idi [170, 145].

“Aləməra” üzərində apardığımız hesablamalara əsasən, mənbədə Şah İsmayıl zamanında qızılbaş ordusunun həyata keçirdiyi irili-xırdalı 100-ə qədər döyüş əməliyyatı haqqında məlumat verilmişdir ki, bunların da 1/3 hissəsindən çoxu şəxsən İsmayılın komandanlığı altında aparılmış və o, iştirak etdiyi döyüşlərdən yalnız birini – 1514-cü ildə Osmanlılara qarşı keçirdiyi Çaldıran vuruşmasını uduzmuşdu. O,

özünün peşəkar süvüri ordusuna arxalanaraq, daim açıq döyüşü üstün tutur və öz rəqiblərini çox vaxt qədim türk savaş ənənələri əsasında məğlub etməyi sevirdi. Odlu silahlara, xüsusən də artileriyaya nifrət edir, “namərdin mərddən ayırd edilməsi və müəyyənləşdirilməsi üçün qılınc sıyrmağın” zəruriliyini vurğulayır, artileriyadan istifadənin namərd işi olduğunu deyirdi [170, 523; 171, 489]. İştirak etdiyi döyüşlərdə təkcə bacarıqlı sərkərdə deyil, həm də məğlubedilməz pəhləvan kimi ad çıxarmışdı. Bizim müəllif yazır ki, döyüşlərdə “özünü hər kimə yetirərdisə, onu bir zərbə ilə yerə sərərdi”, bəzən isə hətta rəqibinin “başına elə bir zərbə endirərdi ki, qılınc onun kəmərinə qədər işləyib onu ikiyə bölərdi” [170, 45,523; 171, 49,488-489]. Savaş vaxtı düşmən ordusunun adlı-sanlı bahadırları ilə təkbətək döyüşə girməkdən çəkinmirdi: o, Mustafa paşa, Məlik Fəyyaz, Ərəb Nəim, Pəhləvan Möhsün, Polad Sultan, Əbülxeyr xan, Malqoçoğlu və s. kimi öz zamanəsinin ən məşhur sərkərdə və pəhləvanlarını məhz ikitərəfli çarpışmalarda məğlub edib yerə sərmişdi. Şah İsmayılın döyüş vaxtı “insanlara Rüstəm-i dastanı unutdura biləcək igidliklər göstərdiyini” [170, 164] bildirən “Aləmara” müəllifi yazır ki, “heç kim qılınc vurmaqda, zorda, pəhləvanlıqda və şücaətdə o şəhriyara çata bilməzdi” [170, 235; 171, 153].

Çətin və çıxılmaz vəziyyətlərdə bütün ordunu arxasınca aparmağa və qalib gəlməyə nail olurdu. Şirvana yürüş zamanı Kür çayının, İraqda əməliyyatlar apararkən Şətti-Bağdad çayının keçilməsi ilə əlaqədar problem və tərəddüdlər yarandıqda, məhz İsmayıl ilk olaraq özünü atla suya vurmuş və əsgərləri arxasınca səsləyərək ordunu itkisiz çaydan keçirməyə nail olmuşdu [170, 53,163; 171, 58,126]. Həmədan yaxınlığındakı Almabulağı döyüşündə Sultan Muradın əsgərləri sürətli qızılbaş süvarilərinin həmləsinin qarşısını almaqdan ötrü döyüş səfləri önündə od qalasalar da, yenə də məhz İsmayıl çökünmədən özünü “həmin yandırıcı atəşə” atıb keçib getmiş və qızılbaşlar da onun ardınca hərəkət etmişdilər [170, 76]. Süvari qızılbaş ordusu əsasən düzənliklərdə və açıq ərazilərdə əməliyyatlar aparmağa öyrəncəli olduğundan bəzən qalaların alınması və ya dağlarda döyüşlər onlar üçün problem yaradırdı. Belə gərgin anlarda yenə də İsmayıl önə çıxır və şəxsi fədakarlığı sayəsində döyüşün müqəddəratını həll edirdi. Məsələn, dağlıq ərazidə yerləşən

Gülxəndan qalasına hücum zamanı özü şəxsən ordunun önündə getmiş, “qılınc zərbi ilə qala darvazasının çərçivəsini sındıraraq” qalaya birinci daxil olmuşdu [170, 116].

Bəzi tədqiqatçılar onu çoxlu qanlar tökməkdə və mərhəmətsizlikdə ittiham edirlər [62, 278; 78, 101]. Halbuki o, əksər hallarda hətta ən zəif rəqibləri ilə müharibədən əvvəl “cəng-ü cidala ehtiyac olmaması üçün” sülh təklifləri edər, yalnız qəti rədd cavabı aldıqdan sonra hərbi əməliyyatlara başlayardı [170, 44,67,103,118,161,190,198,356,477,579]. Heç vaxt məğlub etdiyi qoşunun arxasınca gedib onları təqib etməz və onların salamatlıqla qaçıb qurtulmalarına imkan yaradardı. “Aman vermək imandadır” deyən [170, 65; 171, 174] Şah İsmayıl təslim olanları bağışlayır, hətta onları öz mülahizmləri cərgəsinə qəbul edirdi [170, 45,52,79,120,164,187,239,478]. Lakin ciddi siyasi, ideoloji rəqib hesab etdiyi şəxslərə qarşı amansızcasına davranır, onları diri-diri, yaxud cəsədlərini yandırır, şüəliyin yayılmasına açıq etirazlar olan yerlərdə zorakılıqdan istifadə edilməsini və qətlər törədilməsini məqbul hesab edirdi [170, 49,132,139,169,515]. A.Müllərin və İ.Petruşevskinin göstərdikləri kimi, bu cür hadisələr İsmayılın şəxsiyyətindən deyil, onun yaşadığı zamanın reallıqlarından irəli gəlirdi [88, 392; 91, 244]. Buna baxmayaraq, İsmayıl hərbi əməliyyatlar aparılan ərazilərdə müqavimət göstərməyən dinc əhalinin zərər çəkməsinə razı deyildi. O, Təbəş vilayətinə yürüş edərkən qızılbaşlar tərəfindən əsir alınmış dinc sakinlərin dərhal azad olunmasını əmr etmişdi [170, 142; 171, 96].

İsmayıl orduya qayğıkeşliklə yanaşır, hər bir əsgərin ehtiyacları ilə maraqlanır, atı zəif olanlara öz şəxsi tövləsindən yaxşı atlar bağışlayır, əsləhəsi olmayanlara cəbbəxanadan əsləhə “əta edirdi”. Çox vaxt ələ keçirilmiş qənimətin əksəriyyətini ordusuna paylayardı. Döyüşlərdə “şəhidlik dərəcəsinə çatmış sufilərin övladlarına əvvəlkindən daha artıq şəfqət göstərir, onları yüksək mərtəbəyə qaldırırdı” [170, 170]. Lakin savaşa səhlənkarlıq və qorxaqlıq göstərənləri kimliyindən asılı olmayaraq sərt cəzalandırırdı. Əsgərlərini döyüş zamanı zəiflik göstərməməyə çağıraraq, onlara “ey dostlar, mərdliklə namərdliyin arasında bir addımlıq yol vardır” deyər xəbərdarlıq edirdi.

“Aləməra”dan aydın olur ki, xarizmatik şəxsiyyəti və parlaq qələbələri sayəsində qızılbaşlar ona müqəddəs bir insan kimi pərəstiş edirdilər [170, 189,525]. Bu tipli informasiyalara venesiyalıların səyahətnamələrində də rast gəlmək mümkündür. S.N.Ergün yazır ki, “Şah İsmayıl sevənlər onu fəvqəlinsan hesab edir və kəramət sahibi olduğuna inanırdılar” [49, 12]. Dövlət idarəçiliyində şəriyyə əsaslanan Şah İsmayıl dini ideologiyadan heç də yalnız sadəcə siyasi bir alət olaraq istifadə etməyi düşünmür, sidq ürəklə tapındığı həmin məskurədən irəli gələn prinsiplərin həyata keçirilməsini özü üçün müqəddəs bir borc hesab edirdi. O, sadəcə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmağı məqbul hesab etmir və özünün haqq bildiyi məzhəbə rəvac vermək yolunda çarpışdığını bildirirdi [170, 58; 171, 62]. Öz azgınlıqları ilə məşhur olan Xuzistan hökmdarı Məlik Fəyyaz ona sərvət vermək müqabilində canını qurtarmaq istəsə də, Şah İsmayıl var-dövlət uğrunda deyil, əqidə uğrunda vuruşduğunu bildirmiş, “mənim sənə malına və sərvətinə heç bir tamahım yoxdur” deyərək, Fəyyaza qarşı savaşı sona qədər davam etdirmişdi [171, 137]. Mənbələrin şahidliyinə əsasən, o, sərvət uğrunda vuruşmadığını göstərmək üçün öz qoşununa 1500-cü ildə Şirvana yürüş zamanı şirvanşah xəzinəsindən ələ keçirilmiş ləl-cəvahiratı və digər qənimətləri bütünlüklə çaya tullamağı əmr etmişdi [157, 115].

Dövlət işlərində öz əmirləri ilə məsləhətləşməyi sevsə də, fikir müxtəlifliyi üzə çıxdıqda, çox zaman qətiyyət göstərərək, öz qərarlarını onlara qəbul etdirməyə nail olurdu. Peyğəmbər nəslinin davamçısı, müqəddəs hakimiyyətin – “vilayət duduğunun” xələfi olaraq hökmranlıq edən Şah İsmayıl öz idarəçiliyində haqq-ədalətə diqqət yetirməyə çalışırdı. O, müxtəlif yerlərdə olarkən sakinlərlə görüşür, onların problemlərini dinləyir, ədalətsizliyə məruz qalanların haqqını bərpa edir, “yoxsulların və rəiyyətin əhvalı ilə maraqlanır”, onlara ənamlar paylayır, dövlət işlərində ədalət nümayiş etdirirdi [170, 95,160,340,500; 171, 121,176-177]. O.Əfəndiyev yazır ki, “tarixi qaynaqlar Şah İsmayılın siyasətini, xalqa münasibətini yüksək qiymətləndirir, onun ədalətli və səxavətli bir hökmdar olduğunu qeyd edirlər” [35, 42].

Dini motivli bir dövlət qurmasına baxmayaraq bəzi tədqiqatçılar onu az qala içki düşkünü kimi xarakterizə edirlər. Məsələn, F.Sümer qeyd edir ki, Şah İsmayılın

“miniatürlərə görə, uzun bıqlı, matruş, türkmən üzlü bəyləri ilə gecə-gündüz içdiyini bilirik” [56, 38]. Görkəmli tədqiqatçı miniatürlərdə əksini tapmış qabların içərisindəki içkinin məhz şərab olduğunu necə müəyyənləşdirdiyini bildirməsə də, iddia edir ki, “içkiyə qarşı aşırı düşkünlüyü onun gənc yaşında həyata vida etməsində hər halda çox mühüm bir amil olmuşdur” [56, 57]. Halbuku mötəbər mənbələr Şah İsmayılın şərab içilməsinə və sərxoşluğa qarşı sərt münasibət göstərdiyini qeyd edirlər [170, 202; 171, 112; 158, 252]. Eys-ışrətdən xoşlanmayan Şah İsmayıl öz məmləkətinin ətrafında daim at cövlan etdirməsi ilə öyünürdü və hətta Sultan Hüseyn Bayqaranın ona hədiyyə göndərdiyi rəqqasələr qrupunu da acıqla geri qaytarmışdı [1, 21].

Dini ideologiyanı əldə rəhbər tutaraq öz səltənətini müqəddəslik örtüyünə bürüməyə çalışan İsmayıl ibadətə xüsusi fikir verirdi. Onun İraqdakı Kərbəla, Nəcəf, Kazimeyn, Samirə ziyarətgahlarında, İmam Rzanın Məşhəddəki məqbərəsində xüsusi rituallar həyata keçirdiyi məlumdur. O, hətta Nəcəfdəki Həzrət-i Əli məqbərəsində saatlarla təkbaşına ibadət etmişdi [170, 167-168; 171, 128]. Bəzi vaxtlarda isə bütün gecəni oyaq qalaraq, minacatla məşğul olurdu [170, 621; 171, 80,83]. Nə olursa olsun, daim ədəb-ərkana fikir verirdi. Hətta təhqiramiz məktub və tələblərlə gəlmiş özbək elçilərini ilə nəzakətlə söhbət etmiş, etik qaydalardan kənara çıxmamış və onlara ənamlar verərək geri göndərmişdi [170, 310-311; 171, 259].

“Aləməra”da Şah İsmayılın şairliyi haqqında da məlumat verilir [170, 528; 171, 497] və onun təbrizli sadə xalq şairi Baba Eşqi Təbərrayi ilə münasibətlərindən söz açılır. O, Baba Eşqi ilə hələ 1501-ci ildə Təbrizdə şiə xütbəsi oxunarkən tanış olmuşdu. 1508-ci ildə Həzrət-i Əlinin məzarı yanında oxuduğu qəsidəyə görə ona 100 tuman məbləğində mükafat vermişdi [170, 168]. Həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumatımız az olan bu azərbaycanlı şair sonradan Hüseyn bəy Lələ Herat hakimi olarkən onun xidmətində olmuş və 1513-cü ildə özbəklərin Xorasana yürüşü zamanı öldürülmüşdü [170, 457; 171, 403-404].

“Aləməra”da qeyd olunur ki, Şah İsmayıl bəzən Təbriz meydanında çovqan yarışları təşkil edər və bu yarışlarda şəxsən özü də iştirak edərdi [170, 41; 171, 45]. Onun sevimli məşğuliyyətlərindən biri də ov idi. O, erkən gəncliyində balıq ovuna

meyl edər, sonralar isə şir, pələng, ahu, dağ keçisi, ceyran, gur və s. heyvanların ovu ilə məşğul olardı [16, 85]. “Aləmara”da onun Tarom yaxınlığında, Təbəş mahalında, İsfahan ətrafındakı Zayəndə-rud çayı sahillərində, Bağdad ətrafında, Luristanda, Mosulda, Hisar-i Şadmanda, Şirvanda ov etməsi qeyd olunmuşdur. O, şir və pələng ovuna daha çox meyl edirdi və şir xəbəri gətirənə bir baş yəhərli at və yaraq verəcəyini vəd etmişdi [170, 169].

“Aləmara”ya görə, Şah İsmayıl Əbdi bəy Şamlunun qızı və Durmuş xanın bacısı Taclı bəyimlə evlənmiş və bu nikahdan İsfahanın Rənan kəndində gələcək Səfəvi hökmdarı Təhmasib dünyaya gəlmişdi [170, 82; 171, 169]. Bundan əlavə İsmayılın digər qadınları da olmuşdur. Məsələn, ömrünün sonlarında şirvanşah Şeyxşahın qızı ilə evlənmişdi [170, 610; 171, 588]. Təhmasib də daxil olmaqla 4 oğlunun və 5 qızının olması məlumdur [170, 625].

“Aləmara”ya əsasən, Şah İsmayıl ömrünün sonunda “şikar etmək üçün Şirvana yollanmış”, lakin “axirət səfərinin yaxın olduğunu” anlayaraq, ov işlərini yarımçıq qoyub Ərdəbilə qayıtmağı qərara almışdı. Ölümünə yaxın İsmayıl öz oğlu Təhmasibin azyaşlı olduğu və düşmənlərin bundan istifadə edə biləcəyindən, beləliklə də, “özünün çoxdiyi əziyyət və zəhmətlərin zay olacağından” narahat idi və bu səbəbdən də qızılbaşlara etdiyi son vəsiyyətinə onları dövlətçiliyi qorumaq naminə birliyə çağırırmışdı: “Sufi olmağın yolu və üsulu odur ki, nifaqdan əl çəkib ittifaq edəsiniz ki, düşmən dörd tərəfdən üzərinizə hərəkət edə bilməsin və nə qədər ki, sizin aranızda ittifaq vardır, heç bir padşahın qüdrəti çatmaz ki, özündə qızılbaşlarla vuruşmağa iradə tapa bilsin”. O, görkəmli qızılbaş sərkərdəsi Div sultan Rumlunu 10 yaşlı Təhmasibin regenti təyin etmiş və Təhmasib 17 yaşına çatanda dövlət işlərini tamamilə ona təhvil verməyi tapşırırmışdı. Ölümünə üç gün qalmış vəziyyəti xüsusilə ağırlaşmış, hərələri artmış və hətta namazı oturan yerdə qılmağa məcbur olmuşdu [170, 622-623; 171, 598-600]. Beləliklə, 19 rəcəb 930 (23 may 1524)-cu ildə Şah İsmayıl Ərdəbil – Təbriz yolu üstündə yerləşən Sərab şəhəri yaxınlığındakı Sayıngədiyi adlı məhəldə vərəm xəstəliyindən vəfat etdi [187, 86].

“Aləmara”da qeyd olunur ki, onun ölümü qızılbaşlar arasında dərin həyəcan yaratmışdı, onlar “taclarını yerə vurub yaxalarını yırtır, başlarına kül tökürdülər”.

Döyüşçülər matəm əlaməti olaraq atlarının yallarını və quyruqlarını qırxırdılar. Qızılbaş ordusu üçün sanki dünyanın axırı idi, “qiyamət qopmuşdu”. Şahın cəsədi sədr, üləma və müctəhidlər tərəfindən qüsl edilib kəfənə tutulduqdan sonra “darül-irşad” Ərdəbil şəhərinə aparılmış və öz əcdadı Şeyx Səfiəddinin qəbrinin civarında dəfn edilmişdi [170, 624; 171, 600].

Bicən və H.Rumlu kimi bizim müəllif də öz əsərinin sonunda Şah İsmayılın şəxsiyyəti və fəaliyyəti ilə bağlı maraqlı ümumiləşdirməyə yer vermişdir: “Ömrünün müddəti 38 il və səltənət müddəti 24 il olmuşdur. Bütün rəiyyəti və tabeçiliyindəkiləri ədalətlə idarə etmiş və yaşatmışdır. O həzrətin qorxusundan sipahilərdən heç kəs insafsızlıq və fırıldaq qapılarını xalqın üzünə açmırdı. O həzrətin padşahlığı əyyamında qalib dövlətin təsərrüfündə olan vilayətlər tamam İraq-i Əcəmdən, Ceyhun çayının kənarınadək tamam Xorasandan, Farsdan, Kirmandan, Xuzistandan, Hüveyzədən ibarət idi və bəzi vaxtlarda hətta Diyarbəkr mülkü də Azərbaycan məmləkətinin zəminəsinə (əlavəsinə - N.M.) çevrilmişdi. O həzrət döyüş meydanında xəncər vuran cəngavər, əyləncə məclisində gövhər yağdıran bulud idi. Çox səxavətli idi, onun nəzərində adi daş və cəvahir eyni şey idi. bütün döyüşlərdə qızılbaş ordusunun önündə gedərdi və döyüşlərdə heç vaxt yara almamış¹⁷, həmişə Tanrının hifz və himayətində olmuşdur. Əksər vaxtlarda xəzinəsində bir dinar da olmazdı. Zəngül şikarına¹⁸ və hər növ ova tam meyli vardı, xüsusən də öz monopoliyasına aldığı şir ovuna” [170, 625].

İ.Hüseynovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “Şah İsmayıl Səfəvi özünün 25 illik fəaliyyəti ilə Azərbaycan tarixində ən böyük simalardan biri olmuşdur” [42, 51]. Əcnəbi şərqşünaslar da onun şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirmişlər. Məsələn, K.Markham yazır: “Şah İsmayıl öz əcdadlarının bir çoxu kimi sufi filosofu idi. O, cəsur və alicənab bir hökmdar idi və o, şərq sülalələrinin ilk hökmdarlarında aşkar olunan demək olar ki, dəyişməz keyfiyyətlərdən savayı bir çox dəyərli keyfiyyətlərə də malik idi” [117, 271]. Digər bir ingilis tarixçisi R.Seyvori İsmayılı “xarizmatik

¹⁷ Lakin M.Solakzadəyə görə, Çaldıran döyüşündə “Şah İsmayılın qoluna tüfəng gülləsi dəyərək yaralanmışdı” [31, 32]

¹⁸ Fikrimizcə, burada xəzinə dedikdə dövlət xəzinəsi deyil, şahın şəxsi vəsaiti nəzərdə tutulur. “Şikar-i zəngül” termini isə ovun təşkili prinsipi ilə bağlı olan bir istilahdır.

xarakterə, liderlik istedadına və şəxsi şücaətə”, həmçinin “yüksək dərəcədə dövlət idarəçiliyi və siyasi fərasətə” malik bir şəxs kimi səciyyələndirmişdir [128, 49]. Alman tədqiqatçısı H.Braun qeyd edir ki, “onun yaratdığı dövlətin möhkəm təməlli və davamlı olduğu sübuta yetirilib; o, öz potensialını korrekt şəkildə üzə çıxarmaq bacarığına malik idi, özünü qeyri-məhdud fəthlər ambisiyasının şirnikləndiriciliyindən çəkindirə bilmirdi” [139, 189].

“Aləmara”nın materialları I Şah İsmayılı görkəmli dövlət xadimi və peşəkar sərkərdə kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

III FƏSİL. I ŞAH İSMAYILIN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT QURULUŞU MƏSƏLƏLƏRİ VƏ İCTİMAİ-İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR

3.1. Dövlət quruluşu məsələləri

Əsası I İsmayıl tərəfindən qoyulmuş Səfəvilər dövləti bütün türk dünyası tarixində ən qüdrətli imperiyalardan biri olmuşdur. İtaliya tarixçisi A.Bauzani qeyd edir ki, “kiçik zaman fasilələri istisna olmaqla miladın 1000-ci ilindən 1925-ci ilə qədər İranın taleyi ardıcıl türk sülalələri tərəfindən idarə olunmuşdur” [109, 129]. C.M.Smit haqlı olaraq Səfəvi sülaləsinin hökmranlığını “İran üzərindəki min illik türk ağalığı dövrünün ən möhtəşəm və ən effektiv hakimiyyəti” hesab etmişdir [134, 74]. Səfəvi imperatorluğuna Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrindən sonra üçüncü türkman konfederasiyası kimi yanaşılması Avropa tarixşünaslığında özünə möhkəm yer tutmuşdur [120, 30; 114, 106; 138, 331; 147, 232]. XIII əsrdən etibarən bir sıra imperiyaların metropoliyası olan Azərbaycan XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin də metropoliyası idi. “Aləmara”da I Şah İsmayıl tərəfindən fəth olunan digər vilayətlər “zəmime-yi məmləkət-i Azərbaycan” (“Azərbaycan məmləkətinin əlavəsi”) adlandırılırlar [170, 625]. Səfəvi imperiyası I Şah Abbasın paytaxtı İsfahana köçürməsindən sonra da türk dövləti xarakterini tam mənası ilə saxlamaqda idi. Təsadüfi deyildir ki, “Aləmara” müəllifinin təmsalında məmləkətin sırası təbəələri XVII əsrin ikinci yarısında da Səfəvilər sülaləsini türk xanədanı [170, 6,8,9,10; 171, 11,12], onların idarə etdikləri dövləti isə Ağqoyunluların birbaşa varisi olan türk dövləti hesab edirdilər [170, 59-60; 171, 63]. Bizim anonim müəllifin müasiri olub 1684-cü ildə İrana səfər etmiş alman səyyahı E.Kempfer də Səfəvilər dövlətinin türk xarakterini açıq-aşkar göstərmişdir: “Padşahın hərbiçiləri Şah İsmayıl zamanında Səfəvi xanədanını səltənətə yüksəltmiş türkdilli qövlərdəndirlər. İranın hər yerində bu türk hərbiçiləri hökmrandırlar” [181, 242]. “Aləmara”da və digər mənbələrdə Səfəvilər dövləti onu quran və inkişaf etdirən türk qızılbaş tayfalarının şərəfinə “qızılbaş ölkəsi”, “qızılbaş dövləti”, Səfəvi hökmdarı isə “qızılbaş padşahı” deyə qeyd olunur [171, 293,467,563; 128, 34]. Azərbaycan türkcəsi Səfəvilər zamanında

dövlət dili səviyyəsində işlədilirdi [47, 552; 78, 112; 80, 140; 106, 9; 109, 146; 110, 15; 143, 73].

İstinadgahı Azərbaycan, paytaxtı Təbriz olan Səfəvilər dövləti geniş əraziləri əhatə edirdi. K.M.Rohrborna əsasən, Səfəvilər dövlətinin sahəsi heç bir vaxt I Şah İsmayılın hakimiyyət müddətinin ortalarında olduğu qədər geniş olmamışdır [148, 3]. Mütəxəssislər Səfəvi dövlətinin o vaxtkı ərazisinin 3,5 mln. kv.km.-dən ibarət olduğunu qeyd edirlər [85, 141]. Həmin zaman imperiyanın tərkibinə Qarabağ, Çuxursəd, Təbriz (Cənubi Azərbaycan), Diyarbəkr, Ərzincan, Həmədan, İraq-i Əcəm, Kirmanşah-Kəlhur, İraq-i Ərəb, Fars, Kuh-i Giluyə, Kirman, Bəlx, Mərv, Məşhəd, Herat, Astarabad əyalətləri daxil idi, həmçinin yerli sülalələrin idarəçiliyində olan Şirvan, Qəndəhar, Bədəxşan, Gilan, Mazandaran, Luristan, Xuzistan, Bitlis, Sistan, Şəki vilayətləri, Gürcüstan knyazlıqları Səfəvilərdən vassal asılılığında idilər. Hətta 1511-12-ci illərdə Şah İsmayılın yardımı ilə Babur şahın yiyələndiyi Mavəraünnəhrdə Səfəvi şahının adına xütbə oxunmuş və oralarda qızılbaş qoşunları yerləşdirilmişdi [170, 404-405; 171, 352-353].

“Aləmara”ya əsasən, Səfəvilər dövləti ərazisində müxtəlif xalqların nümayəndələri – türklər, taciklər (bu termin əsasən farsları əhatə etsə də, bəzən ümumiyyətlə oturaq əhaliyə şamil edilirdi), giləklər, mazandaranilər, kürdlər, lurlar, əfqanlar, ərəblər, gürcülər və s. yaşayırdılar. Azərbaycanda və ümumiyyətlə Səfəvi dövləti ərazisində məskunlaşmış türklər “türkman”, “qızılbaş” və ya sadəcə “türk” adlandırıldıqları halda Osmanlı türkləri “rumi”, Orta Asiya türkləri isə əsasən “cığatay” və “özbək” adlandırılırlar. Mənbənin mətnində bir dəfə də olsun ermənilərin qeyd olunmaması, onların həmin dövrün ictimai-siyasi proseslərində heç bir rolunun olmadığını bariz göstəricisidir.

Səfəvilər dövlətinin rəsmi dövlət dini mötədil şiəliyin isna-əşəriyyə (12 imam) cərəyanı idi. Sübut edilmişdir ki, Şah İsmayıl hakimiyyətə gələrkən İran əhalisinin əksər hissəsi sünni olmuş və qızılbaşlar onları qılınc gücünə şiəliyi qəbul etməyə vadar etmişdilər [56, 2; 102, 58; 107, 1; 112, 141; 122, 1007a-1008a]. “Aləmara”dan aydın olur ki, şəhərlər alındıqdan dərhal sonra, cümə günü orada şiə islahatı keçirilirdi. Bu islahat iki hissədən ibarət idi: 12 imam adına sikkə zərb edilib xütbə

oxunması və ilk üç xəlifə - Əbu-Bəkr, Ömər və Osman başda olmaqla din düşmənlərinin ("əda-yi din") lənətlənməsi [170, 60-61, 398-399; 171, 64-65, 345-346]. Şahın əmri ilə hərəkət edən qızılbaşlar yeni ideologiyayı bərqərar etmək üçün zor işlətməkdən və etirazları yerindəcə yatırmaqdan çəkinmirdilər. Bir sıra yerlərdə sünni üləması edam edilir, hətta vəfat etmiş sünni alimlərinin qəbirləri təhqir olunur və onların sümükləri çıxarılaraq yandırılırdı [170, 515; 171, 477]. Ölkənin rəsmi dini qayda-qanunları şiəliyin Cəfəri məzhəbinin fiqhinə əsaslanırdı. Lakin Səfəvi şeyxləri sufi yönümlü olduqlarından fiqhə bir o qədər də fikir vermirdilər. Məsələn, Şah İsmayıl bəzi qərarların qəbulu zamanı Cəfəri fiqhinə deyil, "təsəvvüf" ədəb-ərkanına istinad edirdi [171, 121]. Şiə əqidəsinə və fiqhinə dərinləndən bələd olan alimlərin çatışmaması İsmayılı ərəb ölkələrindən şiə mütəxəssislərini dəvət etməyə vadar etmişdi. Molla Əli Cəbəlamili də belələrindən idi [170, 516; 171, 479]. Bundan əlavə, Səfəvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra mötədil şiəliklə səsleşməyən bir sıra sufi təriqətlərinə və radikal şiə yönümlü meyllərə qarşı aktiv mübarizəyə başlamışdılar [81, 182-183]. Lakin bu heç də asan məsələ deyildi. Çünki aşağıda nəzərdən keçirəcəyimiz kimi, bu cür meyllər qızılbaş tayfaları arasında da geniş yayılmışdı və ümumiyyətlə, Səfəvilər dövlətində ortodoksal şiəliyin möhkəmlənməsi uzun bir zaman almışdı [107, 3].

X.Qasımov yazır ki, "dini ideologiyanın güclü təsiri ilə hakimiyyətə gəlmiş Səfəvilərin qüdrət mənbəyi dünyəvi və ruhani hakimiyyətin vəhdəti olmuşdur" [34, 75]. Səfəvi şahı özündə dini və dünyəvi hakimiyyəti birləşdirmiş mütləq və qeyri-məhdud hökmranlığa malik monarx idi. V.Minorskinin dəyərləndirməsinə əsasən, "Şah İsmayıl tərəfindən yaradılmış dövlət teokratiya idi" [119, 252]. Seyid olduqlarını bildirərək, Peyğəmbər nəslinin qanuni varisi və qeybdə olan XII imamın nümayəndələri kimi çıxış edən Səfəvi şahları hakimiyyət məsələsində "vilayət" (Həzrət-i Əli və Həzrət-i Fatimə vasitəsilə peyğəmbər nəslinin hakimiyyəti) prinsipini irəli sürürdülər [38, 27]. Digər Səfəvi mənbələrində olduğu kimi, "Aləmara"da da Şah İsmayıl VII şiə imamı Musa əl-Kazim vasitəsilə Peyğəmbər nəslindən hesab olunur və "xələf-i dudan-i vilayət", şəhriyar-i kişvər-i imamət" adlandırılır [170, 497; 171, 136, 290]. Fanatik əhval-ruhiyyədə olan "Aləmara" müəllifi Səfəvi

sülaləsinin XII imamın zühuruna kimi hakimiyyətdə qalıb “küfrü yer üzündən silməli” olduğunu [170, 12; 171, 15] yazaraq əlavə edir ki, “onların dövləti Həzrət-i Sahibül-əmrin (ə) zühuruna kimi zaval görməyəcəkdir” [170, 22; 171, 27]. Şah İsmayılın “Allahın və cəmi məsumların tərəfindən xüroc edib, on iki imamın haqq məzhəbinə rəvac vermək məqsədi daşdığını” [170, 69; 171, 73] bildirən “Aləmara” müəllifi ona şahlığın “şah-i Nəcəfdən (Həzrət-i Əlidən) miras qaldığını” [170, 193] və Şah İsmayılın “Həzrət-i Sahib əz-Zamanın varisi və naibi” olduğunu qeyd edir [170, 379]. Əslində, Səfəvi şahları özlərini qeybdə olan XII şiə imamının qanuni nümayəndəsi elan etməklə, o vaxta qədər bu funksiyanın daşıyıcıları olan müctəhidlərin rolunu mənimləməyə cəhd edirdilər [132, 186-194]. Səfəvi mənbələrində əksini tapmış bir rəvayətə görə, İsmayıl “xüroc” etmək iznini məhz İmam Sahib əz-Zamandan almışdı [158, 86-88; 170, 42-43; 171, 46-47]. Təsadüfi deyil ki, Şah İsmayıl öz çıxışlarında deyirdi: “Mən özümü məsum imamlar həzrətlərinin müəllimlərindən biri hesab edirəm və bu müddət ərzində gördüyüm işləri o həzrətlərin göstərişi ilə etmişəm” [170, 348; 171, 291-292]. O, bir sıra hallarda qəbul etdiyi mühüm qərarları yuxuda Həzrət-i Əlini görüb birbaşa ondan göstəriş alması ilə izah edirdi [170, 39,51,60,119,123,160, 361,623]. Öz “Təzkirə”sində etiraf etdiyi kimi sonralar I Şah Təhmasib də bu üsuldən geniş surətdə bəhrələnməmişdir [35, 29-30]. Xətai divanının tədqiqi əsasında S.Əliyev belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Şah İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra təlqin etməyə çalışırdı ki, zamanın sahibi, imamın təvəllüsü o özüdür və “ənbiya xətni” olaraq zühür etmişdir [13, 185-186].

Səfəvi şahı həm də Səfəviyyə təriqətinin mürşid-i kamili, qızılbaş döyüşçüləri isə onun müridləri hesab olunurdular. Digər sufi təriqətlərində olduğu kimi Səfəviyyə təriqətində də hələ lap əvvəldən qəbul edilmiş normalara əsasən, sufilər, müridlər öz mürşidlərinə sözsüz və qeyd-şərtsiz tabe olmalı, onun göstərişlərini müzakirə etməməli idilər [44, 72-73,113-114]. Buna görə də Səfəvi şahının əmrlərini yerinə yetirməmək və ona qarşı çıxmaq “nasufilik” və “küfr” hesab olunur [170, 202, 171, 113] və ölümə cəzalandırılırdı [170, 107,341; 171, 86]. “Aləmara”da əksini tapmış Qara Piri bəyin və Dənə Məhəmməd bəyin çıxışlarından aydın olur ki, qızılbaşlar

arasında İsmayılın müqəddəsliyinə fanatik bir inam mövcud idi və onlar onun yolunda ölümə atılmağı özlərinə şərəf bilirdilər [170, 55,351; 171, 59-60,294-295]. “Aləmara” müəllifinin etirafına əsasən, Çaldıran döyüşünə qədər İsmayılın qazandığı ardıcıl qələbələr və bütün döyüşlərdə fəal iştirak etməsinə baxmayaraq, bir dəfə də olsun yaralanmaması ona gətirib çıxarmışdı ki, “qızılbaş camaatı yoldan azmağa yaxın idi və həmişə deyərdilər ki, “hami özüdür”, yəni Mürtezə Əli (ə) odur ki, gəlmişdir” [170, 525; 171, 492]. Bu məlumatı İ.Türkman da təsdiq edir: “Qızılbaş tayfalarının o həzrət barəsindəki fikirləri o həddə çatmışdı ki, onların etiqadları din və imanın doğru məsləhəyindən azaraq səhv gümanlara düşmüşdü” [154, 43]. Ağqoyunlu Sultan Yaqubun saray tarixçisi Xunci hələ onun babası Cüneydin və atası Heydərin müridlər tərəfindən ilahi müqəddəslər kimi qəbul edildiyini yazmışdır [100, 80]. Venesiyalı səyyahlar Şah İsmayılın tərəfdarlarının onu ilahiləşdirdiklərini və peyğəmbər kimi qəbul etdiklərini, onun özünün isə bundan xoşlanmadığını göstəririlər [121, 450; 140, 206]. Lakin A.Bananinin qeyd etdiyi kimi, Çaldıran vuruşmasının ardından vəziyyət dəyişdi: “Sufi qızılbaşların pərəstişkarlıq həvəsi Çaldıran məğlubiyyətindən sonra sovuşdu. Buna baxmayaraq, mütləq avtokratiya vəziyyəti Səfəvi şahlarında mürşid-i kamil rolunun mirası kimi qaldı” [108, 85].

Səfəvilər dövlətinin banisi I Şah İsmayıl ata tərəfdən seyid olduqları iddia edilən ərdebilli türk şeyxlərinin nəslindən olmaqla və bu vasitə ilə hakimiyyət məsələsində “vilayət” prinsipini ortaya qoyaraq, özünün Həzrət-i Əlinin davamçısı olduğunu irəli sürməklə yanaşı, ana tərəfdən də Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin nəvəsi idi və özünü həmin sülalənin qanuni varisi hesab edirdi [138, 339,341; 102, 36]. “Aləmara”da Şah İsmayılın 1501-ci ildə hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı fəsil “Şah İsmayılın Təbrizdə Həsən padşahın taxtına əyləşməsi” kimi xarakterizə olunur [170, 59-60; 171, 63]. Bu aksiya heç də təsadüfi xarakter daşıyırdı. Çünki İsmayıl bununla özünün Ağqoyunlu sülaləsinin hüquqi varisi olduğunu nümayiş etdirirdi. O, Uzun Həsənin varisi kimi hakimiyyətə gəldikdən sonra Ağqoyunlu valilərinə məktub yazaraq itaət tələb etmiş və hərbi-siyasi vasitələrlə 1508-ci ilədək bütün Ağqoyunlu ərazilərini öz hakimiyyəti altına ala bilmişdi.

Əsərdə Şah İsmayılın öz dilindən onun hakimiyyəti aşağıdakı kimi xarakterizə edilir: “Bu gün dövlət Həsən padşahın dudmanından alınıb və onun doxtərzadəsinə (qızının oğluna – N.M.) müntəqil olub...Və mən, Allah və məsum imamlar həzrətlərinin tərəfindən mürəxxəsəm ki, cahanı əhl-i zülmün və tüğyanın vücudundan pak edim və din-i mübin-i Əliyyən-vəliyullahə rəvac verim” [170, 201; 171, 111]. Şah İsmayılın bu sözlərindən də aydın olur ki, Səfəvi şahının hakimiyyəti iki təməl prinsipə söykənirdi: Ağqoyunlu padşahları ilə qohumluq əlaqələri və Peyğəmbər nəslinin davamçısı olmaq iddiaları.

Şah İsmayıl beynəlxalq münasibətlər sistemində də Uzun Həsənin qanuni varisi kimi çıxış edirdi. O, qonşu dövlətlərlə ərazi mübahisələri zamanı öz mövqeyini əsaslandırmaqdan ötrü bu arqumentdən geniş surətdə istifadə edirdi. Məsələn, Şah İsmayıl Osmanlı hökmdarı Sultan Səlimin Çaldıran döyüşündən öncə Ağqoyunluların doğma diyarı və keçmiş paytaxtı Diyarbəkərə olan iddialarının əsassız olduğunu və həmin bölgənin vaxtı ikən Uzun Həsənə məxsus olduğunu irəli sürərək, oraya Sultan Səlimin deyil, məhz özünün haqqı çatdığını bildirir və cavabını bu cür tamamlayır: “Sizin hüququnuz çatmır ki, bizim nəvvab-i hümayunumuzla Həsən padşahın vilayətinin davasını edəsiniz” [170, 512; 171, 473]. Həmçinin o da məlumdur ki, özbək hökmdarı Şeybani xanın keçmiş Ağqoyunlu ərazisi olan Kirman bölgəsinə hücumunu pisləyən məktubunda Şah İsmayıl Kirmanın “öz irsi torpaqlarının bir hissəsi olduğunu” qeyd edirdi [180, 48-49].

Bizim mənbədə göstərilir ki, Səfəvi sarayında xarici dövlətlərin elçilərinin rəsmi qəbulu zamanı Şah İsmayılın Uzun Həsənin padşahlıq taxtına (“təxt-i padişahi-yi Həsən padişah”) əyləşərək əcnəbi qonaqları qəbul etməsi mühüm protokol qaydalarından hesab edilirdi [170, 146]. Bununla Şah İsmayıl xarici dövlətlərin nəzərinə özünün Uzun Həsənin varisi olduğunu çatdırmaq istəyirdi. Əsərdən həmçinin aydın olur ki, bir sıra digər sülalələrin və qonşu dövlətlərin nümayəndələri Şah İsmayılı Ağqoyunlu dövlətinin qanuni varisi kimi qəbul edirdilər. Bu baxımdan Zülqədər tayfasının başçısı, Maraş və Əlbistan hökmdarı Ələüddövlə Bozqurdun Şah İsmayıla göndərdiyi məktub diqqəti xüsusilə cəlb edir: “Eşitmişik mərlikdən və mərdanəlikdən bir paya sahibsən və iradə-yi xüroc edərək İrani Həsən padşahın

övladlarından almısan. Lakin sən biganə (yad) deyilsən və clə həmin sülalədənsən” [170, 200; 171, 110].

Beləliklə, mənbədən aşkar olur ki, Şah İsmayıl bütün fəaliyyəti ərzində özünü babası Uzun Həsənin hüquqi varisi hesab etmiş və onun hakimiyyətinin legitimliyinin təmin olunmasında bu faktor heç də az rol oynamamışdı. “Aləmara”nın bu faktları ilə səsleşən informasiyalara Şah İsmayılın sarayında olmuş Venesiya elçisi K.Laskarinin raportunda və digər mənbələrdə də rast gəlmək mümkündür [85, 124; 74, 444; 184, 96].

Bizim anonim müəllifin öz əsərində Səfəviləri Ağqoyunluların varisi kimi təqdim etməsi onu göstərir ki, Səfəvi dövlətinin sırası təbəələri hətta XVII əsrin ikinci yarısında da Səfəvi dövlətini Ağqoyunlu dövlətinin bir davamı hesab edirdilər. Bu isə müasir İran tarixşünaslığındakı Səfəvilərlə onlardan əvvəlki türk sülalələri arasındakı varislik münasibətlərini inkar edən konsepsiyanın [bax: 104, 126] kökündən yanlış olduğunu sübut edir. Əslində, Səfəvilərin hakimiyyəti İranda Səlcuqlardan Qacarlaradək davam etmiş türk hegemonluğunun mühüm bir parçasını təşkil etmişdir və Səfəvilər özlərini Ağqoyunlular vasitəsilə özlərindən əvvəlki türk sülalələrinin qanuni varisi hesab etmişlər.

Vəkil – I Şah İsmayıl zamanında hakimiyyət iyerarxiyasında ikinci vəzifə hesab olunurdu və mənbələrdə tam formasında “vəkil-i nəfs-i nəfis-i hümayun” deyə qeyd edilirdi [131, 94]. “Aləmara”da vəkil “nəvvab-i kamyabın və mürşid-i kamilin canişini” kimi xarakterizə edilir [170, 317; 171, 293]. Buradan aydın olur ki, vəkil vəzifəsini tutan şəxs həm dünyəvi, həm də dini cəhətdən hökmdarın köməkçisi hesab edilirdi. Əvvəlcə bu vəzifəni Şah İsmayılın lələsi Hüseyn bəy Şamlu tutsa da, 1507-ci ildə onun əvəzinə Əmir Nəcm Rəşti vəkil postuna təyin edildi. Bizim müəllif əvvəllər zərgər olmuş bu şəxsin “ulu dərğaha yaxın adam” olduğunu vurğulayır [170, 117-118]. O, hələ İsmayılın “xürcunun lap əvvəlindən onun xidmətində olub canfəşanlıq etmişdi”. “Aləmara”da Şeybani xanın Xorasanı fəth edib Səfəviləri hədələdiyi, Teymuri şahzadələrinin Azərbaycana sığındığı vaxtlardan bəhs olunarkən bildirilir ki, Təbrizdəki şah düşərgəsində “Əmir Nəcm öz canını haqqa təslim etdi və cənnət bağına köçdü”. Onun cəsədi Şah İsmayıl tərəfindən böyük bir ehtiramla Nəcəfdə dəfn

olundu. Nəcmın övladı qalmadığından, Şah İsmayıl Rəis Yar Əhməd Xuzanini “mütləq vəkillik vəzifəsi ilə şərəfləndirib buyurdu ki, bununla yanaşı Əmir Nəcm Zərgərin adının nəvvab-i hümayunumuzun xatirindən silinib getməməsi üçün bundan sonra Rəis Yar Əhmədi “Nəcm-i Sani” (ikinci Nəcm – N.M) adlandırsınlar” [170, 315; 171, 305]. Yar Əhməd Xuzani hələ 1503-cü ildə İsfahanın alınması zamanı Şah İsmayıl ilə tanış olmuş və onun ordusuna “12 min batman taxıl peşkəş etmişdi” [170, 101]. Artıq 1508-ci ildə Bağdad alınarkən biz onun “nazir-i büytat” vəzifəsini tutduğunu, Nəcm Rəştinin ölümündən sonra isə vəkil təyin olunduğunu görürük. Lakin onun 1512-ci ildə Orta Asiyaya yürüş edən qızılbaş ordusuna komandan təyin edilməsi faciəvi sonluqla bitdi: hərbi işdən başı çıxmayan Nəcm-i Saninin səriştəsizliyi üzündən qızılbaş ordusu ağır məğlubiyyətə uğradı, onun özü isə özbək sərkərdəsi Übeydullah xan tərəfindən əsir tutulub edam edildi [170, 440; 171, 388]. Bunun ardınca Nemətullahi təriqətinin şeyxi, hələ 1504-cü ildə Məhəmməd Kərrənin qiyamı zamanı şahla yaxın əlaqələr qurmuş məşhur seyid Əmir Əbdülbaqi vəkil vəzifəsinə irəli çəkildi. “Aləmara”da “etimadüddövlə” titulu ilə xatırlanan bu şəxs 1514-cü ildə Osmanlılara qarşı Çaldıran döyüşündə həlak olmuşdur [170, 526; 102, 253]. Onun ölümündən sonra bu posta təyinat almış Mirzə Şahhüseyn İsfahani öz sələflərindən fərqli olaraq bu vəzifədə nisbətən uzun müddətə qaldı. Vəkilin bəzi hallarda hərbi səfərlərdə iştirakçı olduğunu görsək də, onun funksiyası əsasən mülki məsələlərlə məhdudlaşır. Məsələn, vəkil şahın göstərişi ilə xarici dövlətlərlə diplomatik yazışmalar aparırdı: 1523-cü ildə Mirzə Şahhüseyn Şah İsmayılın əmrinə əsasən Bəlx və Qəndəhar insidentlərinə görə Babur şaha etiraz notası göndərmişdi [170, 600; 171, 579]. Dövlət büdcəsinə, xəzinəyə nəzarət də vəkilin funksiyalarına daxil idi. O, sərbəst surətdə xəzinədən dövlət işləri üçün vəsaitlər xərcləyir, lakin bu xərclərin təyinatı barədə vaxtaşırı şah qarşısında hesabat verirdi. Məsələn, Mirzə Şahhüseyn xəzinədən xərclədiyi 50 min tümən məbləğində pulun haraya sərf edildiyini göstərən sənədləri şaha təqdim etmişdi [170, 618; 171, 595]. Bundan əlavə, vəkil saray məmurlarının korrupsiyaya qurşanmaması üçün daim onların gəlir-çıxarlarını nəzarətdə saxlayır və şaha hesabat verirdi.

Xeyli müddət vəkil vəzifəsini tutması nəticəsində Mirzə Şahhüseynin nüfuzunun artması qızılbaşların qəzəbinə tuş gəldi və o, 28 cümadi əl-əvvəl 929-cu (15 aprel 1523-cü) ildə Təbrizdəki şah sarayının həyətinə, korrupsiyada ittiham etdiyi mehtərbaşı Şahqulunun başçılıq etdiyi bir qrup qızılbaş tərəfindən öldürüldü [170, 620; 171, 596; 174, 596-597]. R.Seyvori əslində bu qətlin arxasında məşhur qızılbaş sərkərdəsi Durmuş xan Şamlunun əlinin olduğunu göstərmişdir [128, 48]. Mirzə Şahhüseynin ölümündən sonra onun yerinə təyin edilmiş Xoca Cəlaləddin Təbrizinin fəaliyyəti Şah İsmayılın vəfatının ardından onun oğlu I Təhmasibin regentinə çevrilmiş Div Sultan Rumlunun xoşuna gəlməmiş və onun əmri ilə tonqalda yandırılmışdı [170, 626].

Əmirül-ümərə – silahlı qüvvələrin baş komandanı hesab olunurdu. “Aləmara”da bu terminlə yanaşı I Şah Abbas zamanından ortaya atılmış “sipəhsalar” istilahından da geniş istifadə edilir. Bu vəzifə hələ Ağqoyunlu dövlətində də vardı. Məsələn, İbə sultan Baysunqurun və Rüstəm şahın zamanında əmirül-ümərə və ya sipəhsalar vəzifəsini tuturdu [170, 29]. O.Əfəndiyev yazır ki, “requlyar ordunun olmadığı və qoşunun müharibə vaxtı qızılbaş tayfa əmirlərinin silahlı dəstələrindən təşkil edildiyi ilk Səfəvilər dövründə əmirül-ümərə, yəni “əmirilər əmiri” mahiyyətə Səfəvi qoşunlarının baş komandanı idi” [102, 254]. 1501-09-cu illərdə bu vəzifəni Hüseyn bəy Lələ, 1509-23-cü illərdə Çayan Sultan ləqəbi ilə tanınan Məhəmməd bəy Ustaclu, 1523-24-cü ildə isə onun oğlu Bayəzid Sultan tutmuşdur. Şah Təhmasib taxta çıxdıqdan sonra isə onun regenti olan Div Sultan Rumlu həm sipəhsalar, həm də vəkil vəzifələrini həyata keçirirdi [170, 623; 171, 599; 102, 254].

Əmirül-ümərə ilə yanaşı, “Aləmara”da “ümərə-yi əzəm” (böyük əmirilər) və “ümərə-yi namdar” (adlı-sanlı əmirilər) adlandırılan əmirilər qrupu xüsusilə fərqləndirilir. Hətta şah bir sıra mühüm tədbirlər və hərbi əməliyyatlar ərəfəsində onlarla məsləhətləşməli olurdu [170, 60,520; 171, 64,484]. Bundan əlavə, sərhədləri qorumağa təhkim olunmuş “ümərə-yi sərhəd” və ya “sərhəddarlar” da vardı [170, 240,246]. Ş.Fərzəlibəylinin izahatına əsasən, “Səfəvilər dövründə əmir vəzifəsi əsasən Azərbaycan hərbi qızılbaş əyanlarına verilir, mülki işlərdə çalışan şəxslər isə, adətən bu vəzifəyə layiq görülmürdülər” [15, 58]. “Aləmara”da əmirliyin mühüm

atributu kimi “ələm və təbil sahibi” olmaq göstərilir [170, 489; 171, 439]. Əmirlərə şahın fərmanı ilə “ölkə” adlanan torpaq sahələri və xan, sultan, bəy rütbələri verilirdi. A.P.Novoseltsev yazır: “İlk vaxtlar bütün əmirlər real mövqeyindən və rolundan asılı olmayaraq bəy titulu daşıyırdılar. İsmayıl titulların müəyyən subordinasiya və ya iyerarxiyasını həyata keçirdi. Ən yüksək rütbə xan hesab olunur, ondan sonra isə, sultanlar və bəylər gəlirdilər” [78, 102]. “Aləmara”da sultan rütbəsinin bəy rütbəsindən üstün olduğu göstərilir. Belə ki, 1508-ci ildə Məlikşah Rüstəmə qarşı döyüşdə fərqlənmiş gənc qızılbaş hərbiçisi Yusif bəy Halvaçıoğlu sultan rütbəsi verilmiş [170, 174], Məmlüklərlə sərhəd toqquşmasından qalib çıxmış Murad bəy Ustaclunun da rütbəsi “sultanlıq mənəbinə” yüksəldilmişdi [170, 239; 171, 159]. Ş.Fərzəlibəylinin məlumatına görə, I Şah İsmayıl dövründə xan titulu sultan titulundan yüksək olsa da, bir elə üstünlük hiss olunmurdu və yalnız I Şah Təhmasib hakimiyyətindən etibarən xan titulunun sultandan üstünlüyü açıq-aşkar hiss edilməyə başlamışdı [17, 83]. Bir qayda olaraq bəyə sultan, sultana isə xan rütbəsi verilsə də, bəzən bu ardıcılıq pozula bilirdi. Məsələn, 1508-ci ildə zülqədərliyə qarşı müharibədə şücaət göstərmiş sıravı Ustaclu döyüşçüsü Kor Şahruxa Diyarbəkr valisi Məhəmməd xan Ustaclunun təqdimatı əsasında Şah İsmayıl tərəfindən bəy tituluna malik olmadan birbaşa sultan rütbəsi verilmişdi [170, 231]. Öz tayfadaşlarından ibarət qoşun dəstələri saxlayıb əyalətlərdə hakimlik edən qızılbaş əmirləri müharibə zamanı öz qüvvələri ilə birlikdə əmirül-üməranın sərəncamı altına toplaşırdılar.

Qorçubaşı – şahın şəxsi qvardiyasının komandanı hesab olunurdu. Bu vəzifəni əvvəlcə Əbdal bəy Dədə tutmuş, 915 (1509/10)-ci ildə onun əvəzinə Yegan bəy Təkəli, 1512-ci ildə isə Sarı Pır Ustaclu təyin edilmiş, bu sonuncunun Çaldıran döyüşündə həlak olmasından sonra həmin post Yaraş bəy Ustacluya verilmişdi [113, 70]. Qorçubaşıya tabe olub müxtəlif qızılbaş tayfalarını təmsil edən döyüşçülər “qorçu” adlanırdılar. K.M.Rohrbörn “qorçu” istilahının əsasını təşkil edən “qor” sözünü silah mənasında izah etmiş, XVII əsrin italiyalı səyyahı Pyetro della-Valle isə “qorçu”nun türkcə “görmək” felindən yarandığını iddia etmişdir [113, 60-62]. Lakin H.Zərinəzadə bu sözü türkcə “qoruyucu” mənası verdiyini göstərmişdir [41, 225] ki, biz də onun fikrinə şərik oluruq. Çünki “Aləmara”da bu terminin “qoruqçu”

formasına da rast gəlirik [171, 168]. Qorçular şah xəzinəsindən məvacib alırdılar. “Aləmara”da göstərilir ki, Şah İsmayıl Tacı bəyimlə evlənməsi münasibətilə qorçulara iqqat artıq məvacib vermişdi [170, 82]. Onlar hərbi səfərlər zamanı şahı müşayiət edir və döyüşlərdə fəal iştirakçı olurdular. Məsələn, qorçubaşı Əbdal bəy Dədə 1500 qorçu ilə bərabər Fıruzkuh qalasının alınmasında [171, 95], qorçubaşı Sarı Pirə Ustaclu isə 5 min qorçu ilə Çaldıran vuruşmasında ön cərgədə mübarizə aparmışdı [171, 490] və s. Çətin anlarda qorçular şah sarayını müdafiə edirdilər: məsələn 1502-ci ildə Əlvəndin Təbrizə soxulması zamanı 300 qorçu sarayı cəsarətlə qorumuşdu [171, 68]. Bəzən hökmdar qorçular vasitəsilə öz əyalət hakimlərinə məktublar [170, 36] və ya mühasirəyə alınmış düşmən qalalarının hakimlərinə təslim olmaq barədə tələbnamələr göndərirdi [170, 194].

Sədr – Səfəvi dövründə ən ali ruhani vəzifəsi idi. XVII əsr fransız səyyahı Şarden onu xristianlardakı “le grand pontife” (baş yepiskop) və Osmanlılardakı “müfti” vəzifələri ilə eyniləşdirir [120, 111]. “Təzkiyətül-müluk”da yazılır ki, “sədrə aid olan səlahiyyətlər şəriət hakimlərinin və ianələrə nəzarət edən şəxslərin təyin olunması, seyid, üləma, müdərris, şeyxül-islam, pişnamaz, qazı, mütəvəlli, hafiz və müqəddəs türbələrin, mədrəsələrin, məscidlərin, məqbərələrin bütün digər xidmətçilərinə rəhbərlik etməkdən” ibarət idi [120, 42]. İlk sədr İsmayılın uşaq vaxtı müəllimi olub ona “Quran”ı, ərəb və fars dillərini öyrətmiş Mövlana Şəmsəddin Lahicani olmuş [102, 259], 1504-cü ildə isə, şah “sədrlik mənəbini Qazı Mir Məhəmməd Kaşiyə vermişdi” [170, 132]. O, 915-ci (1509/10-cu) ildə qanunsuz işlərdə ittiham edilib öldürüldükdən sonra bu vəzifəyə təyinat almış Mir Şərəfəddin Şirazi 1513-cü ildə Şah İsmayılın Xorasan yürüşündə onu müşayiət etmiş, lakin 1514-cü ildə Çaldıran vuruşmasında həlak olmuşdu [170, 411, 478, 526]. Ondan sonra bu vəzifəni Azərbaycanın məşhur seyidlərindən Şihabəddin Abdullah Lalə tutsa da, tezliklə onu Cəmaləddin Məhəmməd Astarabadi əvəz etdi və 931 (1524/25)-ci ildəki vəfatına qədər bu postda qaldı [102, 260]. “Aləmara”dan aydın olur ki, sədr vəzifəsi Teymurilərdə də var idi və 1504-cü ildə Sultan Hüseyn Bayqara öz sədri Xoca Kəmaləddini elçi kimi Şah İsmayılın hüzuruna göndərmişdi [170, 140].

Baş sədrdən əlavə əyalət sədrləri də fəaliyyət göstərirdilər. “Aləmara”ya əsasən, şahzadə Təhmasibin lələsi qismində Herat hakimi təyin olunmuş Əmir xan Mosullu şahzadənin təbibisi və müəllimi Əmir Məhəmməd Təbəsidən çoxlu məbləğdə rüşvət alaraq onun Herat əyalətində sədr təyin edilməsinə yardımçı olacağını vəd etmiş, lakin həmin postu tutan Mirməhəmməd ibn Yusifin atası vəkil Mirzə Şahhüseynin köhnə dostu olduğundan onu kənarlaşdırmaq mümkün olmamışdı. Buna görə də İbn Yusifə acığı tutan Əmir xan 1521-ci ildə Übeydullah xanın Herata hücumu zamanı sədrin, guya, özbəklərlə əlbir olmasına dair saxta sənədlər tərtib etdirərək onu qətlə yetirdi. Əhvalatın mahiyyətindən xəbər tutan Şah İsmayıl Durmuş xan Şamlunu Herata hakim təyin edərək Əmir xanı həbs etdirdi. Az sonra o, həbsdə ikən vəfat etdi [170, 612-617; 171, 589-594]. Sədr vəzifəsi uğrunda hətta əyalətlərdə belə gərgin mübarizənin getməsi bu postun əhəmiyyətinin göstəricisidir. Şah tərəfindən təyin edilən əyalət sədrləri yerlərdə şiaəliyi yaymaq, sədr olduqları əyalətdəki dini qulluqçuları təyin etmək və işdən çıxarmaq, əhalidən hər il xüms və zəkat vergilərini yığmaq kimi funksiyaları icra edirdilər [26, 20-21, 64-65].

Vəzir və ya “vəzir-i əzəm-i divan-i ali” – mülki administrasiyanın ənəvi başçısı rolunda çıxış etsə də, Şah İsmayıl dövründə onun funksiyaları xeyli məhdud idi [102, 256]. “Aləmara”dan aydın olur ki, vəzir postunu eyni anda iki şəxs də tuta bilirdi. Məsələn, Səfəvi dövləti yaranarkən Ağqoyunluların keçmiş vəziri, təbrizli Əmir Zəkəriyyə Keçəçi vəzir təyin olunsada, 1504-cü ildə “Mahmudxan Deyləmi vəzirlikdə Əmir Zəkəriyyəyə şəriki edildi” [170, 132]. Ş.Fərzəlibəylinin şərhinə əsasən, vəzir vəzifəsini iki şəxs apararkən onların funksiyası məmləkətin əyalətləri arasında bölüşdürülürdü [15, 55]. Baş vəzirlərlə yanaşı əyalət vəzirləri də mövcud idi. Məsələn, Mirzə Şah-Hüseyn Çaldıran döyüşünə qədər İsfahan hakimi Durmuş xan Şamlunun vəziri idi və Durmuş xan həm də eşikağasıbaşı olub sarayda yaşadığından onun İsfahandakı gəlir-çıxarına nəzarət edirdi [170, 530; 128, 48].

Qazı – mülki və məişət məsələlərinə baxan dini hakim rolunda çıxış edirdi. “Aləmara”da 1504-cü ilin hadisələrindən bəhs edilərkən qeyd olunur ki, “Qazı Mir Hüseyn Yəzdi nalayiq hərəkətləri üzündən xaqanın qəzəbinə giriftar oldu və qətlə

yetirildi" [170, 132]. Bundan əlavə şəhərlərdə də qazılar fəaliyyət göstərən qazılar həm də bir növ notarius funksiyasını həyata keçirirdilər [170, 93].

Şeyxülislam və ya axund – öz evində şəriət məsələlərinə baxır, həmçinin "əmr be məruf" ("doğru yola dəvət"), "nəhy əz münkər" ("pis yoldan çəkəndirmək") kimi dini hökmlərin icrası ilə məşğul olurdu. Şeyxülislamlar hökmdardan illik məvacib alır və məclislərdə sədrin böyründə əyləşirdilər [170, 546]. Səfəvi dövlətində bu vəzifəni ilk dəfə Təbrizdə şiə xütbəsi oxumuş Mövlana Əhməd Ərdəbili tutmuş, Şah İsmayıl Taclı bəyimin kəbinini də məhz o kəsmişdi [170, 81]. Həmçinin şəhər şeyxülislamları da olur və onlar şəhərin came məscidində xütbə oxuyurdular [170, 398-399].

Eşikağasıbaşı – onu "saray dərgahının rəisi" kimi səciyyələndirirlər [25, 53]. O, şah divanının bütün yasavullarının, eşikağasılarının, qapıçıların və carçıların rəisi olub şah məclislərinin təşkil və tərtibinə məsul idi [170, 638]. Şah İsmayıl zamanında bu vəzifəni Durmuş xan Şamlu tuturdu [128, 48]. O, "xan-i alişan" rütbəsinə malik idi [170, 191]. Saray həyatı ilə bağlı bütün işləri nəzarətdə saxlayan bu şəxs həm də dövlətxananın keşiyinə rəhbərlik edir [170, 160], xarici səfirlərin qəbulu və ya xüsusi mərasimlər zamanı əlində daş-qaşla bəzədilmiş dəbdəbəli əsa tutaraq şahın yanında durur [170, 146, 167], bəzən şahın göstərişi ilə əyalət hakimlərinə məktublar yazardı [170, 190]. Bundan əlavə, o, hərbi əməliyyatlarda da fəal iştirak edirdi.

Eşikağasıbaşının təbəçiliyində böyük bir saray məmurları kontingenti dururdu. Yasavullar bu məmurların ən önəmlilərindən idilər. Yasavul istilahi qanun və fərman mənası verən "yasa" sözündən götürülüb və bu vəzifənin daşıyıcıları hökmdarın hüsurunda əmr və fərmanları icra edən şəxslər idilər [170, 651]. Səfəvi sarayında iki qrup yasavul mövcud idi: "yasavulan-i söhbət" (söhbət yasavulları) və qor-yasavullar. "Təzkirətül-mülük"də deyilir: "Söhbət yasavulları yalnız hörmətli əmirlərin oğulları ola bilərdilər və əski zamanlarda onların sayı 8-9 nəfərdən ibarət idi. Xüsusi məclislərdə onlar eşikağasıbaşılardan funksiyasını həyata keçirirlər və ictimai məclislərdə onlar hökmdarın bərabərində dururlar, həqiqi xidməti isə eşikağasılar həyata keçirirlər. Onlar Ali Divanın eşikağasıbaşısının əmrinə təbədirilər və o, onların maaş və məvaciblərini təsdiq edir" [120, 64]. "Aləmara"də qeyd olunur

ki, İlyas bəy Halvaçıoğlunun övladı Həsən bəy “naib-i eşikağasıbaşı” və “əmir-şikarbaşı” vəzifələrini tutmaqla yanaşı həm də “yasavul-i söhbət-i məclis-i behişt-ayin” (cənnətə bənzər məclisin söhbət yasavulu) mənəsinə təyin olunmuşdu [170, 170]. Əcnəbi elçilərin qəbulu zamanı “söhbət yasavulları” şahın hüzurunda dururdular [171, 242]. Bəzən isə onlara şahın məktubunu qonşu dövlətlərə aparmaq tapşırığı verilirdi: Şah İsmayıl Osmanlı şahzadəsi Səlimin Səfəvi sərhədlərinə basqınını pisləyən məktub yazaraq onu Süleyman yasavulla “Rum qeysəri” Sultan Bayəzidə göndərmişdi [170, 501; 171, 455].

Söhbət yasavullarından savayı qor-yasavullar da mövcud idi. Onlar haqda ən dolğun informasiyanı XVII əsr səyyahı Sanson verir. O, yazır ki, qor-yasavulların sayı 2 min nəfərdir; onlar gecələr saray çevrəsini mühafizə edirlər, şah yolla gedərkən izdihamın qarşısını alırlar, divanbəyinin apardığı məhkəmə iclasları zamanı asayışı qoruyurlar, edam hökmlərini, əmlakın müsadirəsini, xanların şəxsi həbsini və s. həyata keçirirlər [120, 117]. “Aləmara”da qor-yasavul Süleyman bəy Şamlu barədə məlumat verilir. O, Çaldıran döyüşündə şahın şəxsi mühafizəçilərindən olub fədakarlıqlar göstərmiş, döyüşdən sonra İsmayıl onu xəyanət etmiş Fars valisi Xəlil xan Zülqədər qətlə yetirilməsi fərmanı ilə Şiraza yollamış, ölüm hökmünü icra edən Süleyman geri qayıtdıqda şah Urmiyə əyalətini ona bağışlamışdı [170, 531-533]. Qor-yasavullar (onlar “Aləmara”da yasaqçı da adlandırılırlar) dövləti cinayətlərdə ittiham edilən şəxslərin həbslərini də yerinə yetirirdilər [170, 619; 171, 171, 595].

Saray məmurlarının digər bir qismi eşikağası adlanırdı: “Eşikağasılar məclis vəzifəsi daşıyan şəxslər olub əmirlərin və digər hörmətli ağaların şahın hözürunda xidmət etməyə layiq olan oğullarından ibarət idilər. Onlar ictimai məclislərdə xidmət göstərirdilər və divan eşikağasıbaşına tabe idilər. O, onların maaş və məvaciblərini verir və onları nəyi etmək və nəyi etməmək barədə təlimatlandırır” [120, 64]. Xarici səfirlərin qəbulu zamanı eşikağasılar hökmdarın hüzurunda dururdular [170, 293]. Eşikağasılar xacəsaraylarla birlikdə səfərlər zamanı şah hərəmini mühafizə edirdilər [170, 529-530]. Xacəsaraylar əsasən axtalanmış gürcü və hindlilərdən ibarət olur və şah hərəmxanasında xidmət göstərirdilər [170, 86, 149].

“Aləmara”da eşikağasıbaşının sərəncamında olan saray xidmətçiləri sırasında qapıçılar da qeyd olunur [171, 352]. İki qapıçıbaşı fəaliyyət göstərirdi: divan qapıçıbaşısı və xəlvət (xüsusi apartamentlər) qapıçıbaşısı. Bütün qapıçılar bu iki şəxsə tabe idilər [120, 64]. Saray mətbəxinin işçiləri qədim türk-moğol sözü olub “etibarlı adam” mənasını verən “tuşmal” termini ilə ifadə olunurdular [170, 179].

Nazir-i büyutat – şahın və onun ailə üzvlərinin, həmçinin çoxsaylı saray əyanlarının tələbatlarını ödəməkdən ötrü yaradılmış müxtəlif tipli karxanaların başçısı funksiyasını həyata keçirirdi [102, 263-264]. “Aləmara”da qeyd edilir ki, Yar Əhməd Xuzani hələ “Nəcm-i Sani” ləqəbi alaraq vəkil təyin olunmazdan öncə, 1508-ci ildə Bağdad alınarkən nazir-i buyutat vəzifəsində idi [170, 164].

Diwanbəyi – “Aləmara”da əksini tapmış dövlət məmurlarındandır [170, 255, 282, 404; 171, 183, 230, 239, 352]. V.Minorski onu “Ali Məhkəmənin sədri” kimi səciyyələndirmişdir [120, 119]. “Təzkirətül-müluk”a görə, “xaqanın yaxın adamlarından olan yüksək məqamlı diwanbəyi böyük əmirlərdən biridir”. O, həftənin dörd günü sədrin iştirakı ilə 4 başlıca cinayətin (ölüm, zorlama, göz çıxartma və diş sıdırma) istintaqını aparır, həftənin digər iki günündə isə, öz evində ictimai hüquq əsasında mülki işlərə baxırdı [120, 51]. O, ölkənin digər məhkəmələrini nəzarətdə saxlayır, bütün hüquqi və cəzavi qanunlar onun və təbəçiliyindəkilərin əli ilə icra olunurdu. Hətta əyalətlərin sakinləri də, əgər öz hakimlərindən narazı olsaydılar, ona müraciət edərdilər və o, onların şikayətlərinə baxıb həqiqəti şahın diqqətinə çatdırırdı [170, 646-647; 171, 608].

Əmir-şikarbaşı – şahın ov işlərini təşkil edirdi və “quşçubaşı” ünvanına da sahib idi. Təbəçiliyində min nəfərdən çox adam vardı ki, onlar ov əşyalarının və ləvazimatlarının hazırlanması, şahın ov şahinlərinin və itlərinin təlim edilməsi ilə məşğul olurdular [170, 639]. Şah İsmayıl zamanında Həsən bəy Halvaçioğlu bu vəzifəni daşıyırdı [170, 170]. O.Əfəndiyev haqlı olaraq yazır ki, şahın ov işi heç də təkcə əyləncə deyildi, bu, həm də on minlərlə döyüşçünün iştirak etdiyi hərbi manevrlər idi [102, 265].

Mehtər-i rikabxane-yi mübarəkə – “Aləmara”da əksini tapmış bu istilahi “Təzkirətül-müluk”dakı “əmiraxurbaşı-ye cülov” vəzifəsi ilə eyniləşdirmək

mümkündür. O, şahın at tövləsinin və ilxısının, cilovdar və mehtərlərin rəisi funksiyasını həyata keçirirdi. Şahın əmrilə vəkil Mirzə Şahhüseynin təhqiqatından bəlli olmuşdu ki, uzun müddət bu vəzifəni tutmuş Şahqulu bəy Türkmən qanunsuz olaraq 17-18 min tümən məbləğində nəqd pul və əmlaka yiyələnmişdi. Bu fakt aşkara çıxdıqda şah onun həbsinə fərman vermiş, lakin onun mənimsədiyi vəsait xəzinəyə geri qaytarıldıqdan sonra sərbəst buraxılmışdı. Bundan sonra Şahqulu vəkili öldürərək Gilana, oradan da gəmi ilə Şirvana qaçmışdı. Lakin hadisədən xəbər tutan şirvanşah onu həbs edib Şah İsmayılın hüzuruna göndərmiş və orada o, edam edilmiş, evi və sərvəti müsadirə olunmuşdu [170, 618-620; 171, 595-597]. “Aləmara”da bir də “piyadabaşi-yi sər-cilov” vəzifəsi qeyd olunur [170, 151] ki, biz onun da “mehtər-i rikabxane-yi mübarəkə”yə tabe olduğunu hesab edirik.

“Aləmara”da malucihət, bac, xərac, mal-i əmani, tərcüman, peşkəş, sovqat, payəndaz, ixracat kimi vergi növləri haqqında məlumatlar vardır. Dövlət gəlirləri Təbrizdəki mərkəzi xəzinəyə daxil olur və onun xəzinədarı “sahib-i cəmi xəzane-yi amirə” adlandırılırdı [170, 619]. Müxtəlif vergilərin toplanıb dövlət xəzinəsinə yığılması “təhsildar” adlandırılan vergi məmurlarının öhdəsində idi [170, 330; 171, 274-275, 595].

Münşi əl-məmalik – onun tabeliyində çoxlu katiblər vardı və onlar bütün şah məktublarında, fərmanlarında və digər rəsmi sənədlərdəki formulanın tərtib olunmasını həyata keçirirdilər [102, 266-267]. “Aləmara”ya əsasən, münşi şahın xarici ölkələrə göndərdiyi məktubu tərtib edir və yazırdı [170, 143], digər hökmdarlardan gələn məktubu şahın əmri ilə ucadan oxuyurdu [170, 337, 496]. Bizim müəllif yazır ki, 1513-cü ildə Səfəvi sarayında “münşi-yi divan-i əla” vəzifəsini Mir Məhəmməd Hadi Şirazi tuturdu [170, 496]. “Aləmara”da fərman, namə, hökm, rüqə, rəqəm, vəliəhdnamə, qismnaməçə, vəqfnaməçə, ərizə, fəthnamə və s. kimi orta əsr sənədlərinin adları çəkilir.

Xəlifətül-xüləfa – sufi təriqətlərində geniş yayılmış xəlifə titulu mürşid tərəfindən hidayət və irşad icazəsi almış şəxslərə verilirdi [170, 629]. Hələ Şeyx Səfiəddinin mürşidi Şeyx Zahidin yer üzündə 400 xəlifəsi vardı [170, 8; 171, 11]. Səfəvilər dövlətinə xəlifə vəzifəsi Səfəviyyə təriqətinin sistemindən miras qalmışdı.

Səfəvi xəlifələri “mürşid-i kamil” Şah İsmayıl tərəfindən Səfəvilər dövləti sərhədlərindən kənara şialiyi yaymaq və müridləri təşkilatlandırmaq üçün göndərilirdilər. Bir qayda olaraq qızılbaş tayfalarının nümayəndələri olan xəlifələr əsasən Anadoluda fəaliyyət göstərirdilər. Məsələn, Şah İsmayıl Nurəli xəlifə Rumlunu Anadoluya göndərib oradakı müridlərə ona tabe olmağı əmr etmişdi [170, 188]. Nurəli Xəlifə öz ölümü ərəfəsində qızını Sufian xəlifə Rumluya ərə verərək, onu öz naibi və canişini təyin etmişdi [170, 574]. Bu, onu göstərir ki, xəlifənin öz varisini təyin etmək hüququ var idi. Xəlifətül-xüləfa bütün xəlifələrin başçısı hesab olunur və şah tərəfindən təyin edilirdi. Şah İsmayıl zamanında bu postu qızılbaş sərkərdəsi Xadim bəy Xüləfa daşıyırdı [170, 170]. Xəlifətül-xüləfa böyük hakimiyyətə malik idi. O, “mürşid-i kamil”in, yəni, şahın təriqət məsələləri üzrə müavini sayılırdı [102, 266].

Möhrdar-i möhr-i hümayun – şahın möhürünün daşıyıcısı olub hörmətli və etibarlı şəxs hesab edilir, məclislərdə həmişə şaha yaxın yerdə əyləşirdi [170, 639-640]. Səfəvilər dövlətinin ilk möhrdarı Sarı Əli bəy Təkəli olmuş, lakin 1506-cı ildə kürd Sarom xana qarşı döyüşdə qətlə yetirilmişdir [170, 151; 171, 104]. 1507-ci ildə Diyarbəkrin keçmiş Ağqoyunlu valisi Əmir xan Mosullu Səfəvi hakimiyyəti altına keçmək üçün şah düşərgəsinə yollanarkən İsmayıl öz əmirlərini onu qarşılamağa göndərmiş, onlar düşərgənin bir fərsəxliyinə yetişdikdə, Əmir xanı möhrdar təyin edərək, bu xəbərin müjdəsini möhürlə birgə öz elçisi Fərrux ağa vasitəsilə Əmir xana çatdırmışdı: “Fərrux ağa gəlib çatdı, qızıl qutuya qoyulmuş mübarək möhürü Əmir xanın qarşısına gətirib möhrdarlıq mənəbinin müjdəsini ona çatdırdı və Durmuş xan mübarək möhürü götürüb onun buynundan asdı, əmirlər “mübarək olsun!” dedilər” [170, 192]. Möhrdar vəzifəsini tutan Əmir xan Səfəvi sarayında mühüm mövqe sahibi idi. İtalyan səyyahı Ancelello yazır ki, “o, Sufinin möhürünün daşıyıcısı olub böyük nüfuza malik bir şəxs idi” [140, 109].

Lələ – şahzadənin tərbiyəçisi hesab olunurdu. 1494-cü ildə öz ölümü ərəfəsində Sultan Əli o vaxta qədər öz lələsi olmuş Hüseyn bəy Şamlunu Səfəviyyə təriqətinin rəhbəri elan etdiyi kiçik qardaşı İsmayılın lələsi təyin etmiş, onun tərbiyəsi ilə bağlı bütün işləri Hüseyn bəyə tapşırırmışdı [170, 33; 171, 37]. Həqiqətən də

Hüseyn bəy Lələ azyaşlı İsmayılın Gilanda gizlədilməsində və o zamanlar hərəkətin idarə olunmasında mühüm rol oynamışdı. İsmayıl şah olduqdan sonra onu yüksək vəzifələrə irəli çəkmiş və bir çox hallarda onunla məsləhətləşməyi lazım bilmişdi.

Bəzən şahzadənin lələsi olan şəxs digər dövlət vəzifələrini də icra edirdi. Məsələn, Sarı Əli bəy Möhrdar həm də Şah İsmayılın qardaşı İbrahim mirzənin lələsi idi [171, 104]. Digər türk dövlətlərində olduğu kimi Səfəvilərdə də, şahzadələrə müəyyən bölgələrin hakimliyini tapşırmaq geniş yayılmışdı. Şah İsmayıl qardaşı Süleyman mirzəyə Təbrizin hakimliyini versə də, həmin şahzadə Ərdəbildə yaşayırsa, Təbrizi isə onun adından lələsi Öhməd sultan Şamlu idarə edirdi və vergilərdən şahzadə üçün pay göndərirdi. Maraqlıdır ki, 1513/14-cü ilin qışında Şah İsmayıl Orta Asiyada olarkən Süleyman mirzə Ərdəbildə bəzi “qalmaqalçı cahillərin”, xüsusən də Qızıl Məhəmməd Türkmənin təhriki ilə qiyam qaldırırdıqda onun lələsi nəinki bu tədbiri müdafiə etməmiş, hətta ona qarşı çıxmışdır. Təbriz ətrafındakı toqquşmada Süleyman şəxsən öz lələsini qətlə yetirsə də, sonradan onun dəstələri qorçubaşı Sarı Pırə Ustaclunun qardaşı Məntəş sultan tərəfindən darmadağın edildi və Süleyman mirzə Qızıl Məhəmmədlə bərabər qətlə yetirildi [170, 479-482; 171, 426-428]. Qardaşının ölümünə qəzəblənən Orta Asiyadan qayıtmış Şah İsmayıl əvvəlcə Məntəş sultanı həbsə alsə da, Çaldıran savaşı ərzində onu yenidən azad etdi və o, yenə də “böyük əmirlərin” sırasına daxil oldu [170, 500, 520].

Herat şəhəri qızılbaşların əlinə keçdikdən sonra uzun müddət Səfəvi şahzadələrinin iqamətgahına çevrildi. 1515-ci ildə Şah İsmayıl Ömir xan Mosullunu öz oğlu Təhmasibin lələsi təyin etdi və onu şahzadə ilə birgə Herata göndərərək, Xorasan əyalətinin bəylərbəyliyi onə həvalə etdi [170, 603; 171, 582; 56, 55]. 1521-ci ildə onlar geri çağırıldılar və şahın digər oğlu Sam mirzə öz lələsi Durmuş xan Şamlu ilə birlikdə Herata göndərildi [106, 164].

Elçi – diplomatik missiya ilə xarici ölkələrə göndərilən nümayəndələrə deyilirdi. Elçilər adətən gözəl nitq qabiliyyətinə malik, hörmətli və aqil insanlardan təyin olunurdular. Məsələn, Şah İsmayılın qonşu hökmdarlara Qənbər ağa Sufi, Xəlil ağa Rumlu, Fərrux ağa, Şeyxzadə Lahici kimi elçilər göndərdiyi məlumdur. Nümayəndə heyəti adətən geniş tərkibli olurdu: Şah İsmayıl Sultan Murada 40

nəfərlik [170, 68; 171, 72; 158, 165], Sultan Hüseyn Bayqara isə Şah İsmayıl birinci dəfə 100 [170, 80], ikinci dəfə 50 nəfərlik [170, 145] elçilik heyəti göndərmişdi. Bir neçə məqsədlə elçi göndərilirdi: dostluq qurmaq, ultimatum vermək, problemli məsələləri həll etmək, sülh yaratmaq və s. Elçini öldürmək qəbul edilməz norma hesab olunsada, bəzən onlara qarşı sərt tədbirlərə də rast gəlirik. Məsələn, Teymuri şahzadələri Şeybani xanın elçisini öldürmüş [170, 295; 171, 244], Şeybani xan isə qızılbaş elçisi Xəlil ağa Rumlunu həbsə salmışdı [170, 339; 171, 283]. Elçi öz hökmdarının məktubunu aparmaqla yanaşı ona verilmiş şifahi təlimat əsasında diplomatik danışıqlar da aparır, bəzi hallarda ona hətta getdiyi ölkə haqqında casusluq məlumatları toplamaq da tapşırılırdı. Elçi əcnəbi hökmdarın sarayına bir qayda olaraq öz şahının göndərdiyi peşkəşlərlə gedir, bəzən isə xüsusi məqsəd güdən hədələyici və xəbərdaredici “hədiyyələr” də aparırdı. Elçilik heyəti yalnız sarayına getdiyi hökmdarın izacəsindən sonra geri qayıda bilərdi və bəzən onlar geri göndərilərkən ənamlarla da mükafatlandırılırdılar.

Mehmandar – sarayda xüsusi bir vəzifə idi və əcnəbi elçilər və qonaqlar gələrkən onlar mehmandarlara tapşırılırdılar [170, 335,382,409]. Bəzən hörmətli qonaqlar gəldikdə yüksək dövlət məmurlarından biri onlara mehmandar təyin olunurdu. Məsələn, Şah İsmayıl Bayqaradan gələn Əmir Kəmaləddin Sədr adlı elçiye Əmir Nəcm Rəştini, Məmlük əmiri Qəzzali-oğluna isə Div sultan Rumlunu mehmandar təyin etmişdi [170, 140,590; 171, 195,569].

Çapar – məmləkətdə vacibi xəbərlərin sürətlə çatdırılmasına xidmət göstərirdilər [170, 361,381,500].

Münəccimbaşı – “Aləmara”ya əsasən, münəccimlər hələ Qaraqoyunlu sarayında mühüm mövqe tuturdular. Cahanşah Şeyx Cüneydə qarşı tədbirlər görməzdən öncə öz münəccimləri ilə məsləhətləşmişdi [170, 22; 171, 27-28]. “Kitab-i Diyarbəkriyyə”dən məlumdur ki, Uzun Həsənin də sarayında Baba Əbdürrəhman adlı bir “öncəgören” vardı və Ağqoyunlu hökmdarı onunla məsləhətləşir və ehtiram göstərirdi [39, 209,222]. Səfəvi şahları da münəccimlərin “xidmətlərindən” geniş istifadə edirdilər [128, 224]. “Aləmara”dan məlum olur ki, Mövlana Nəsir Kaşani adlı münəccim Şah İsmayılın zamanında xüsusilə məşhur idi

və Təhmasib anadan olduqdan sonra İsmayıl onu çağıraraq şahzadənin uğurlu vaxtda anadan olub-olmaması, gələcək taleyi haqda maraqlanmışdı [170, 86]. Səfəvi sarayında həkimlər, təbiblər də fəaliyyət göstərirdilər [170, 461].

Ələmdarbaşı – müharibə və təmtəraqlı mərasimlər zamanı şahın döyüş bayraqlarını qaldıran ələmdarların rəisi idi. Ələmdarbaşılar döyüş əməliyyatlarında fəal iştirak edirdilər. Məsələn, 1510-cu ildə Şah İsmayıl ələmdarbaşı Danə Məhəmməd bəy Ofşarı Mərv üzərinə hərəkət edən qızılbaş ordusunun ön dəstəsinə komandan təyin etmişdi [170, 351-352; 171, 294-295]. Səfəvi ordusunun müxtəlif döyüş bayraqları vardı. Şah İsmayılın şəxsi bayrağı üzərində “Quran”ın 61-ci (“Səf”) surəsinin 13-cü ayəsində qeyd olunmuş “nəsrüm-minəllahi və fəthun qərib” (“Allah qatından kömək və yaxın bir zəfər vardır”) cümləsi əksini tapmışdı [170, 162, 187, 493, 521]. “Aləməra”nın məlumatına görə, qızılbaş ordusunda hər bayraq min nəfərlik dəstənin əlaməti idi: “İraq tərəfdən böyük bir tozanaq qopdu və 5 min nəfərlik qoşunun nişanəsi olan 5 bayraq göründü” [170, 333; 171, 277]. Bu informasiyanı Oruc bəy Bayat da təsdiq edir [79, 34].

Təvaçıbaşı – Ş.Məmmədovanın şərhinə əsasən “təvaçılar müharibə gözlənilən təqdirdə dövlətin tabeliyində olan əyalətlərə gedərək hərbi qüvvə toplayan əmirilər olmuşlar” [25, 61]. Onlar döyüşçüləri səfərbər edir, qoşunların haraya toplaşacağını bildirirdilər. “Aləməra”da göstərilir ki, 1504-cü ildə Çəlaviyə qarşı əməliyyatlar aparılan zaman təvaçıbaşı vəzifəsini Əbdü bəy Şamlu tuturdu [170, 127]. H.Zərinəzadənin fikrinə, təvaçı qədim türk sözü olub, qıvrıqlıq, cəldlik mənasını verən “tavraqqı” sözündən əmələ gəlmişdir [41, 229].

Çərxçibaşı – döyüş zamanı ordunun ön dəstəsi çərxçi, onun komandanı isə çərxçibaşı adlanırdı. Bu vəzifə daimi deyildi və yalnız həmin döyüşün müddətini əhatə edirdi.

Minbaşı və yüzbaşı – qızılbaş ordusu əski türk hərbi ənənəsinə uyğun onluq say sistemi əsasında qurulduğu üçün ordu onluqlara, yüzlüklərə və minliklərə bölünürdü. Bəzən min nəfərə çatmayan bir neçə yüz nəfərlik dəstəyə də yüzbaşı rəhbərlik edirdi. Məsələn, 920 (1514/15)-ci ildə Məhəmməd Zaman Mirzanın Astarabadda qaldırdığı qiyamın yatırılması vaxtı 700 nəfərlik qoşuna komandanlıq

edən yüzbaşı Pəsənd (və ya Bülənd) bəy uğurlu əməliyyata görə şah tərəfindən sultan rütbəsi ilə mükafatlandırılmış və Məşhəd hakimi təyin olunmuşdu [170, 551-553].

Bəylərbəyi – mərkəzdən, şah tərəfindən əyalətlərə təyin olunmuş hakimlərə verilən titul idi və bəzən bu vəzifə irsi xarakter daşıyırdı [170, 639]. Bəylərbəyilər adətən qızılbaş tayfalarının ayanları içərisindən təyin edilirdilər. Z.Bayramov qeyd edir ki, Elxanilər və Teymurilər dövründə bəylərbəyi istilahı işlənsə də, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu sülalələrinin və Şah İsmayılın hakimiyyəti zamanında bu terminə təsadüf edilməmiş, yalnız Şah Təhmasibin hakimiyyətinin ilk dövrlərindən başlayaraq əyalət hakimləri yenə də bəylərbəyi adlandırılmışlar [9, 31]. “Aləmara”da hakim termini ilə yanaşı bəylərbəyi ünvanına da rast gəlirik. Məsələn, Şah İsmayıl Diyarbəkr bəylərbəyliyi Məhəmməd xan Ustacluya [170, 244], Bəlx bəylərbəyliyi Div sultan Rumluya [170, 476], Qarabağ bəylərbəyliyi isə Rüstəm bəy Qacara vermişdi [170, 170]. Bəylərbəyilər öz tayfadaşlarından ibarət hərbi qüvvə saxlayır və müharibə vaxtı şahın sərəncamına yollanırdılar. Bəylərbəyi birbaşa şahı tabe olmaqla hərbi sahədə digər mərkəzi hökumət məmurları ilə hesablaşmırdı. Hətta sipəhsalar bəylərbəyiyə tabe olan hərbi qüvvədən şahın göstərişi olmadan müharibə vaxtı da istifadə edə bilməzdi. Əyalətlərdə maliyyə işlərində tam sərbəst olan bəylərbəyilər birbaşa şah qarşısında məsul idilər. O.Ofəndiyev göstərir ki, bəylərbəyilər öz daxili işlərində mərkəzi hökumətdən praktiki olaraq asılı deyildilər [102, 272]. Bəylərbəyilər həm də hakimlik etdikləri əyalətin “əmirül-ümərası” hesab olunurdular [170, 190].

Səfəvilər dövlətində şəhər rəhbərləri darüğa [170, 92,149; 171, 247,271], qala hakimləri kutval [170, 54,115,132; 171, 586,587], kənd və məhəllə icmasının başçıları kədxuda və ya rəis adlandırılırdılar [170, 98].

3.2. Səfəvi ordusu

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin silahlı qüvvələri tamamilə türk qızılbaş tayfalarının süvari döyüşçülərindən ibarət idilər. Səfəvi ordusu şahın şəxsi qvardiyası hesab olunan qorçular korpusundan və qızılbaş oymaqlarına mənsub olan ayrı-ayrı əyalət hakimlərinin öz tayfadaşlarından topladıqları “çerik” adlanan hərbi

qüvvələrdən təşkil edilirdi. “Aləmara”da qeyd olunur ki, şahın qorçular korpusunun tərkibinə Çaldıran döyüşü zamanı 5 min nəfər döyüşçü daxil idi [171, 490]. Q.Ə.Quminin və Venesiya elçisi Alessandrinin əsərlərinə görə, I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə də Səfəvi qorçuları 5 min nəfərdən ibarət idilər [113, 60-61].

Bundan əlavə, əyalət hakimlərinin müxtəlif kəmiyyətli qoşun dəstələri mövcud idi. Adətən sərhəd əyalətlərində daha çox, mərkəzi vilayətlərdə isə nisbətən az saylı hərbi kontingent saxlanılırdı: Osmanlı, Məmlük sultanlıqları və Zülqədər bəyliyi ilə həmsərhəd olan Diyarbəkr əyalətinin bəylərbəyisi Məhəmməd xan Ustaclunun 12 minlik [170, 241], özbək sərhədində yerləşən Bəlx əyalətinin bəylərbəyisi Bayram xan Qaramanlunun 5 minlik qoşunu [170, 401] olduğu halda, Fars hakimi Xəlil xan Zülqədər sərəncamında cəmi 1500 nəfərlik dəstə vardı [170, 530]. Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə qızılbaş qoşunlarının ümumi sayı barədə digər Səfəvi mənbələrinin heç birində konkret rəqəmlərə rast gəlinməsə də, yalnız “Aləmara”nın materialları bu məsələnin aydınlaşdırılması baxımından dəyərli faktlar verməkdədir. Bu mənbədən məlum olur ki, Çaldıran döyüşü ərəfəsində keçirilən hərbi müşavirədə Məhəmməd xan Ustaclu açıq vuruşmaya girməyib dağlara çəkilməyi, bütün qoşunun gəlməsi üçün iki ay gözləməyi təklif edərək belə olacağı təqdirdə “ən azından 70 minlik qoşunun toplaşacağını” bildirmişdi [171, 484]. Həmçinin bizim müəllif Sultan Səlimin ömrünün son illərində onun mümkün hücumunu dəf etmək üçün Şah İsmayılın Azərbaycana 80 minlik ordu cəmləşdirdiyini göstərir [170, 590; 171, 569]. Qızılbaş ordusunun I İsmayıl zamanındakı miqdarı barədə təsəvvür yarada biləcək bu rəqəmlər M.Sanudonun toplusunda əksini tapmış və Y.Mahmudov tərəfindən nəşr edilmiş italyan sənədləri ilə də təsdiqlənir. Venesiyanın Kiprdəki canişini Zuan Qradeniqo 29 aprel 1515-ci ildə Nikosiyadan öz hökumətinə raport verirdi ki, “sinyor Sufi 100 mindən çox döyüşçü və xeyli artileriya yığmışdır”. 28 oktyabr 1518-ci ildə isə Bartolomeo da Mosta Kiprdən Venesiya hökumətinə yazdığı məktubda İsmayılın 70 minlik orduya malik olduğunu göstərirdi [86, 61-62]. “Aləmara” ilə Venesiya sənədlərinin müqayisəsi əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin müharibə zamanı ortaya çıxarıla biləcək real hərbi qüvvəsinin miqdarı 70-100 min nəfər arasında təəddüd edirdi. Lakin artıq Şah

Təhmasib zamanında Səfəvi qoşunlarının ümumi miqdarı 120 min nəfərə çatmışdı [25, 72].

Qızılbaşların şəxsi döyüş keyfiyyətlərini şərh edən “Aləmara” müəllifi onların tərifini göylərə ucaldır. O yazır ki, qızılbaş ordusu “ox atışı ilə göyün yüksək qatlarından ağcaqanadı vurub yerə sala bilən kamandalardan, nizə zərbəsi ilə qaranlıq gecədə balığı dənizin dibindən çıxara bilən nizədarlardan və döyüş gününü zifaf gecəsi bilən igidlərdən” ibarət idi [170, 77]. Qeyd olunur ki, “qızılbaşlar dünyada heç kəsdən qorxmurlar və Həqqi-təala onların ürəyində vahimə xəlf etməmişdir” [170, 577]. Döyüşlərdə ələ keçirilən qənimət qızılbaşlar arasında bölüşdürülür, daha çox şücaət göstərmiş şəxslər daha çox paya sahib olurdular [170, 176]. Bundan əlavə, xüsusi fərqlənənlərə şah tərəfindən mükafatlar bağışlanırdı [170, 72, 174, 231]. Məsələn, özbəklərə qarşı döyüşdə böyük şücaət göstərmiş Əxi sultana Şah İsmayıl tərəfindən 5 min tümen məbləğində tac hədiyyə olunmuşdu [170, 355; 171, 298]. Müharibədə həlak olmuş qızılbaşların pulları onların varislərinə çatdırılır [170, 422; 171, 369], onların övladları dövlət tərəfindən himayə edilirdi [170, 170].

Döyüş əməliyyatları zamanı ordunun ön dəstəsi “çərxcı”, sağ cinah “meymənə”, sol cinah “meysərə” adlanırdı. Bundan əlavə, “tələyə” adlanan kəşfiyyat dəstəsi [170, 357, 508, 171, 67-68], gözetçilik funksiyasını yerinə yetirən “qaravul”, həmçinin mühasirə zamanı mühəndis-istehkam işlərini həyata keçirən “əmələ-yi karxana” [170, 101] qrupu da fəaliyyət göstərirdi.

Tamamilə süvarilərdən ibarət olan Səfəvi qoşunu üçün sürət və çeviklik ən önəmli faktor idi. Qızılbaşların hər biri “gündə 20 fərsəx yol gedə bilən Şam və ərəb cinsli bədöv atlara malik idilər” [171, 67-68]. Yüksək sürəti ilə seçilib xüsusi hazırlığa malik olan həmin atlar “qayıq kimi çayı üzüb keçə bilirdilər” [170, 80].

“Aləmara”da qızılbaşların yaraq-əslahəsi haqda maraqlı məlumatlar mövcuddur. Əsərdə göstərilir ki, hər bir qızılbaş döyüşçüsünün qılıncı, oxu, kamanı, nizəsi, qalxanı və atı vardı [171, 77]. Bu məlumatı Anceletto da təsdiq edir. O, yazır ki, Səfəvi əsgərləri dəbilqə örtülər, hamısı süvaridirlər, nizə, qılınc, qalxan, kaman, ox və toppuzla silahlanırlar [140, 115]. Uzun müddət tarixşünaslıqda Səfəvi ordusunun odlu silahlara yiyələnməsi I Şah Abbasın hərbi islahatları ilə

əlaqələndirilsə də, aparılan tədqiqatlar hələ XIV-XV əsrlərdə Azərbaycanda odlu silahların ilk nişanələrinin mövcud olduğunu üzə çıxarmışdır [12, 97; 29, 115]. O.Əfəndiyevin aşkar etdiyi kimi “Səfəvilər hələ lap əvvəldən odlu silahlara malik idilər”, lakin onların ixtiyarındakı bu cür silahların sayı olduqca az idi [102, 281]. “Aləmara”ya əsasən, qızılbaş ordusu 1502-ci ildə Əlvəndə qarşı Təbrizdəki küçə döyüşlərində [170, 64; 171, 67], 1505-ci ildə Yəzd şəhərinin alınması zamanı M.Kərrəyə [170, 138], 1508-ci ildə Zülqədər bəyliyi qoşunlarına qarşı [170, 224], 1509/10-cu ilin qışında Yəzd şəhərini özbəklərdən müdafiə edərkən [170, 328; 171, 272], 1512-ci ildə Orta Asiyadakı Qarşi qalasının alınması vaxtı [170, 420], 1515-ci ildə Diyarbəkr uğrunda döyüşlərdə [170, 542; 171, 519] tüfəngdən istifadə etmişdi. 1503-cü ildə Almaqulağı döyüşü ərəfəsində və ondan sonra qızılbaşlar Sultan Muradın ordusundan hərbi qənimət kimi “ərradə” adlanan xüsusi təkərliklər üzərində yerləşdirilmiş toplar ələ keçirmişdilər [170, 72; 171, 77]. Həmçinin 1515-ci ildə Diyarbəkr döyüşlərində Qaraxan xan Ustaclunun əsgərləri Osmanlılardan 2 böyük top və 10 ədəd badlic ələ keçirmişdilər [170, 543]. I Şah İsmayıl zamanında qızılbaş ordusunun odlu silahlara malik olması digər mənbələrlə də təsdiqlənir. İ.Əmini qızılbaşların 1500-cü ildə Bakının alınması zamanı top və tüfəngdən [102, 280], Q.Ə.Qumi 1501-ci ildə Şərur döyüşündə [178, 121], Q.Xandəmir 1505-ci ildə Yəzdin alınması vaxtı [174, 479], Bicən 1506-cı ildə Şir Saromun kürdlərinə, 1507-ci ildə isə, Əlaüddövlənin ordusuna qarşı [158, 242,259], H.Rumlu 1521-ci ildə Heratın özbəklərə qarşı müdafiəsi zamanı tüfəngdən [160, 171], həmçinin venesiyalı tacir Məhəmməd xan Ustaclunun kürdlərə qarşı Həsən-keyfin mühasirəsi əməliyyatlarında 2 mortiradan və 3-4 “əcəmi formalı, kiçik lüləli müşkətdən” istifadə edildiyini bildirmişdir [140, 153]. Qızılbaşlar arasında odlu silahların çox da inkişaf tapmaması əsasən onunla əlaqədər idi ki, bu cür silahlar üçün tələb olunan piyada qoşunlar çevik əməliyyatlar keçirməyə üstünlük verən süvari qızılbaş ordusunun sürətli yürüş və manevr imkanlarını olduqca aşağı sala bilərdi. Buna görə də Səfəvi ordusu sürət və çeviklik tələb edən uzaq yürüşlərdə və səhra müharibələrində deyil, əsasən küçə döyüşlərində və qala mühasirələrində odlu silahlara müraciət edirdi. Bundan əlavə, Şah İsmayılın Sultan Səlimə “Aləmara”da əksini tapmış müraciətindən göründüyü

kimi qızılbaşlar odlu silahlara həvəs göstərmir və ondan geniş istifadəni qorxaqlıq və namərdlik hesab edirdilər [170, 523; 171, 489].

Qızılbaşların hərbi strukturunda və taktikasında qədim türk ənənələrinə bağlılıq böyük rol oynayır. Səfəvi ordusu dəfələrlə düşməni cinahlardan sıxıb məhv etməyi nəzərdə tutan döyüş planından, həmçinin süni geri çəkilmə nəticəsində düşmənin pusqaya salınıb məhv edilməsindən ibarət olan “Turan taktikası” və ya “qurd oyunu” [18, 53] adlanan üsuldan istifadə etməklə qalib gəlmişdi. Qızılbaş döyüşçüləri üçün müharibə zamanı mərdlik və şərəf ən önəmli prinsiplər idilər. Qüvvələr nə qədər qeyri-bərabər olsa da, döyüşdən qaçmaq həqarət hesab olunurdu [170, 44,236]. 1513-cü ildə Şah İsmayıl Amu-dərya çayı kənarında özbəklərin çoxsaylı ordusu ilə üzləşərkən körpünü uçuraraq çayın o biri sahilində yerləşmiş rəqib qoşunun qızılbaşların mövqe tutduqları digər sahələ keçməsinə tam əngəlləmək imkanına malik olsa da, bunu özünə ar bilmiş və onların sərbəst şəkildə çayı keçib döyüşə başlamaları üçün şərait yaratmışdı [170, 488; 171, 437]. Bu kimi ənənələr Ağqoyunlu tayfa ittifaqına daxil olan türkmən tayfaları arasında da qorunub saxlanmışdı. Məsələn, Əlvənd öz sərkərdəsi Osman bəyə 20 minlik qoşun verib onu İsmayılın 10 minlik qoşununun üstünə göndərmək istəsə də, Osman bunu özünə sığışdırmamış və qarşı tərəfin 10 minlik qoşununun üzərinə eyni sayda qüvvə ilə gedəcəyini bildirmişdi [171, 58].

1505-ci ildə şahın Təbəş vilayətinə yürüşünü təsvir edərkən bizim müəllif qızılbaş düşərgəsi və ordunun formalaşması qaydaları haqqında olduqca maraqlı informasiyalar verir: “Bir fərsəxə qədər ərazi atlas və zərbafta çadırlarla örtülmüşdü və hər çadırın qapısında xalis ərəb və bayat cinslərindən olan üç-dörd bədöv at bağlanmış və bir qatarlı dişli dəvə yatmışdı və hər çadırın qarşısında bir qızıl yəhərli kəhər at dururdu. Əgər bir tərəfdən hansısa bir ordu gecə və ya gündüz basqını təşkil etmək istəsəydi, bütün qoşun – on iki min nəfər qızılbaşın hamısı hazır vəziyyətə gəlib süvar olardı. Əsgərlərin hamısı başlarına olvan taclar qoymuşdular və tacın ətrafına gözəl çalmalar sarımışdılar və daş-qaşla bəzədilmiş tumarlar və əbləqlər bənd etmişdilər, əksəri zərbafta parçalardan və samur dərisindən paltarlar geymişdilər və hamısının qəbzəsi qiymətli qaşlarla bəzədilmiş xəncəri və qılınçı vardı. Hər birinin

rəqibdən rəqib boxçalarını çiynlərindən asmış şücaətli cavan türk oğlanları idilər və əgər döyüşçülər məndillərini başlarına bağlasaydılar, onda tac və sarıqı nökrələr əllərində tutardılar”. Qızılbaş ordusu tayfaçılıq prinsipləri əsasında formalaşdırılırdı: “Hər neçə min nəfər eyni ocaqdan olsaydılar, hamısı bir-birinin qohum-əqrəbası və əmioğlu olardılar, bir-birinin yolunda ölümə gedərdilər. Əgər döyüşdə kimsə onların qohumunu öldürsəydi, hamısı hərəkətə gələrdilər. Ölən şəxsin tayfadaşları onun ya oğlunu, ya qardaşını, ya da əmisi oğlunu xidmətə götürərdilər. Əgər ata tərəfdən yaxın qohumu olmasaydı, onda ana tərəfdən, yox əgər ana tərəfdən də qohumu olmasaydı, onda arvadı tərəfdəki qohumlarından (xidmətə cəlb olunardı). Şah Bahadır xan bu cür sistem yaratmışdı” [171, 197-198]. Şah İsmayıl zamanında qızılbaş iyerarxiyasının necə formalaşmasından bəhs edən müəllif yazır: “O vaxtlar qızılbaşların qaydası bu cür idi ki, hər kim döyüş günü daha çox hünər göstərsəydi, onun padşahın yanında izzəti daha artıq olacaqdı və ali mənəbə çatacaqdı. Əsil-nəsəbin bir o qədər də əhəmiyyəti yox idi, olsaydı da ikinci dərəcəli idi. Əgər tövlə mehtəri döyüşdə igidlik etsəydi, sipahiliyə daxil olardı və əgər daha da cəsur olsaydı, əyalət sahibinə çevrilərdi” [170, 229].

Şah İsmayıl zamanında Azərbaycanda, Anadoluda, İranda, İraqda, Əfqanıstanda, Orta Asiyada, Gürcüstanda uğurlu hərbi əməliyyatlar aparmış qızılbaş ordusu özünü yüksək döyüş qabiliyyətinə malik qoşun birləşməsi kimi göstərməyə nail olmuşdur.

3.3. İctimai-iqtisadi münasibətlər

Səfəvilər dövləti tamamilə türk qızılbaş oymaqlarının söyləri ilə yaradılmış [144, 24-33] və onların hərbi qüvvəsinə arxalanan bir türk imperiyası idi. Yarımköçəri qızılbaş tayfalarının əmirləri bu imperiyanın ən önəmli hakim sinfini təşkil edirdilər. Ə.Tacbəxş etiraf edir ki, “türkman başçıları və qızılbaş elatlarının köməyi ilə çoxlu uğurlar əldə etmiş Şah İsmayıl onların hamısını mühüm mənəblər və vəzifələrlə razı saldı və nəticədə türk mənşəli tayfaların başçıları İsmayılın əli ilə bütün İranda tam qüdrət və istibdad ilə öz hakimiyyətlərini bərqərar etdilər” [152, 38]. Ölkənin bütün hərbi vəzifələrinə onlar təyin olunurdu, silahlı qüvvələr tamamilə

onların nəzarətində idi və imperiyanın əksər ərazisi faktiki olaraq bu əmirilər arasında torpaq qrantları şəklində bölünmüşdü. M.S.İvanovun təbircə desək, “Azərbaycan tayfaları bu dövlətdə rəhbər rol oynayırdılar” [76, 61]. “Aləmarə”da ustaclu (Məhəmməd xan, Qaraxan xan, Abdulla xan, Xızır ağa, Süleyman bəy, Şahrux sultan, Sarı Piri, Köpək sultan, Mahmud bəy, Məntəş sultan, Murad bəy), şamlu (Hüseyn bəy Lələ, Əhməd sultan, Əxi sultan, Əbdi bəy, Durmuş xan, Zeynal xan, Musa bəy, Həsən bəy, Süleyman bəy), rumlu (Div sultan, Nurəli xəlifə, Xəlil ağa, Sufian xəlifə, Badımcı sultan, Qaragünə sultan), qacar (Qara Piri bəy, Rüstəm bəy, Əhməd sultan, Əli xan, Mahmud bəy, Xəlil xan), əfşar (Sultanəli bəy, Məhəmməd xan, Danə Məhəmməd sultan, Vəlican sultan), təkəli (İlyas bəy Halvaçıoğlu, Həsən bəy Halvaçıoğlu, Yaqub bəy, Üləmə sultan, Sarı Əli bəy Möhrdar), zülqədər (Xəlil xan, Əlixan sultan, Vələdxan bəy), qaramanlı (Bayram xan, Hüsəm bəy, Əlican sultan), talış¹⁹ (Əbdal bəy Dədə, Xadim bəy Xüləfa, Mirzə Məhəmməd), varsaq (Yusif xəlifə və onun qardaşları Qasım xəlifə və Həsən xəlifə), baharlı (Əlişəkər bəy və oğlu Məhəmmədi xan), pornak (Mənsur bəy), mosullu (Əmir xan) kimi qızılbaş tayfalarının və onlara mənsub olan əmirilərin adları çəkilir. Təkəli tayfasının adı qeyd olunmasa da, həmin oymağa aid İlyas bəy Halvaçıoğlu, Həsən bəy Halvaçıoğlu, Yaqub bəy, Üləmə sultan, Sarı Əli bəy Möhrdar kimi əmirilərin haqqında bəhs olunur. Bu məsələni xüsusi araşdırmış F.Sümer Şah İsmayıl zamanında fəaliyyət göstərmiş böyük qızılbaş tayfaları arasında rumlu, ustaclu, təkəli, şamlu və zülqədər oymaqlarının, nisbətən kiçik tayfalar sırasında varsaq, çepni, ərəbgirlü, turqudlu, bozcalu, əcirlü, xınıslu, çəmişkəzəklü, qacar, qaramanlı, mosullu, pornak oymaqlarını sadalamışdır [56, 43-56]. Qeyd etməliyik ki, adı çəkilən tayfalardan baharlı, qaramanlı, mosullu və pornak hələ Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində mühüm mövqelərə sahib olmuşlar [28].

Köçəri tayfa əmiriləri ilə yanaşı şiə ruhaniləri, mülki məmurlar və oturaq əsilzadələr aristokratiyanın digər təbəqələrini təşkil edirdilər [96, 140].

¹⁹ Səfəvi ordusu tərkibindəki talış tayfası türk-moğol mənşəli idi və hətta sonralar Muğandakı türkmən şahsevən tayfalarından biri də talış-mikeyli adlanırdı. Bu barədə bax: Sazman-e edari-ye hokumat-e Səfəvi ya təliqat-e Minorski bər “Təzkirətul-muluk”, tərcümə-ye M.Rəcəbniya. Tehran, 1368, s.27.

Özlərini “qılınc əhli” sayan qızılbaşlar mülki işlərə həvəs göstərmir və bu işlərin icrası üçün “qələm əhli” hesab edilən iranlılardan istifadə edilirdi. Ə.Kəsrəvi göstərir ki, “Səfəvilər zamanında əmirlər və sipahilər türk olduqlarından sarayda da türkçə danışılırdı və padşahlar özləri də, hətta avropalı elçilər və səyyahlarla türkçə danışdılar və farsdilliləri münşilik və maliyyə işlərindən savayı heç bir işə qəbul etmirdilər” [153, 25-26]. Ümumiyyətlə, farslar və ya mənbələrdə qeyd olunduğu kimi taciklər Səfəvilər dövləti tərkibində asılı, müti vəziyyətdə dururdular.

Şah İsmayılın daxili siyasətində dövləti mərkəzləşdirməyə cənatma müşahidə olunur ki, bu da xəzinənin doldurulması, ölkənin bərpad vəziyyətdə olan kənd təsərrüfatının, sənətkarlığının və ticarətinin bərpası maraqları ilə diktə olunurdu [103, 150]. Ağqoyunlu hakimiyyətinin son on illiyində baş vermiş aramsız feodal müharibələri ölkə iqtisadiyyatını iflic vəziyyətinə saldığından mərkəzləşmiş Səfəvilər dövlətinin meydana gəlməsi əhalinin bir çox təbəqələrinin maraqlarına cavab verirdi. Səfəvi mənbələri bir qayda olaraq Şah İsmayılın xalqla rəftarını tərifləyir və yüksək qiymətləndirirlər. “Aləmara”da onun rəiyyətdə və yoxsullara qayğısından, ölkəni ədalətlə idarə etməsindən və dövlət məmurlarının xalqa qarşı özbaşınalıq etməsinə yol verməməsindən bəhs olunur [170, 95,340,500,625]. Hər halda, Şah İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra zəhmətkeş kütlələrin, “rəiyyət”in vəziyyəti əvvəlkinə nisbətən yaxşılaşmışdı. Bu məsələ əsasən Azərbaycan, Qərbi İran və İraq ərazilərinə aid idi. Lakin o da məlum olan faktdır ki, Səfəvilərin Xorasanda və Orta Asiyada özbəklərlə, Şərqi Anadoluda Osmanlılar və Zülqədərliylə apardıqları müharibələr zamanı dinc əhali hər iki tərəfdən qarətlərə və incidilməyə məruz qalırdı. Bizim müəllif xüsusi vurğulayır ki, bu kimi feodal müharibələri “rəiyyətin xanəxarablığına bais olur”, “acizlərin və miskinlərin rifahiyyətinin” pozulmasına gətirib çıxarırdı [171, 118].

Müharibələrin gedişində əhalidən bəzi vergilər tutulurdu. “Aləmara”da “mal-i əmani” və “tərcüman” kimi bu cür vergilərinin adı çəkilir. 1509/10-cu ilin qışında özbəklər Kirmana basqından sonra Yəzd şəhərini mühasirəyə almış və yalnız şəhər əhalisinin “mal-i əmani” vergisi ödəməsindən sonra çıxıb gedəcəklərini bildirmişdilər. Mənbədən aydın olur ki, bu vergi şəhər rəhbərliyi və ya nüfuzlu

şəxslər tərəfindən adətən hər evdən bir түмән məbləğində yığılıb qarşı tərəfin göndərdiyi təhsildara təhvil verilirdi. “Mal-i əmani” ödənildikdən sonra düşmən ordusunun həmin ərazini işğala və qarətə məruz qoymayaraq çıxıb getməsi nəzərdə tutulurdu. Yezddəki qızılbaş komandanlığı hiylə işlədərək vaxt udmaq üçün özbəklərin bu təklifinə razılaşmış, verginin toplanmasına on gün möhlət istəmiş, nəticədə, bölgəyə əlavə qızılbaş qoşunlarının gəldiyini görən özbəklər geri çəkilməli olmuşlar [170, 330-331; 171, 275-276]. Bu vergi əsasən soyğunçu basqınlar vaxtı yığılırdı.

Tərcüman vergisi isə özündə dövləti cinayət əvəzində ödənilən böyük məbləğli cəriməni əks etdirirdi. Bu vergi çox zaman işğal olunmuş ərazilərin əvvəllər həmin yerlərdə hakimiyyətdə olmuş və işğalçılarla düşmən münasibətdə olan sülalələrin nümayəndələri ilə sıx əlaqələr saxlamaqda və əməkdaşlıq etməkdə, habelə işğalçılara müqavimət göstərməkdə və ya onların siyasi-ideoloji sisteminə qarşı çıxmaqda ittiham olunan sakinlərindən onlara toxunulmaması müqabilində alınırdı. Məsələn, Səmərqənd şəhərini tutan Şeybani xan Babur şahla əməkdaşlıqda ittiham etdiyi 100 nəfərə qədər şəhər sakinini həbs etdirmiş, onların başçısı olan 10 nəfəri edam etdirsə də, qalanlarından tərcüman alaraq buraxmışdı [170, 262; 171, 190-191]. 1510-cu ildə Mərv döyüşündən sonra Şah İsmayılın Herata göndərdiyi qızılbaş sərkərdəsi Qulucan bəy şiə xütbəsi oxumaqdan imtina etdikləri üçün şəhərin qazısını, xətibini, kələntərini qətlə yetirmiş, şeyxülislam isə 5 min түмән tərcüman ödəməklə canını qurtarmaq istəmiş, Qulucan bəy şeyxin pulunu alsa da onu edam etdirmiş, ələ keçirdiyi məbləği isə adambaşına bir түмән düşməklə şiə olduqlarını elan edən şəhər sakinlərinə paylamışdı [170, 399; 171, 346]. Bəzi hallarda tərcüman vergisi zəbt olunmuş məntəqənin bütün əhalisi üzərinə yüklənirdi. 1512-ci ildə qızılbaş ordusu Orta Asiyada əməliyyatlar apararkən ələ keçirdiyi Hisar-i Şadman qalasının əhalisindən 12 min түмән tərcüman tutulmuş, Buxara şəhərinin 3 fərsəxliyində isə bölgə kədxudalarından 3 min түмән tərcüman vergisi alınmışdı [170, 416,426; 171, 363,372-373]. Bəzən korrupsiyada ittiham olunan məmurlar da edam olunmaqdan qurtulmaq üçün dövlətə vurduqları ziyanın müqabilində tərcüman vergisi verməyə

vadar olurdular. “Aləmara”ya əsasən, tərcüman həm pulla, həm də malla (“nəqdən və cinsən”) ödənilə bilərdi [170, 619; 171, 595].

Şah ailəsinə məxsus torpaqlara və hər cür digər mülkiyyətə “xassə” deyilirdi. Həmin mülkiyyətin gəlir-çıxarı “Aləmara”ya əsasən, “sərkər-i xasse-yi şərifə” adlanan məmur tərəfindən idarə olunurdu. Həmin məmur əcnəbi padşahların və vassal hakimlərin şah üçün göndərdikləri hədiyyələri də qəbul edirdi [170, 387,409]. Səfəvi şahları xassəyə dövlət torpaqlarının ən münbit sahələrini daxil edirdilər. Artıq I Şah İsmayıl zamanında Cənubi Azərbaycandakı bəzi ərazilərdən savayı İsfahan vilayətində də şah ailəsinə məxsus əmlak mövcud idi [170, 85].

Dövlət mülkiyyətində olan torpaqlar “mal-i divan” termini ilə ifadə olunurdu və bu mülkiyyətə nəzarət “sərkər-i divan” adlanan məmur tərəfindən həyata keçirilirdi. Divan torpaqlarının əkin sahələri təsərrüfat işləri aparmaq üçün ayrı-ayrı kəndlilərə icarəyə verilir və həmin icarədarlar “müstəciran-i mal-i divan” adlandırılırdılar [170, 92,334]. Orta əsrlər İslam şərqində geniş yayıldığı kimi Səfəvilər dövlətində də dövlət torpaqlarının hərbi xidmət müqabilində ayrı-ayrı əmirlərə şərti torpaq sahibliyi qismində paylanması təcrübəsi həyata keçirilirdi.

XV əsrdə torpaqların soyurqal hüququ ilə əmirlərə paylanması geniş xarakter almışdı. Soyurqal sahibi öz ərazisini irsən ötürür, həmçinin vergi və inzibati-məhkəmə immunitetinə malik olurdu. Bu isə, öz növbəsində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə və əyalət sahibləri üzərində nüfuzunu itirməsinə gətirib çıxarırdı. Səfəvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra bu tendensiyanı aradan qaldırmaq məqsədilə soyurqalların məhdudlaşdırılması və onların əvəzinə əmirlərə onların hərbi xidməti müqabilində özündə irsi deyil, müvəqqəti və ya ömürlük torpaq sahibliyini ehtiva edən tiyulların paylanması siyasətini həyata keçirdilər [94, 188].

“Aləmara”dan aydın olur ki, hökmdar bəzən tiyul verdiyi şəxsi həm də “sultan” rütbəsi və qiymətli hədiyyələrlə də mükafatlandırırdı [170, 2]. Soyurqal əvəzinə Səfəvilər zamanında tiyulun meydana çıxması mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsinə xidmət edirdi. Dövlət torpaqlarına hakim təyin olunarkən həmin torpaqlar şahın fərmanı ilə tiyul kimi əyalət hakiminə verilirdi. Tiyul iki formada (vəzifə təyinatı ilə bağlı müəyyən müddətə və şahın fərmanı ilə ömürlük) olurdu.

Müvəqqəti verilmiş tiyul tiyuldar vəzifədən çıxarıldıqda, başqa işə keçirildikdə və ya öldükdə ondan geri alınaraq başqasına verilirdi. Digər tərəfdən, şah istədiyi vaxt tiyuldarı bu hüquqdan məhrum edə bilərdi. Ona görə də, tiyul sahibinin tiyulu satmaq, bağışlamaq hüququ yox idi, yeni şah hakimiyyətə gəldikdə isə, onun fərmanı ilə tiyuldarın sahiblik hüququ yenidən təsdiq olunmalı idi. Tiyul sahibi gəlirinin bir hissəsini natura və ya pul şəklində saraya vergi verir, digər hissəsini isə, öz ixtiyarında saxlayaraq özünə və yerli idarə orqanlarına sərf edirdi [10, 86].

“Aləmara”da tiyul hüququ ilə verilən torpaqlar tiyuldarın “ölkəsi” və ya “əyaləti” hesab olunur və bu torpaq paylarının müharibədə göstərilmiş hərbi xidmət müqabilində verildiyi vurğulanır [170, 67; 171, 72]. Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə imperiya ərazisi ayrı-ayrı qızılbaş oymaqlarının rəisləri arasında bölünmüşdü. L.Lokhart yazır ki, Şah İsmayıl bu tayfaların başçılarının xidmətləri müqabilində onlara torpaq qrantları verir, bunun vasitəsilə də, feodal sisteminin əsasını təşkil edirdi” [116, 19].

“Ölkə” almış əmirlərlə birgə həmin əraziyə qızılbaş tayfalarının böyük kontingenti də köçürdü. Şahdan mərkəzi Bağdad olmaqla İraq-i Ərəb torpaqlarına sahiblik hüququ almış Xadim bəy Xüləfa orada 12 minlik “sufi” ailəsinin rəisinə çevrilmişdi [170, 169-170]. Tiyul nəzəriyyəçə müvəqqəti olsa da, bəzən onların irsən keçdiyini də görürük. Mərkəzi Şiraz olmaqla Fars vilayəti hələ 1503-cü ildə fəth edildikdən sonra şahın fərmanı ilə Səfəvilərin xidmətində olan zülqədər tayfasının əyanlarına verilmişdi və K.Rohrbornun məlumatına görə, bu vilayət 1594/95-ci ilədək həmin nəslin sərəncamında qalmışdı [148, 30]. “Aləmara”da göstərilir ki, özünün 1500 nəfərlik dəstəsi ilə Çaldıran döyüşündə iştirak edən Fars əyalətinin hakimi Xəlil xan Zülqədər xəyanətkar çıxmış və həlledici anda şahın əmrinə tabe olmayıb fərər edərək öz əyalətinə qaçıb getmişdi. Döyüşdən sonra şah onu edam etdirsə də, maraqlıdır ki, onun nəslə həmin əyalətə sahiblikdən məhrum edilməmiş və onun əvəzinə oğlu Əlixan sultan Fars hakimi təyin olunmuşdu [170, 532; 171, 500]. 1507-ci ildə Səfəvilər dövlətinə birləşdirilən Diyarbəkr əyaləti şahın fərmanı ilə Məhəmməd xan Ustacluya verilmişdi və onun “ölkəsi” hesab edilirdi [170, 192,205; 171, 110,115,121]. O, Çaldıran döyüşündə öldürüldükdən sonra həmin əyalət onun

qardaşı Qaraxan xan Ustacluya [170, 534; 171, 504], onun da 1516-cı ildə Osmanlılara qarşı döyüşdə həlak olmasından sonra 3 yaşlı oğlu Abdullaya verilmiş və Mahmud sultan Ustaclu onun lələsi və naibi təyin edilmişdi [170, 547; 171, 527]. Lakin Diyarbəkri Osmanlılardan müdafiə etmək mümkün olmamış və Qaraxanın oğlu Abdulla xan Ustaclu çox sonralar, Şah Təhmasib zamanında Şirvan bəylərbəyişi postuna təyin olunmuşdur [102, 89]. “Aləmara”da 1509/10-cu ilin hadisələrindən bəhs olunarkən Kirman əyalətinin Məhəmməd xan Əfşara mənsub olduğu qeyd edilir [170, 326; 171, 270]. Həmin ərazi bir əsr sonra I Şah Abbas zamanında da əfşar tayfasının rəislərinə mənsub idi [96, 134]. Damğan vilayəti İlyas bəy Halvaçıoğlu [170, 111], Ərzincan Nurəli xəlifə Rumluya [170, 506], Urmiya Süleyman bəy Şamluya məxsus idi [170, 533]. 1510-cu ildə özbəklərə qarşı uğurlu müharibədən sonra ələ keçirilmiş geniş ərazilər də qızılbaş rəislərinə paylandı: Mərv Əbdal bəy Dədəyə, Herat Hüseyn bəy Lələyə, Astarabad Zeynal xan Şamluya [170, 451], Bəlx Bayram xan Qaramanluya [170, 393] verildi. Eyni zamanda, bir çox hallarda əyalətlərin irsən keçməsinin qarşısı alınır və şah istədiyi vaxt ərazi sahibini öz hüququndan məhrum etmək səlahiyyəti daşıyırdı. Məsələn, Herat əyaləti Hüseyn bəy Lələyə mənsub olsa da, daha sonra Zeynal xan Şamluya, onun ardınca Əmir xan Mosulluya verilmiş [170, 603], lakin o, cinayət əməllərində ittiham olunub həbsə alındıqdan sonra həmin vilayət Durmuş xan Şamluya bəxş edilmişdi [170, 615]. Yaxud, Bayram xan Qicduvanda həlak olduqdan sonra onun əyaləti oğluna deyil, Div sultan Rumluya həvalə edilmişdi.

Bəzən mərkəzi aparatda mühüm vəzifələr tutan şəxslərə torpaq payları verildikdə onlar öz qohumlarından və tayfadaşlarından kimisə həmin əraziyə hakim təyin edir, özləri isə sarayda yaşamağa davam edirdilər [170, 193]. Məsələn, Yəzd əyaləti Hüseyn bəy Lələyə verilmiş, o isə əvvəlcə Şüeyb ağaya [170, 133], onun ölümündən sonra Musa bəy Şamluya Yəzdin idarəçiliyini tapşırmışdı [170, 327]. Bəylərbəyi təyin edilmiş əmir həmin ərazinin sahibi hesab olunurdu: “Həzrət-i Zilullahi Div sultana buyurdu ki, sən bu səfərdə mərdanəlik göstərüb xidmət yerinə yetirdiyindən, Ceyhun çayı kənarından ta Əndicana (Əndixud olmalıdır – N.M.) qədər uzanan ərazini sənə bağışlayıram və Bəlx bəylərbəyliyi sənə şəfqət edirəm”

[170, 476; 171, 420]. Bəylərbəyi öz vilayətinə daxil olan bütün mahalların hakimlərindən mülazimlər vasitəsilə vergilər yığır və onların bir qismini şah xəzinəsinə təhvil verirdi [170, 543]. Bəylərbəyi döyüş zamanı ələ keçirilmiş qənimətin 1/5 hissəsini özünə götürür, müəyyən bir hissəsini şahə göndərir, qalanlarını əsgərlərə paylayırdı [170, 242]. Birbaşa şahə tabe olan əyalət sahibləri geniş hüquqlara malik idilər. Şarden yazır ki, “xanların hamısı öz əyalətlərinin bütün hakimiyyətini öz ixtiyarlarında saxlayırlar və orada kiçik padşah statusundadırlar” [148, 56].

“Aləmərə”də Səfəvilər dövründə mərkəzi Gəncə hesab olunan Qarabağ əyaləti haqqında maraqlı məlumatlar verilir. K.Rohrborn gürcü mənbələrinə istinadən Qarabağ bəylərbəyliyiinin yaradılmasını 1554-cü ilə aid etmiş və qacar tayfasından olan Şahverdi sultan Ziyadoğlunu Qarabağın ilk bəylərbəyisi hesab etmişdir [148, 4]. Lakin “Aləmərə”nin faktları göstərir ki, bundan çox əvvəllər, hələ Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk dövəmlərindən Qarabağ bəylərbəyliyi mövcud idi və həmin vaxtlardan etibarən orada qacarlar hökmranlıq edirdilər. 1501-ci ildə Əlvəndin məğlubiyyətindən dərhal sonra Gəncə şəhəri də Səfəvilərin təbəçiliyinə keçmiş və Şah İsmayıl oranı “qızılbaş ümərəsinə tapşırırmışdı” [170, 59]. Anonim müəllif 1508-ci ilin hadisələrindən bəhs edərkən yazır ki, Şah İsmayıl “Qarabağın və o sərhədin bəylərbəyliyiini Qara Pirinin oğlu Rüstəm bəyə inayət etmişdi” [170, 170]. Buradan aydın olur ki, Qarabağın ilk bəylərbəyisi heç də Şahverdi sultan deyil, “Tozqoparan” ləqəbli məşhur sərkərdə Qara Piri bəy Qacarın oğlu Rüstəm bəy Qacar olmuşdur. F.Sümer müəyyənləşdirmişdir ki, Qara Piri bəy ziyadoğlular nəslinə deyil, qacarların başqa bir qoluna mənsub idi [56, 54]. Ziyadoğlular nəslinə gəlincə, İ.Pavlova aşkar etmişdir ki, bu nəslin məlum olan ilk nümayəndəsi Şah Təhmasib dövrünün əvvəllərində, XVI əsrin 20-ci illərində Səfəvi xidmətinə girmiş Xəzər bəy olmuş, onun oğlu Ümmət xan da Təhmasibə sədaqətlə xidmət etmiş, nəhayət Ümmətin ölümündən sonra onun oğlu Şahverdi sultan Gəncə (Qarabağ) bəylərbəyisi təyin olunmuşdu [89, 59]. Məlumdur ki, qacarlar hələ Ağqoyunlu dövründən Qarabağda fəaliyyət göstərmişlər [159, 632].

“Aləmara”da müstəsna hallarda soyurqal verilməsi hadisəsinə də rast gəlirik. Məsələn, Şah İsmayıl İsfahanın mühasirəsi zamanı ərzaq çatışmazlığı hiss edən qızılbaş ordusuna qida məhsulları gətirən və Səfəvi ailəsinə sədaqət göstərən yerli mülkədar Rəis Yusifə Rənan kəndindəki “padşah əmlakını” soyurqal olaraq bəxş etmişdi [170, 85]. 1508-ci ildə İraq-i Ərəb fəth edildikdən sonra şah Həzrət-i Əli məqbərəsinin xidmətkarlarına “soyurqallar inayət cəlamışdı” [170, 168]. Diqqəti çəkən cəhət odur ki, əgər XV əsrdə soyurqallar yarımköçəri tayfa ayanlarına verilən iri ərazilərdən ibarət idisə, Səfəvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra hərbiçilərə deyil, əsasən şiə ruhanilərinə və xüsusi xidmətlər göstərmiş oturaq mülkədarlara, həm də əvvəlkindən fərqli olaraq xeyli kiçik həcmdə soyurqallar verilirdi. Soyurqal sahibi vergi vermir və öz torpağını irsən ötürmək hüququna malik olurdu.

Ş.Məmmədovanın tədqiqatına əsasən Səfəvilər zamanında soyurqal termini həm də hökmdarın rəiyyətə verdiyi hədiyyə, bəxş mənasında da işlədilir [25, 31]. Soyurqalın bu növü haqqında “Aləmara”da da məlumat verilir. Mənbədə qeyd olunur ki, Şah İsmayıl Simnanda olarkən yerli əhaliyə “ənamlar və soyurqallar paylamışdı” [170, 340]. Soyurqalın özündə əşyavi hədiyyələri ehtiva edən bu növü “cins soyurqalı” adlanırdı.

Oturaq feodallara məxsus ərazilərə “mülk” deyilirdi. Mülkədarlar öz ərazilərini sata, bağışlaya və icarəyə verə bilərdilər. Mülk alqı-satqısı zamanı eni və uzunluğunu 60 arşın olan “cərib” adlı yer ölçüsü vahidindən istifadə olunurdu. Çoxlu mülk sahələrinə malik olan mülkədarlar bəzən öz təsərrüfatlarının idarə olunması üçün iqtisadi səriştəsi olan şəxsləri öz mülklərinə “mütəsəddi” təyin edirdilər. Mütəsəddi həm də mülkədarın sifarişi ilə onun üçün yeni torpaqlar alır, bir sözlə onun vəkili kimi çıxış edirdi [170, 90,92].

Dini şüarlar altında hakimiyyətə gəlmiş Səfəvilərin zamanında dini müəssisələrə və şiə ruhanilərinə vəqf torpaqları verilməsi prosesi geniş xarakter almışdı. “Aləmara”da Şah İsmayıl dövründə fəaliyyət göstərən ən iri vəqflər kimi Azərbaycandakı Şeyx Səfi və Qazan padşah məqbərələrinin, Nəcəfdəki Həzrət-i Əli məqbərəsinin və Məşhəddəki İmam Rza məzarının vəqfləri qeyd olunur [170, 92,162,343,480]. Məqbərələrin vəqflərini idarə etmək, yəni “təvliyyat” funksiyasını

həyata keçirmək üçün “mütəvəlli” vəzifəsi daşıyan ruhanilər təyin olunurdu. Məsələn, “İraq əhlinin kübar şeyidlərindən olan” Seyid Məhəmməd Kamunə “Həzrət-i Əmirülmömininin büqye-yi şərifinin mütəvəllisi” idi [170, 162]. 1508-ci ildə Şah İsmayıl Bağdadı tutarkən “Nəcəf-i əşrəfin toulıyyətini” yenidən ona tapşırmaqla kifayətlənməmiş, həmçinin onun şəxsən özünə İraq-i Ərəb vilayətində bəzi torpaqlar bağışlamışdı [170, 165]. Vəqflər geniş imkanlara malik idilər. Şah İsmayıl özü şəxsən Həzrət-i Əli məqbərəsinə ipək işləmələr, güləbatın parşalar, zərli pərdələr, qızıldan və gümüşdən qəndillər və 30 min tümən məbləğində nəqd pul bağışlamışdı [171, 128-129]. Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsində xeyli miqdarda qızıl əşyalar saxlanılırdı və 1513/14-cü ildə Süleyman mirzə qiyam qaldırarkən həmin əşyaları əridib sikkə zərb etdirmiş və öz tərəfdarlarına paylamışdı [170, 480]. Gəlir gətirə bilən hər hansı əmlak vəqf ola bilərdi. Lakin vəqfin əsas sahəsini torpaq mülkiyyəti təşkil edirdi [25, 33]. Vəqf torpaqlarında geniş təsərrüfat işləri həyata keçirilirdi. “Aləmarə”ya görə, hələ XV əsrin əvvəllərində, Xoca Əli dövründə Ərdəbildə Şeyx Səfi məqbərəsinin xanəgah təsərrüfatında nadir düyü növləri becərilirdi [170, 20; 171, 24].

Dini müəssisələrlə yanaşı ayrı-ayrı ruhanilərə də vəqflər verilirdi. Məsələn, böyük şeyxlərə xüsusi hörmət göstərən Əmir Teymur xorasanlı ruhani Baba Səngkuhiyə torpaq vəqfləri vermişdi. Onun əmri ilə “neçə-neçə kənd ayrılmışdı ki, hər il onların hasilini Babaya versinlər və ondan sonra onun övladlarına versinlər ki, onların vəqfində qalsın” [170, 16].

Vəqflər vergi immunitetinə malik olduqlarından bəzi mülkədarlar böyük bir həvəslə öz şəxsi torpaqlarını vəqfə çevirərək özləri həmin vəqfin mütəvəllisinə çevrilir və torpağın faktiki sahibi olaraq qaldıqları halda asanlıqla vergidən yayına bilirdilər [114, 113]. Şəxsi əmlakı “on dörd məsumə vəqf etmək” xüsusilə geniş yayılmışdı. Bunun üçün yerli qazının möhürü ilə xüsusi “vəqfnaməçə” tərtib olunurdu. Məsələn, hələ Ağqoyunlu dövründə İsfahan vilayətinin ən varlı şəxslərindən sayılan Rəis Bərkə 10 min tümənlik əmlakını vəqfə çevirmişdi. Rüstəm şahın hakimiyyətinin sonlarında İsfahan hakimi Hacı Kövsəc Bayandurun onunla konfliktə düşmüş və onu edam etdirib qanunsuz olaraq onun vəqfinə yiyələnmişdi. Az

sonra Rüstəmin əvəzinə Gödək Əhməd taxta çıxdıqda Bərkənin qardaşı oğlu Rəis Yusif vəqf sənədlərini götürüb Təbrizə yollanmış və yeni hökmdara şikayət etmişdi. Gödək Əhməd tezliklə İsfahana gəlib məsələyə yerindəcə aydınlıq gətirəcəyinə söz versə də, bir qədər sonra o öldürülmüş, vəqf sahibinin haqqı yalnız Şah İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra bərpa edilmişdi [170, 93-95].

I Şah İsmayıl zamanında mərkəzi hakimiyyətin güclənməsi, feodal ara müharibələrinin azalması kənd təsərrüfatının dirçəlməsinə təkan verirdi [102, 201-202]. “Aləmara”nın materiallarından aydın olur ki, Səfəvilər dövlətinin ərazisində, o cümlədən Azərbaycanda taxılçılıq geniş yayılmışdı, “buğda, arpa və sair qida məhsulları” [170, 97], həmçinin çəltik becərilirdi [170, 20]. Maldarlıqla isə əsasən yaylaq-qışlaq təsərrüfatına üstünlük verən tərəkəmə tayfalar məşğul olurdular. Onlar istifadə etdikləri otlaqların müqabilində dövlət xəzinəsinə illik vergi verirdilər [170, 50]. İmperiyanın hər tərəfinə yayılmış türkmən elatlarının başlıca məşğuliyyəti maldarlıq idi. Hansısa bir əmirə “ölkə” verildikdə o, oraya öz tayfası ilə gedirdi. Lakin həmin tayfalar şəhərlərdə və digər yaşayış məskənlərində deyil, maldar təsərrüfatın inkişafı üçün münasib olan ərazilərdə məskunlaşır və tərəkəmə həyat tərzini keçirirdilər. Məsələn, Kirman hakimi Məhəmməd xan Əfşar özü 500 nəfərlik qoşunu ilə Kirman şəhərində yaşasa da, onun tayfası, yəni, “əfşar eli” şəhərdən 6 fərsəx kənardakı özləşlərdə məskən tutmuşdu [170, 327]. V.Minorski yazır: “Türkmənlər ətrafdakı əhalidən ayrı yaşayırdılar. Onlar öz sürüləri ilə yaylaqlardan qışlaqlara köç edən maldarlar idilər” [120, 188].

Türkmənlərdən savayı İranın bəzi yerli tayfaları da tərəkəmə həyat tərzini sürüb maldarlıqla məşğul olurdular. Məsələn, Xürrəməbad bölgəsində yaşayan 40 min evlik lur tayfasının peşəsi maldarlıq idi [170, 175]. Ümumiyyətlə, maldarlıqda inək, qoyun, dəvə, keçi, at saxlanması geniş yayılmışdı. İmperiyanın Xəzərsahili vilayətlərində balıqçılıq inkişaf tapmışdı [170, 378; 171, 324].

Səfəvilər dövründə şəhərlər və şəhər həyatı inkişaf etməkdə idi. “Aləmara”da həmin dövrə aid Dəmirqapı, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, İrəvan, Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Xalxal, Xoy, Sultaniyyə, Sarab, Salmas, Tarom, Qəzvin, Marağa, Miyanə kimi Azərbaycan şəhərlərinin adları çəkilir. Əsrlər boyunca nəhəng imperiyaların

paytaxtı olmuş Təbriz şəhəri “darüs-səltənət” adlandırılır. “Aləmara”da qeyd olunur ki, 1501-ci ildə Təbriz əhalisinin sayı 200-300 min nəfərdən ibarət idi [171, 64]. Həmin zaman Təbriz Səfəvilər dövlətində əhali çoxluğu baxımdan birinci yeri tuturdu [29, 72]. Şəhərdə hökmdar sarayı [170, 64], Həsən pasdşah məscidi [170, 533], Şah Qazan günbəzi [170, 529] və s. məşhur tikililər var idi. Maraqlıdır ki, Təbriz şəhəri qala divarları ilə əhatə olunmamışdı [170, 152]. Bu məlumatı bizim müəllifin müasiri olmuş fransız səyyahı Jan Şarden də təsdiq edir [36, 72]. Səfəvi şeyxlərinin vətəni olan və imperiya daxilində dini mərkəz kimi mühüm yer tutan Ərdəbil şəhəri “darül-irşad” adlanırdı. Azərbaycan şəhərləri Səfəvilər dövlətinin iqtisadi həyatında önəmli rol oynayırdılar. Təkcə Urmiyadan xəzinəyə gələn illik mədaxil 4 min tümən məbləğində idi [170, 533]. Səfəvi şəhərlərinin iqtisadi strukturunda aparıcı rol sənətkarlıq və ticarətə məxsus idi [82, 50]. Şəhərlərdə “ərbablar” [170, 221], tacirlər [170, 410], ruhanilər (qüzzat, sadat, füzəla, məşayix) [170, 101, 135], sənətkarlar (“hünərməndan”, “əsnaf-i karan”) [170, 297], dükançılar, baqqallar [170, 446-447] və s. yaşayıb fəaliyyət göstərirdilər. Səfəvi şəhərlərində orta əsr sənətkarlığının bütün başlıca növləri təmsil olunmuşdu [82, 6]. Həmin dövrdə Azərbaycanda şəhər sənətkarlığı barədə M.Heydərovun dolğun tədqiqatları mövcuddur [73]. “Aləmara”nın materialları o zamanlar toxuculuq (ipək, güləbatın, zərbafta, atlas, məxmər, qumaş, kətan, bez parçalar və s.), dəmirçilik, zərgərlik, gəndəri emalı, pinəçilik, keramika istehsalı, çörəkbişirmə (“xəbbazi”) və s. kimi sənətkarlıq sahələrinin inkişaf etdiyini göstərir. Şəhərlərdə “kargah” adlanan müxtəlif emalatxanalar mövcud idi [170, 297]. Lakin buna baxmayaraq, Səfəvi şəhərləri hələ də kənd təsərrüfatından tam olaraq ayrılmamışdılar. Məsələn, şəhərlərdə iri buynuzlu mal-qaranın saxlandığı “gavdan”lar mövcud idi [170, 100].

Şəhərlər adətən qala divarları ilə əhatəyə alınır, onların bir çoxunda “narınqala” adlanan iç qalalar da olurdu. Şəhərlərin daxilində məscidlər, mədrəsələr, “Hüseyniyyə” adlanan şiə dini mərkəzləri, karvansaralar, hamamlar, meydanlar, bağlar, bazarlar, ictimai və dövlət binaları, yaşayış evləri, o sıradan zənginlərin hündür divarlarla əhatə olunmuş imarətləri var idi. Şəhəratrafi ərazi “bölük” və ya “bölükət” adlanırdı. Məsələn, İsfahan ətrafında 9 “bölük” yerləşirdi [170, 91].

Şəhər inzibati idarəsinin başında daruğa dururdu. O, şəhərdə və onun ətrafında nizam-intizama nəzarət edirdi və məhkəmə hakimiyyətinə malik idi. Daruğanın məhiyyətə şəhər həyatının bütün sferalarına müdaxilə etmək hüququ vardı [82, 105]. O, əhalini “oğurluqdan, qarətdən, qalmaqaldan, sitəmkarlıqdan, qətl hadisələrindən, firildəqdan, şəriətə zidd olan qumar, şərab içmək və digərlərinin hüquqlarına təcavüzdən çəkəndirmək” funksiyasını daşıyırdı. Daruğa şəhərdəki bütün hüquq-mühafizə dəstələrinə ümumi komandanlığı icra edirdi. Şəhər idarəçiliyində əhəmiyyətinə görə ikinci şəxs kələntər idi. O, şəhərin iqtisadi həyatına nəzarət edirdi. Şəhər məhəllələrinin başçıları isə, rəis adlanırdılar. Məhəllə rəislərinin və əsnaf ağsaqqallarının təyin olunması kələntərin səlahiyyətinə daxil idi. O, bu təyinatları hər məhəllənin sakinləri və hər sənət növünün təmsilçiləri ilə məsləhətləşərək irəli sürürdü [170, 634].

XV əsrin sonlarında aparılan feodal ara müharibələri iqtisadiyyatın bütün sahələrinə olduğu kimi ticarətə də ağır zərbə vurmuşdu. Tacir karvanları tez-tez quldur basqınlarından əziyyət çəkirdilər [75, 50]. Lakin Şah İsmayıl dövründə görülmüş xüsusi tədbirlər bu sahədəki problemləri xeyli dərəcədə aradan qaldırdı. “Aləmara”da göstərilir ki, müsəlmanlardan və ya kafirlərdən ibarət olmasından asılı olmayaraq hər hansı bir tacir karvanının qarət olunmasına qarşı sərt cəza tədbirləri görülür, tacirləri öldürənlər tutulub edam olunurdular [170, 596]. Səfəvilər dövlətinin beynəlxalq ticarət əlaqələri də güclənirdi. Səfəvi ərazisində yerli (“Ocəm”) tacir karvanları ilə yanaşı, “Firəng, Rum, Hind qafilələrinə” də rast gəlmək olardı [170, 595]. Araşdırdığımız mənbənin materialları həmin dövrdə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin Osmanlı dövləti, Avropa ölkələri, Hindistan, Xəttay və Çinlə [170, 86] ticari münasibətlərə malik olduğunu aşkara çıxarır. “Aləmara”dan məlum olur ki, Səfəvilər zamanında dinar, dirhəm, əşrəfi, şahi, tümən kimi pul vahidlərindən istifadə olunurdu. Şah İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra üzərində “Əliyyə-Vəliyyəullah” sözləri həkk olunmuş sikkələr zərb edilib dövriyyəyə buraxılmışdı [170, 60; 171, 64]. Bu gün də müxtəlif muzeylərdə I İsmayıl dövrünə aid bu cür pullar saxlanılmaqdadır [176, 91-110].

Ümumiyyətlə, Şah İsmayılın mərkəzləşdirmə siyasəti nəticəsində XVI əsrin birinci rübündə Azərbaycan Səfəvilər dövlətində iqtisadiyyatın dirçəlişi üçün əlverişli şərait yaradılmışdı.

NƏTİCƏ

“Azərbaycan Səfəvilər dövləti I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə (“Aləmara-yi Şah İsmayıl” əsəri əsasında)” adlanan namizədlik dissertasiyası mövzusu üzərində apardığımız tədqiqatlar nəticəsində əldə etdiyimiz qənaətləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

--- I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründən bəhs edən farsdilli Səfəvi mənbələri içərisində dastanvari üslubda məlumi müəllif tərəfindən yazılmış “Tarix-i aləmara-yi Şah İsmayıl” (“Şah İsmayılın dünyanı bəzəyən tarixi”) əsəri xüsusi yer tutur. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixinə dair verdiyi ətraflı və orijinal məlumatlar sözügedən əsəri qiymətli tarixi mənbə kimi dəyərləndirməyimizə imkan verir. Araşdırmalar nəticəsində mənbənin Şah Süleymanın zamanında, 1086 (1675/76)-cı ildə dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə azərbaycanlı olduğu müəyyənləşdirilmiş anonim bir müəllif tərəfindən qələmə alındığı isbat edilmişdir. Sadəcə xalq içərisindən çıxmasına baxmayaraq, bizim müəllif fanatik şiə təəsübkeşliyinə malik olduğundan, öz əsərini Səfəviyyə dini təriqətinə və Səfəvilər sülaləsinə, xüsusən də I Şah İsmayılın dərin rəğbət ruhunda yazmış, əsasən xalq arasında dolayan şifahi rəvayətlərə üstünlük versə də, yeri düşdükcə “Cahangüşa-yi xaqan”, “Əhsənüt-təvarix”, “Şah Xətai və Tacılı xanım”, “Tarix-i Ökbəri” kimi öz dövrünün mənbələrindən də bəhrələnmiş, həmçinin ixtiyarında olan tarixi materiala və rəvayətlərə tənqidi yanaşmaq bacarığına malik olmuşdur.

--- “Aləmara”nın materialları Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin qurucusu olan I Şah İsmayılın hərbi-siyasi fəaliyyətini dörd mühüm mərhələyə bölməyə imkan verir:

Birinci mərhələ 1499-1502-ci illəri əhatə etmiş və İsmayılın Lahıcandan çıxıb qiyam qaldırmasından başlayaraq onun Əlvənd üzərindəki ikinci qələbəsi ilə sona çatmışdır. Bu mərhələdə Şah İsmayıl Şirvanşah Fərrux Yəsar və Ağqoyunlu Əlvənd şah kimi mühüm rəqiblərini sıradan çıxararaq, Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmiş və Təbrizdəki şahlıq taxtında möhkəmlənə bilmişdi.

İkinci mərhələ 1503-1508-ci illəri əhatə etmiş və bu dövəmdə Şah İsmayıl ana babası Uzun Həsənin varisi kimi keçmiş Ağqoyunlu məmləkətini bütünlüklə itaət altına almağı qarşıya məqsəd qoymuş və Sultan Murad Ağqoyunlu, Əmir Hüseyn

Kiya Çəlavı, Rəis Məhəmməd Kərrə, Kürd Sarom xan, Ələüddövlə Zülqədər, Barik bəy Pornak və s. kimi rəqiblərini məğlub edərək, buna nail olmuşdu.

Üçüncü mərhələ 1508-1514-cü illəri əhatə etmiş, Luristan və Xuzistanın fəthindən başlayaraq Çaldıran döyüşünə qədər davam etmişdi. Həmin mərhələdə Şah İsmayıl bütün Türk-İslam dünyasında hegemonluq uğrunda qonşu Şeybani və Osmanlı dövlətlərinə qarşı aktiv fəaliyyət göstərmiş, həmin dövlətlərin təcavüzünə qarşı tək cə müdafiə olunmağı düşünməyərək, özü də geniş işğalçılıq planlarına malik olmuşdur.

Dördüncü mərhələ 1514-1524-cü illəri əhatə etmişdir. Çaldıran məğlubiyyətindən sonra İsmayıl iri miqyaslı fəthlər və böyük müharibələr barədə planlarından əl çəkərək, öz imperiyasının sərhədlərini qərbdə Osmanlıların, şərqdə isə Şeybanilərin basqınlarından müdafiəsini təşkil etmək, həmçinin Cənubi Qafqazda mövqelərini möhkəmləndirmək istiqamətində çalışmışdır.

--- Araşdırdığımız mənbənin məlumatları Şah İsmayıl Xətəinin döyüşçü, sərkərdə, dövlət xadimi və şair kimi yüksək keyfiyyətlərini üzə çıxarmağa kömək edir. Onun hakimiyyət olimpinə doğru sürətli sıçrayışı və olduqca qısa bir müddət ərzində hətta ən qüdrətli hökmdarları belə vahiməyə salan nəhəng və uzunömürlü bir imperiya təsis etməsi dünya tarixində rast gəlinən nadir hadisələrdəndir.

--- Səfəvilər dövləti yarımköçəri türk qızılbaş tayfalarının səyləri ilə yaradılmışdı və tamamilə bu tayfaların hərbi gücünə arxalanırdı, dövlətin əsas hakim sinfini də həmin tayfaların hərbi əyanları təşkil edirdilər. İmperiyanın metropoliyası Azərbaycan, paytaxtı Təbriz şəhəri idi. "Aləməra"nın materialları sübut edir ki, hətta paytaxtın İsfahana köçürülməsindən çox sonralar, XVII əsrin ikinci yarısında da Səfəvi dövlətinin sırayı təbəələri hakimiyyətdə olan sülaləni türk mənşəli, onların dövlətini isə Ağqoyunlu xanədanının birbaşa varisi hesab edirdilər. Rəsmi dini ideologiyanın isna-əşəriyyə (on iki imam) şiəliyi olduğu Azərbaycan Səfəvilər dövlətində teokratik monarxiya sistemi hökm sürürdü. Qeyri-məhdud səlahiyyətə malik şah hakimiyyəti bir tərəfdən "vilayət" prinsipinə əsaslanaraq, Həzrət-i Oli xilafətinin davamçısı olduğunu irəli sürür, digər tərəfdən isə Ağqoyunlularla qohumluq əlaqələrindən çıxış edərək, özünü Uzun Həsənin legitim varisi hesab edirdi. Vəkil şahın dini və dünyəvi

işlər üzrə köməkçisi hesab olunurdu. Səfəvilərin dövlət quruluşunda bir sıra hərbi (əmirül-üməra, qorçubaşı, ələmdarbaşı, təvaçıbaşı və s.) dini (sədr, qazi, şeyxülislam, xəlifətül-xüləfa və s.) və mülki (vəzir, möhrdar, nazir-i büyutat, münşi əl-məmalik və s.) vəzifələr mövcud idi. Qızılbaş əmirlərinə xan, sultan və bəy rütbələri verilirdi.

--- Real olaraq döyüşə çıxarıla biləcək ümumi sayı 70-100 min nəfər olan Səfəvi ordusu əksərən süvarilərdən ibarət olub əsasən soyuq silahlarla yaraqlansa da, onların bəzi hallarda, xüsusən də küçə döyüşləri və qala mühasirələrində odlu silahlardan da istifadə etdiyini görürük. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin silahlı qüvvələri türk qızılbaş oymaqlarının nümayəndələrindən təşkil olunur və onluq say sistemində əsaslanırdı. Şah İsmayıl zamanında Azərbaycanda, Anadoluda, İranda, İraqda, Əfqanıstanda, Orta Asiyada, Gürcüstanda uğurlu hərbi əməliyyatlar aparmış qızılbaş ordusu özünü yüksək döyüş qabiliyyətinə malik qoşun birləşməsi kimi göstərməyə nail olmuşdur.

--- Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi və mərkəzləşmiş dövlətin yaradılması ölkənin iqtisadi həyatının canlanmasına, kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın və ticarətin inkişafına səbəb olmuş, xalq kütlələrinin vəziyyətinin əvvəlkinə nisbətən yaxşılaşmasına gətirib çıxarmışdı.

--- I Şah İsmayıl mərkəzi dövlət aparatının gücləndirilməsi üçün vergi və məhkəmə-inzibati immunitetinə malik olan, irsən ötürülən soyurqal torpaq mülkiyyəti əvəzinə hərbi əyanlara dövlət torpaqları hesabına müvəqqəti və ya ömürlük mülkiyyət hesab olunan tiyulların verilməsi tədbirini həyata keçirdi. Tiyul hüququ ilə verilən torpaqlar tiyuldarın "ölkəsi" və ya "əyaləti" hesab olunur və bu torpaq payları hərbi xidmət müqabilində verilirdi. Əslində bütün imperiya ərazisi qızılbaş tayfalarının hərbi əyanları arasında bölüşdürülmüşdü. Tiyul nəzəriyyəyə müvəqqəti olsa da, bəzən onların şahın icazəsi ilə irsən də keçdiyini görürük. Lakin şah istədiyi vaxt tiyuldarı bu hüquqdan məhrum etmək səlahiyyətinə malik idi. I Şah İsmayıl zamanında soyurqallar əsasən hərbiçilərə deyil, şiə ruhanilərinə və xüsusi xidmətlər göstərmiş oturaq mülkədarlara, həm də əvvəlkindən fərqli olaraq xeyli kiçik həcmli paylar şəklində verilirdi. Dini şüarlar altında hakimiyyətə gəlmiş Səfəvilər zamanında dini müəssisələrə və şiə ruhanilərinə verilən vəqf torpaqlarının miqdarı xeyli artmışdı.

--- I Şah İsmayıl zamanında feodal pərakəndəliyinin aradan qaldırılması əkinçilik təsərrüfatının dirçəlməsinə səbəb oldu. Maldarlıqla isə əsasən yaylaq-qışlaq təsərrüfatına üstünlük verən tərəkəmə tayfalar məşğul olurdular. İmperiyanın bütün ərazisinə yayılmış qızılbaş elatlarının başlıca məşğuliyyəti maldarlıq idi.

--- Azərbaycan şəhərləri Səfəvilər dövlətinin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdılar. Səfəvi şəhərlərinin iqtisadi həyatında aparıcı rol sənətkarlıq və ticarətə məxsus idi. Səfəvi şəhərlərində orta əsr sənətkarlığının bütün başlıca növləri təmsil olunsalar da, şəhərlər hələ də kənd təsərrüfatından tam olaraq ayrılı bilməmişdilər.

--- I Şah İsmayılın ticarətə himayəsi siyasətində daxili və xarici ticarət əlaqələri möhkəmlənmiş, ticarətin inkişafı üçün münbit şərait yaradılmışdı. Karvanların qorut edilməsinə qarşı sərt cəza tədbirləri görülür, tacirləri öldürənlər edam hökmünə məhkum olunurdular. Azərbaycan Səfəvilər dövləti geniş xarici ticarət əlaqələrinə malik idi.

Dissertasiyanı hazırlayarkən apardığımız tədqiqatlar nəticəsində “Tarix-i aləmə-yi Şah İsmayıl” əsərinin XVI əsrin birinci rübündə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hərbi-siyasi və ictimai-iqtisadi vəziyyətinə dair dəyərli və unikal bir mənbə olduğu aşkara çıxarılmış, adı çəkilən əsərin faktları əsasında həmin dövrün tarixinə aid bir sıra yeni müddəalar irəli sürülmüşdür.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ:

1. Abbaslı M. Şah İsmayılın ömür yolu miniatürlərdə. Bakı: Işıq, 1981, 90 s.
2. Adilov M.M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri. Bakı: Nurlan, 2002, 200 s.
3. Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV-XVI əsrlər). Bakı: Kür, 2004, 151 s.
4. Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər). Bakı: Azərnəşr, 1997, 405 s.
5. Azərbaycan dövlətçilik tarixində Səfəvilər dövlətinin yeri (elmi-praktiki konfransın materialları). Bakı: Sərbəst düşüncə - Ağrıdağ, 2001, 135 s.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. II kitab: Dastanlar (tərtib edəni: B.Abdullayev). Bakı: Yazıçı, 1987, 571 s.
7. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar Fondu: Əlyazmaları kataloqu. I cild (tarix, coğrafiya, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, təzkirələr, bədii ədəbiyyat və münşəat). Tərtibçi: M.Sultanov. Bakı: Elm, 1963, 513 s.
8. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. III cild (redaksiya heyyyəti: O.Əfəndiyev-məsul redaktor və başqaları). Bakı: Elm, 1999, 534 s.
9. Bayramov Z.H. Azərbaycan bəylərbəylikləri və onun statusu // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı, 1984, № 1, s.30-36.
10. Cəfərli N.H. Səfəvilərin dövlət quruluşunda maliyyə və vergi sistemi // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı, 2001, № 3, s.85-93.
11. Əfəndiyev O.Ə. Salnaməçi Bicən Şah İsmayıl Xətai haqqında / Şah İsmayıl Xətai (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1988, s.17-28.
12. Əhmədov S.Ə. Azərbaycanda top və tüfənglərin istifadəsinə dair (XIV-XV əsrlər) // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, Bakı, 2001, № 3, s.93-102.

13. Əliyarov S. Azərbaycanca bədətçilik hərəkatına dair ədəbi mənbələrin araşdırılması təcrübəsindən / Azərbaycan filologiyası məsələləri, I buraxılış, Bakı: Elm, 1983, s.179-204.
14. Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər). Bakı: Azərənşr, 1995, 200 s.
15. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun "Əhsənüt-təvarix" əsəri üzrə). Bakı: Elm, 1983, 152 s.
16. Fərzəliyev Ş.F. Qiyasəddin Xondəmir və Həsən bəy Rumlu Şah İsmayıl Xətəinin fərdi xüsusiyyətləri haqqında / Şah İsmayıl Xətai (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1988, s.78-87.
17. Fərzəliyev Ş.F. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda işlədilən bəzi ad, ləqəb və titulların etimologiyası haqqında // Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, 1977, № 3, s.75-83.
18. Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış (başlanğıcdan XVI əsrə qədər). Bakı: Azərənşr, 1993, 176 s.
19. Həsənzadə T.D. Marağalı Məhəmməd həsən xan Etimadüssəltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı: Tural-Ə, 2001, 224 s.
20. Qasımlı M. Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası. Bakı: Elm, 2002, 175 s.
21. Qızılbaşlar tarixi ("Tarix-e qəzelbaşan"). Tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmmədinindir. Bakı: Azərənşr, 1993, 48 s.
22. Məmmədli S.A. Azərbaycan XV-XVIII əsrin birinci yarısında. Bakı: APİ-nin nəşriyyatı, 1981, 108 s.
23. Məmmədov Ə.H. Xətai haqqında dastan // Elm və həyat, Bakı, 1977, № 10, s.17-19.
24. Məmmədov Ə.H. Şah İsmayıl Xətai. Bakı: Yazıçı, 1988, 160 s.
25. Məmmədova Ş.K. "Xülasət ət-təvarix" Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı: Elm, 1991, 120 s.
26. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1977, 238 s.

27. Nemət M.X. Azərbaycanca pirlər (Sosial-ideoloji iqtisadi-siyasi mərkəzlər). Bakı: Azərənəşr, 1992, 104 s.
28. Nəcəfli T.H. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı: Çarşıoğlu, 2000, 197 s.
29. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (sosial-iqtisadi tarixi). Bakı: Elm, 1982, 278 s.
30. Onullahi S.M. Taclı xanım // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası. Bakı, 1981, № 1, s. 44-51.
31. Solakzadə M. Tarix: Azərbaycan tarixinə dair iqtibaslar (türk dilindən tərcümə edən Z.M.Bünyadov). Bakı: Elm, 1992, 84 s.
32. Sümər F. Oğuzlar: tarixləri, boy təşkilatı, dastanları. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
33. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, (tərtib, müqəddimə, lüğət və izahlar Ə.H.Məmmədovundur), I cild, Bakı: Azərənəşr, 1975, 412 s.
34. Şah İsmayıl və onun dövrü (beynəlxalq konfrans). Bakı: Xəzər Universiteti, 1997, 122 s.
35. Şah Təhmasibin təzkirəsi (fars dilindən tərcümə və müqəddimə Ə.H.Rəhimovundur). Bakı: Azərənəşr, 1996, 128 s.
36. Şardən J. Səyahətnamə: Cənab kovaler Şardənin Səfəvilərə və Şərfin digər yerlərinə səyahətləri (fransız dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər Vaqif Aslanındır). Bakı: Elm, 1994, 96 s.
37. Şəmsi M.İ. Şərəf xan Bidlisinin "Şərəfnamə" əsəri kürd xalqının tarixi mənbəyi kimi. Bakı: Elm, 1972, 144 s.
38. Şirazi Xacə Zeynalabidin Əli Əbdi bəy. Təkmilatül-əxbar (Səfəvi dövrü – Şah İsmayıl və Şah Təhmasib dövrlərinin tarixi). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər: Ə.Rəhimli. Bakı: Elm, 1996, 196 s.
39. Tehrani Əbu-bəkr. Kitab-i Diyarbəkriyyə (Həsən bəy Ağqoyunlunun, onun sələflərinin tarixi və Qaraqoyunlu və Çığatay tarixlərindən ona aid olanlar). Fars dilindən tərcümə edən, ön söz, şərhlər və göstəricilərin müəllifi R.Şükürova. Bakı: Elm, 1998, 336 s.

40. Vilayəti Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Tehran: Əl-Huda, 1998, 421 s.
41. Zərinəzadə H.H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1962, 436 s.
42. اسماعیل حسینوف. صفوی دولتیبن بانئسی شاه اسماعیل خطائی، آذربایجان ژورنالی، نۆمره ۳-۴، ۱۹۴۵، ص. ۵۰-۵۱.
43. شیخ حسن ملازاده. ذبذات التواریخ، امیر تیمورون ابتدای ظهریندن دولت قاجاریه ننین ظهرینه کیمی، گنجده ابیلوف و حقویر دیوفون مطبعه سینده طبع اولوندی، ۱۹۱۲، ص. ۱۰۰.
44. شیخ صفی الدین اردبیلی. قارا مجموعه، تدوین ائدن دکتر حسین دوزگون، تهران، پیام، ۱۳۸۰، ص. ۱۷۵.

TÜRK DİLİNDƏ :

45. Abbaslı M. Safevilerin kökenine dair // Türk Tarih Kurumu, "Belleten", №158, Ankara, 1976 (nisan), s.287-329.
46. Brockelmann C. İslam ulusları ve devletleri tarihi (türkçeye çeviren: N.Çağatay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, 511 s.
47. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (ilmi müşavir ve redaktör H.D.Yıldız). IX cilt: Asyadaki Türk-İslam Devletleri. İstanbul: Çağ yayınları, 1992, 684 s.
48. Efendiyev O. Sultan II. Bayezid ve Şah İsmail / XIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002, s.89-95.
49. Ergün S.N. Hatayi Divanı (Şah İsmail-i Safevi: edebi hayatı ve nefesleri). İstanbul: Maarif Kütüphanesi Matbaası, 1956, 248 s.
50. Güngör E. Tarihte türkler. İstanbul: Özenck, 1995, 425 s.
51. Hinz W. Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd (XV. yüzyılda İranın milli bir devlet haline yükselişi). Çeviren: T.Bıyıkhoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, 165 s.
52. Kırzioğlu F. Osmanlıların Kafkas-ellerini fethi (1453-1590). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 551 s.

53. Ocak A.Y. Babailer isyanından kızılbaşlığa: Anadolu'da İslam heteredoksisinin doğuş ve gelişim tarihine kısa bir bakış // Türk Tarih Kurumu, "Belleten", № 239, Ankara, 2000 (nisan), s.129-159.
54. Ocak A.Y. Osmanlı kaynaklarında ve modern Türk tarihçiliğinde Osmanlı-Safevi münasebetleri (XVI-XVII. yüzyıllar) // Türk Tarih Kurumu, "Belleten", № 246, Ankara, 2002 (ağustos), s.503-516.
55. Saray M. Türk-İran siyasi münasebetlerinde şiiliğin rolü. Ankara: Sistem Ofset Matbaacılık, 1990, 162 s.
56. Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü (Şah İsmail ile halefleri ve Anadolu türkleri). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, 265 s.
57. Temizkan M. Şah İsmailin Anadolu oymaklarının desteğini kazanmasının sebepleri üzerine // Türk Dünyası Dil ve Edebiyyat Dergisi, Ankara, 1999, № 8, s.472-482.
58. Uyar M. Safeviler öncesi İranda tasavvuf ve Safevi devletinin ortaya çıkışı // Akademik Araştırmalar Dergisi, Ankara, 2001, № 7-8, s. 85-98.
59. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi. II. cilt: İstanbulun fethinden Kanuni Sultan Süleymanın ölümüne kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 756 s.
60. Yaman M. Erdebilli Şeyh Safi ve buyruğu. İstanbul: Ufuk Matbaacılık, 1994, 157 s.
61. Yazıcı T. Safeviler / İslam Ansiklopedisi, X.cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1980, s.53-59.
62. Yazıcı T. Şah İsmail ibn-Şeyh Haydar / İslam Ansiklopedisi, XI.cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s.275-279.
63. Yınanç M.H. Cüneyd ibn-İbrahim / İslam Ansiklopedisi, III.cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, s.242-245.
64. Yınanç R. Dulkadır beyliği. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, 184

RUS DİLİNDƏ :

65. Аббаслы М. К вопросу о происхождении Сефевидов // Известия АН Азерб.ССР (серия литературы, языка и искусства), 1973, № 2, с.36-53.
66. Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. Москва: Наука, 1977, 176 с.
67. Ашурбейли С.Б. История города Баку (период средновековья). Баку: Азернешр, 1992, 408 с.
68. Бакиханов А. Гюлистан-Ирам (редакция, комментарии, примечания и указатели З.М.Бунятова). Баку: Элм, 1991, 304 с.
69. Бартольд В.В. Иран: исторический обзор. Ташкент, 1926, 122 с.
70. Бартольд В.В. Сочинения, том II, часть I. Москва: Востлит, 1963, 1020с.
71. Бидлиси Шараф-хан. Шараф-наме (перевод, предисловие, примечания и приложения Е.И.Васильевой), том. II, Москва: Наука, 1976, 350 с.
72. Босворт К.Э. Мусульманские династии: справочник по хронологии и генеологии (перевод с английского и примечания П.А.Грязневича). Москва: Наука, 1971, 324 с.
73. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII – XVII вв. Баку: Элм, 1987, 281 с.
74. Даврижеци А. Книга историй (перевод с армянского, предисловие и комментарий Л.А.Ханларян). Москва: Наука, 1973, 623 с.
75. Ибрагимов Дж.М. Феодалные государства на территории Азербайджана XV века . Баку: Издательство АПИ, 1962, 112 с.
76. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. Москва: Госполитиздат, 1952, 468 с.
77. Иванов Н.А. Османское завоевание арабских стран (1516-1574гг). Москва: Наука, 1984, 237 с.
78. История Востока в шести томах (Главная редколлегия: Р.Б.Рыбаков – председатель и другие), том III. Москва: Востлит, 1999, 696 с.
79. Книга Орудж-бека Байата-Дон Жуана Персидского (перевод с английского на русский О.А.Эфендиева и А.М.Фарзалиева). Баку: Язычы, 1988, 216 с.

80. Крымский А.Е. История Персии, ее литературы и дервишской теософии. Т. 3. Москва: Лазаревский Институт, 1914-1917, 504 с.
81. Кулизаде З.А. Из истории азербайджанской философии VII-XVI вв. Баку: Азернешр, 1992, 237 с.
82. Куция К.К. Социально-экономическая структура и социальная борьба в городах Сефевидского Ирана. Тбилиси: Мецниереба, 1990. 207 с.
83. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам (XV-первое половина XVIII века). Баку: Элм, 1993, 240 с.
84. Мамедова Р.М. Взаимоотношения Шаха Исмаила и основателя империи Великих Моголов Бабура / АН Азерб.ССР, Институт Рукописей: «Вопросы истории культуры Азербайджана». Баку: Элм, 1988, с.43-46.
85. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Ак-коюнлу и Сефевидов с западно-европейскими странами (вторая половина XV – начало XVII вв). Баку: Издательство Бакинского Университета, 1991, 264 с.
86. Махмудов Я.М. Новый сборник документов по истории Сефевидского государства (Шах Исмаил I в «Дневниках» Марино Санудо) // Известия АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1986, № 1, с.59-63.
87. Мустафаев Ш.М. Восточная Анатолия: от Ак-коюнлу к Османской империи. Москва: Востлит, 1994, 224 с.
88. Мюллер А. История Ислама с основания до новейших времен. Т. 3. Санкт-Петербург: Издательство Л.Ф.Пантелеева, 1896, 493 с.
89. Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов (сочинения Мухаммед – Масума Исфакхани «Хуласат ас-сияр»). Москва: Наука, 1993, 120 с.
90. Петров П.И. Данные источников о составе воинских контингентов Шаха Исмаила I // Народы Азии и Африки, 1964, № 3, с.76-81.
91. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв. / Сборник статей по истории Азербайджана, выпуск I, Баку, 1949, с.225-298.
92. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке / Сборник статей по истории Азербайджана, выпуск I, Баку, 1949, с.153-213.

93. Петрушевский И.П. Иранские источники по истории Азербайджана (XVI-XVIII вв.) / Сборник статей по истории Азербайджана, выпуск I, Баку, 1949, с.299-310.
94. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI–начале XIX века. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1949, 382 с.
95. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий Л.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1958, 390 с.
96. Рахмани А.А. «Тарих-и алам ара-йи Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку: Издательство АН Азерб.ССР, 1960, 192 с.
97. Рипка Я. История персидской и таджикской литературы (перевод с чешского К.А.Кондрашева и П.А.Клейнсер). Москва: Прогресс, 1970, 440 с.
98. Стори Ч.А. Персидская литература: био-библиографический обзор в трех частях (перевел с английского, переработал и дополнил Ю.Э.Брегель). Москва: Наука, 1972, 1884 с.
99. Фарзалиев А.М., Мамедова Р.М. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2004, 228 с.
100. Хунджи Фазлуллах ибн-Рузбихан. Тарих-и алам ара-йи Амини (под редакцией З.М.Буниятова и О.А.Эфендиева). Баку: Элм, 1987, 172 с.
101. Экаев О. Туркменистан и туркмены в конце XV – в первой половине XVI века (по данным «Алам ара-и Сефеви»). Ашхабад: Ылым, 1981, 144 с.
102. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку: Элм, 1981, 308 с.
103. Эфендиев О.А. К некоторым вопросам внутренней и внешней политики Шаха Исмаила I / Труды Института Истории АН Азерб.ССР, том XII, Баку, 1957, с.150-180.

104. Эфендиев О.А. К освещению некоторых вопросов истории Сефевидов в современной иранской историографии / Против буржуазных фальсификаторов истории и культуры Азербайджана (сборник статей). Баку: Элм, 1978, с.126-134.
105. Эфендиев О.А. Новый труд по истории Сефевидского государства // Известия АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1979, № 4, с. 133-138.
106. Эфендиев О.А. Образование Азербайджанского государство Сефевидов в начале XVI века. Баку: Издательство АН Азерб.ССР, 1961, 208 с.

İNGİLİS DİLİNDƏ :

107. Arjomand S.A. Religious Extremism (Ghuluw), Sufism and Sunnism in Safavid Iran (1501-1722) // Journal of Asian History, Wiesbaden, 1981, vol. 15, no.1, p.1-35.
108. Banani A. Reflections on the Social and Economic Structure of Safavid Persia at its Zenith // Iranian studies, Massachusetts, 1978, vol. 11, p.57-81.
109. Bausani A. The Persians from the Earliest Days to the Twentieth Century (translated from the Italian by J.B.Donne). London: Elek Books Ltd, 1971, 204 p.
110. Browne E.G. A History of Persian Literature in the Modern Times (A.D.1500-1924). Cambridge University Press, 1924, 490 p.
111. Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office by H.Ethe. London: India Office Library & Records Foreign and Commonwealth Office, 1980, 1374 p.
112. Ghirshman R., Minorsky V. and Sanghvi R. Persia – the Immortal Kingdom. London, 1971, 219 p.
113. Haneda M. The Evolution of the Safavid Royal Guard // Iranian Studies, Massachusetts, 1989, vol. 22, part 2-3, p.57-86.

114. Lambton A. Landlord and Peasant in Persia. London: Oxford University Press, 1953, 421 p.
115. Lane-Poole S. The Mohammadan Dynasties: Chronological and Geneological Tables with Historical Introductions. New-York: Frederick Ungar Publications, 1965, 335 p.
116. Lockhart L. The Fall of the Safavi Dynasty and Afghan Occupation of Persia. Cambridge University Press, 1958, 13+583 p.
117. Markham C.R. A General Sketch of the History of Persia. London: Green Co., 1874, 555 p.
118. Minorsky V. A Mongol Decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zahid // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1954, vol. 16, part 3, p.515-527.
119. Minorsky V. Iranica: 20 articles. Tehran: Publications of the University of Tehran, 1964, 332 p.
120. Minorsky V. "Tadhkirat al-muluk": A Manual of Safavid Administration circa 1137 / 1725. London: Luzac & Co., 1943, 218 p.
121. Minorsky V. The Middle East in the Western Politics in 13-th, 15-th and 17-th Centuries // Journal of Royal Asiatic Society, London, 1940, vol. 27, p.427-461.
122. Minorsky V. The Poetry of Shah Ismail I // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1942, vol. 10, part 4, p.1006a-1053a.
123. Minorsky V. Shayk Bali Efendi on the Safavids // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1957. vol. 20, p.437-450.
124. Readings in World History, vol.6: The Islamic World. Edited by W.H.Mac-Neill and M.R.Waldman. New-York, London, Toronto: Oxford University Press, 1973, 468 p.
125. Reid J.J. Tribalism and Society in Islamic Iran (1500-1629). California: Undena Publications, 1983, 220 p.

126. Ross D. The Early Years of Shah Ismail – founder of the Safaw
Dinasty in Persia // *Journal of Royal Asiatic Society*, London, 1896, vol. 29
p.249-340.
127. Sarwar G. History of Shah Ismail Safawi. Aligarh: Ams-Press, 1939
126 p.
128. Savory R.M. Iran under the Safavids. Cambridge University Press, 1980,
277 p.
129. Savory R.M. Some Reflections on Totalitarian Tendencies in the Safavid
State // *Der Islam*, Berlin, 1976, band. 53, p.226-241.
130. Savory R.M. The Consolidation of Safavid Power in Persia // *Der Islam*,
Berlin, 1965, band. 41, p.71-94.
131. Savory R.M. The Principial Offices of the Safavid State during the
Reign of Ismail I // *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*,
University of London, 1960, vol. 23, p.91-105.
132. Savory R.M. The Safavid State and Polity // *Iranian Studies*,
Massachusetts, 1974, vol. 7, p.179-212.
133. Savory R.M. The Struggle for Supremacy in Persia after the Dealth of
Timur // *Der Islam*, Berlin, 1964, band. 40, p.35-65.
134. Smith J.M. Turanian Nomadism and Iranian Politics // *Iranian Studies*,
Massachusetts, 1978, vol. 11, p.57-81.
135. Storey C.A. Persian Literature: A Bio-bibliographical Survey. Section II,
fasciculus 2, London: Luzac & Co., 1936, 432 p.
136. Sykes P.A. A History of Persia, vol. 2, London: Macmillan & Co., 1921,
594 p.
137. Tapper R. The Shahsevan in the Safavid Era // *Bulletin of the School of
Oriental and African Studies*, University of London, 1974, vol. 37, p. 321-340.
138. The Cambridge History of Iran, vol. 6: The Timurid and Safavid Periods
(edited by P.Jackson and L.Lockhart). Cambridge University Press, 1986, 1087

139. The Muslim World: A Historical Survey, part 3: The Last Great Muslim Empires (translated and adaptations by F.R.C.Bagley) Leiden: Brill, 1969, 280 p.
140. Travels of the Venetians in Persia: A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15-th and 16-th Centuries. Translated and Edited by C.Grey. London: Hakluyt Society, vol. 49, 1873, 230 p.
141. Woods J.E. The Aqqyunlu: Clan, Confederation, Empire. Chicago: Biblioteca Islamica, 1976, 348 p.

DIGƏR AVROPA DİLLƏRİNDƏ:

142. Bacque-Grammont J.L. Etudes Turco-Safavides: Quatre Letters de Biyikli Mehmed Pasa // Türk Tarih Kurumu, "Belleten", Ankara, 1992 (aralık), № 217, p.703-727.
143. Baranowski B., Baranowski K. Historia Azerbejdzanu. Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk, Lodz: Wydawnictwo, 1987, 259 s.
144. Efendiye O. Le Role des Tribus de Langue Turque Clans de Creation de l'etat Safawide // Turcica: Revue de Etudes Turques, tome 7, Paris, 1975, p.24-33.
145. Glassen E. Die Frühen Safawiden nach Qazi Ahmad Qumi. Freiburg: K.Schwarz verlag, 1970, 227 s.
146. Malchholm J. Histoire de la Perse depuis les temples plus anciens jusqu'a l'epoque actuelle, tome 2. Paris: P.Aine, 1821, 479 p.
147. Roemer H.R. Die Türkmenishen Qizilbaş – Gründer und Opfer der Safawidischen Theokratie // Zeitschrift der Deuteshen Morgenlandischen Gesellschaft, Berlin, 1985, band. 135, s.227-240.
148. Rohrborn K.M. Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16 und 17 Jahrhundert. Berlin: Walter de Gruyter & Co, 1966, 138 s.
149. Togan Z.V. Sur l'origines des Safawides / Melanges Louis Massignon, tome 3. Damascus, 1957, p.345-357.

FARS DİLİNDƏ:

150. ابراهيم اميني. فتوحات شاهي، آذربايجان ملي علملر آكادميياسي، محمد فضولي آدينا اليازمالار. انستيتوتو، ΦC-215, 216
151. ابو القاسيم طاهري. تاريخ اجتماعي و سياسي ايران از مرگ تيمور تا مرگ شاه عباس، تهران، ۱۳۴۷، ۴۵۶ ص.
152. احمد تاجبخش. ايران در زمان صفويه، تبريز، جهان، ۱۳۴۰، ۴۱۶ ص.
153. احمد كسروي. آذري يا زبان باستان آذربايجان، تهران، مطبعة شوروي، ۱۳۰۴، ۵۶ ص.
154. اسكندربيك تركمان. تاريخ عالم آراي عباسي، مؤلف مقدمه و گرد آورنده فهرست ايرج افشار، جلد اول، تهران، گلشن، ۱۳۵۰، ۶۰۷ ص.
155. اصغر منتظر صاحب. «تاريخ عالم آراي شاه اسماعيل»، مجلة يغما، شماره اول سال هيچدهم، فروردين ماه ۱۳۴۴، ص. ۳۴-۳۶. سيدون، كلكته، بارودا،
156. بابا صفري. اردبيل در گذرگاه تاريخ، جلد اول، تهران، بهمن، ۱۳۵۳، ۵۰۱ ص.
157. بوداق منشي قزويني. جواهر الاخبار، بخش تاريخ ايران از قرا قويونلو تا سال ۹۷۴ هجري قمری، مقدمه و تصحيح و تعليقات محسن بهرام نژاد، تهران، ميراث مكتوب، ۱۳۷۸، ۳۲۶ ص.
158. جهانگشاي خاقان (تاريخ شاه اسماعيل)، مقدمه و پيوسنها دكتور الله دتا مضطر، اسلام آباد، مركز. تحقيقات فارسي ايران و پاكستان، ۱۳۶۴، ۱۴ + ۶۶۳ ص.
159. حسن روملو. احسن التواريخ، به اهتمام عبد الحسين نواني، تهران، چاپخانه افست، ۱۳۴۹، ۹۳۴ ص.
160. حسن روملو. احسن التواريخ، به كوشش چارلز نارمن سيدون، كلكته، بارودا، ۱۹۳۱، ۵۸۰ ص.
161. حسين رضازاده. نگاه مختصر به زندگي شاه اسماعيل صفوي، مجلة اردم، شماره چهارم سال اول، تهران، فروردين ماه ۱۳۸۱، ص. ۱۷ - ۲۲.
162. خانبابا بياتي. نظام ايران در دوره صفوي، تهران، ستاد بزرگ ارتشتاران، ۱۳۵۳، ۵۹۲ ص.
163. خلاصه تاريخ پادشاهان عجم، آذربايجان ملي علملر آكادميياسي، محمد فضولي آدينا اليازمالار. اينستيتوتو، B-200 /9935
164. دو كتاب نفيس از مدارك اوليه تاريخ صفويان: «خلاصه التواريخ» و «تاريخ ملا كمال»، به تصحيح و تحشيه ابراهيم دهگان، تهران، اراك، ۱۳۳۴، ۱۲۷ ص.
165. راجر سيوري. ايران عصر صفوي، ترجمه كامبيز عزيزي، تهران، سحر، ۲۴۴۱۳۶۶، ص.
166. زين الدين محمود واصفي. بدايع الوقايع، تصحيح آلڪساندر بالديراف، فرهنگستان علوم اتحاد شوروي، مسكو، ۱۹۶۱
167. سلطان علي اصغر رحيمزاده صفوي. شرح جنگها و تاريخ زندگاني شاه اسماعيل صفوي،

تهران، خیام، ۱۳۴۱، ۴۴۸ ص.

168. شاه اسماعیل صفوی. اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های تفصیلی به اهتمام عبد الحسین نوانی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۷، ۴۱۹ ص.

169. شیخ حسین پسر ابدال پیرزاده زاهدی. سلسله النسب صفویه، نسبنامه پادشاهان با عظمت صفوی، برلین، ایرانشهر، ۱۳۴۳، ۱۱۶ ص.

170. عالم آرای شاه اسماعیل، با مقدمه و تصحیح و تعلیق اصغر منتظر صاحب، تهران، بنیاد ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۹، ۳۱+۷۰۸ ص.

171. عالم آرای صفوی، به کوشش ید الله شکری، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰، ۶۸۸+۵۵ ص.

172. علامی ابو الفضل ابن مبارک. اکبر نامه، آذربایجان ملی علملر آکادمیاسی، محمد فضولی‌آدینا الیازمالار اینستیتوتو، 120/7567-D.

173. علی ابن شمس الدین. تاریخ خانی، به سعی و اهتمام برنهارد دارن، پتر بورغ، مطبعه آکادمیه ایمرراطوریه، ۱۸۵۸، ۳۶+۴۳۸ ص.

174. غیاس الدین خواندمیر. تاریخ حبیب السیر، به کوشش محمد دبیر سیاقی، جلد چهارم، تهران، خیام، ۱۳۳۳، ۷۹۱ ص.

175. فخر الدین موسوی. تاریخ اردبیل و دانشمندان، جلد اول، مطبعة الاداب فی النجف الاشرف، ۱۳۴۷، ۴۱۵ ص.

176. فروخ ملیکزاده. ظرف منسوب به شاه اسماعیل صفوی در موزه‌ای تویق‌ایسر ایستانبول، مجله بررسیهای تاریخی، شماره سوم سال ششم، تهران، ۱۳۵۰، ص. ۹۱-۱۱۰.

177. فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، کتب خطی فارسی و عربی، تألیف ابن یوسف شیرازی. تهران، مطبعة مجلس، ۱۳۱۸-۱۳۲۱.

178. قاضی احمد قومی. خلاصة التواريخ، فصل مربوط به اولین صفویان در کتاب
Glassen E. Die Frühen Safawiden nach Qazi Ahmad Qumi. Freiburg,
"K.Schwarz verlag", 1970, persian text: 130 s.

179. مجیر نظام الدین شیبانی. تشکیل شاهنشاهی صفویه احیای وحدت ملی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۰، ۲۷۶ ص.

180. مجیر نظام الدین شیبانی. جنگ شاه اسماعیل صفوی با ازبکان، مجله بررسیهای تاریخی، شماره دوم سال دوم، تهران، تیر ماه ۱۳۴۶، ص. ۴۵-۶۲.

181. محمد جواد مشکور. نظری به تاریخ آذربایجان، تهران، بهمن، ۱۳۴۹، ۹۹۴ ص.

182. محمد طاهری شهاب. مکتوب از ساری در باره «تاریخ عالم آرای شاه اسماعیل»، مجله رهنمای کتاب، شماره هفتم و هشتم سال دوازدهم، تهران، ۱۳۴۸، ص. ۴۶۴.

183. مناقب شیخ صفی الدین اردبیلی، آذربایجان ملی علملر آکادمیاسی، محمد فضولی آدینا الیازمالار. اینستیتوتو، A-253/6047
184. میرزا بیگ جنابدی. روضه الصفویه، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۸، ۹۸۷ ص.
185. میرزا محمد معصوم. تاریخ سلاطین صفویه، به سعی و اهتمام دکتر سید امیر حسن عابدی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۱، ۱۳۵ ص.
186. میشل مزاولی. پیدایش دولت صفویه، ترجمه یعقوب آژند، تهران، سهامی عام، ۱۳۶۳، ۲۲۴ ص.
187. نصر الله فلسفی. چند مقاله تاریخی و ادبی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲، ۴۳۳ ص.
188. نصر الله فلسفی. زندگانی شاه عباس اول، جلد اول، تهران، کیهان، ۱۳۳۴، ۲۴۷ ص.
189. نسخهای خطی، زیر نظر محمد تقی دانشپژو و ایرج افشار، دفتر پنجم، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۱۳۴۶، ۷۶۷ ص.
190. یوسف رهیملو. آغاز سلطنت صفویان آشفنگیها در روایات و تحقیق واقعیت تاریخی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، شماره دوم سال بیست و ششم، مشهد، ۱۳۷۲، ص. ۴۰۴-۴۴۳

